

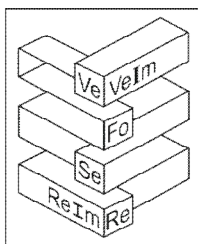
Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2016

OFFICINA
TEXTOLOGICA

19.

Tanulmányok a
szövegkoherenciáról

Szerkesztette
Dobi Edit
Andor József

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
2016

Officina Textologica

Szerkesztette:

DOBI EDIT
ANDOR JÓZSEF

Lektorálta:

ANDOR JÓZSEF
NAGY ANDREA

Borítóterv:

VARGA JÓZSEF

ISSN 1417–4057

ISBN 978-963-318-609-1

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Tartalom

Előszó	7
DOBI EDIT	
Gondolatok a koherenciáról.....	11
ANDOR JÓZSEF	
A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról	21
NAGY ANDREA	
Befogadó és koherenciaítélet	46
TOLCSVAI NAGY GÁBOR	
Topikfolytonosság és eseménykontiguum a szövegben	59
SKUTTA FRANCISKA	
Cím és szövegtípus	74
BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT	
Kohézió és koherencia Füst Milán <i>Tél</i> című versében	96
KISS SÁNDOR	
Az idő költeménye. Koherenciaviszonyok Marguerite Duras <i>Les Chantiers</i> c. novellájában.	125
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA	
A nyelvi játék mint versformáló erő	145
KAZAMÉR ÉVA	
A posztmodern költemények szövegösszefüggés ellen ható sajátosságai	168
HAASE ZSÓFIA	
A komplex anaforák koherenciateremtő szerepéről	178
CSÜRY ISTVÁN	
Koherencia és multimodalitás	198

Előszó

Az Officina Textologica sorozat közel húsz éve szolgál fórumául annak az eszmecserének, amelynek fókuszában a szöveg áll. A kötetekben a szövegekkel való foglalkozás legkülönbözőbb aspektusai jelennek meg, minek révén folyamatosan árnyalódik az a problematika, ami mentén egy lehetőség szerint differenciált szövegelméleti keret bontakozhat ki. A poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram, amelyet 1998-ban Petőfi S. János indított útjára, számos olyan felismerést tett már lehetővé, mely hozzájárult a jelen korszak szövegtanának körvonalazásához.

A sorozat jelen kötetében összegyűjtött tanulmányok a koherencia kérdésével foglalkoznak a legkülönbözőbb szempontokból.

Dobi Edit tanulmánya (*Néhány gondolat a koherenciáról*) elméleti síkon ragadja meg a koherencia tudományos és terminológiai kontextusát rámutatva azokra a fő szemléletbeli irányokra, amelyek mentén megragadható a koherencia (és szükségszerűen a kohézió) jelensége.

Andor József széleskörű szakirodalmat felvonultató munkája (*A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról*) a szövegkoherencia jellemzését empirikus alapú összevető vizsgálatra építi, amely alapvetően a grieci-i maximák mentén teszi megragadhatóvá a vizsgált szövegprodukciók értékelését. A kutatás elméleti háttérében olyan összefüggések fogalmazódnak meg, amelyek kiterjednek a szöveg elemkészletére, kompozíciójára, tematikus progressziójára és a szövegértelem alapjául szolgáló tudáskeretre is.

Nagy Andrea tanulmánya („*Őrült beszéd, örült beszéd: de van benne rendszer.*” *Befogadó és koherenciaitélet*) azt a komplex befogadói mentalizációs hátteret boncolgatja, amely a sikeres szövegértelmezéshez szükséges, és magában foglal nyelvi és nem nyelvi adottságokat egyaránt. A szerző szemlélete jól illeszkedik a Petőfi S. János által a szemiotikai textológia keretében definiált konstringencia jelenségéhez. Nagy Andrea Petőfi véleményével összhangban egyértelművé teszi, hogy a szövegek jelentésreprezentációja szükségszerűen kivezet a nyelvtudomány határain, és multidiszciplináris keretet tesz szükségessé.

Tolcsvai Nagy Gábor tanulmánya (*Topikfolytonosság és eseménykontiguum a szövegben*) szintén a szövegértelmezés során jellemző mentális működéssel foglalkozik kognitív-funkcionális keretben, miközben azt járja körül, hogy a szövegértelmezés során miféle hálózatépítésre kerül sor a befogadó mentális terében (tudáskeretek, forgatókönyvek lehorgonyzási műveletei révén), és ezek hogyan hozhatók összefüggésbe a szöveg koherenciájával. Abból kiindulva, hogy a szöveg befogadása háromrétű folyamat: egyrészt a fizikai megnyilvánulás felfo-

gása, másrészt műveleti feldolgozás, harmadrészt pedig a konceptuális szerkezet megértése, olyan – még vizsgálandó – szövegtani koherenciatényezőkre is rámutat, amelyek „meghatározóak a szöveg műveleti szerkezetének megkonstruálásában és megértésében”, és jövőbeli kutatások tárgyát képezik.

Skutta Franciska tanulmánya (*Cím és szövegtípus*) sajátos kérdést vet fel a címmel kapcsolatban, kitágítva a koherencia jelenségét a cím és a szövegtest kapcsolatára. Ennek értelmében a kérdés úgy vetődik fel, hogy vajon egy szöveg címe – jellegzetes adottságai révén, úgymint szóállomány, nyelvtani felépítés – jelzi-e előre a szöveg típusát, meghatározva ezzel azt a befogadói magatartást, amit az adott szöveg értelmezése kíván.

Boda István Károly és Porkoláb Judit (*Kohézió és koherencia Füst Milán: Tél című versében*) aprólékos, részleteiben kidolgozott jelentésreprezentációt rendel az elemzésre választott szöveghez, felhasználva a Petőfi S. János által alkotott kanonikus korreferencialítáisleíró modellt, és belehelyezve az elemzést egy olyan kognitív keretbe, amely lehetőséget kínál az elemző számára az értelmezéshez szükséges nyelvi és nem nyelvi (tudáskeretbeli) tartalmak feltérképezésére is. A szerzők a koherenciát – a szemiotikai textológiai modellhez híven – a szöveghez rendelhető tényállás jól formáltságának következményeként értelmezik.

Kiss Sándor (*Az idő költeménye. Koherenciaviszonyok Marguerite Duras Les Chantiers c. novellájában*) egy elbeszélés elemzésével illusztrálja, miképpen járul hozzá a szövegkoherencia létrejöttéhez a műben előforduló időmegjelölések láncolata; a szerző szerint a koherenciához nem is csak hozzájárul, hanem kifejezetten a koherencia fő pillérévé válik. A tanulmány az időmegjelöléseken túl egyéb eszközök hálózatait is elemzi, amelyek a globális értelmezés szintjén eredményezik a szerkezet koherenciáját, ezek főképpen a novella eseményeihez kapcsolódó helyszínek, valamint szimbolikus tárgyak.

Szikszainé Nagy Irma (*A nyelvi játék mint versformáló erő*) különbséget téve a szövegkonstrukció és a szövegstruktúra között ez utóbbit a költői szövegek sajátosságának tartja, és emellett érvel, hogy az ilyen szövegekre jellemző szerkesztettség létrejöttében nagy szerepe van a nyelvi játékosságnak. A szerző részletes, példákkal illusztrált tipológiáját állítja össze a nyelvi játéknak az alapján, hogy milyen tényezők játszanak szerepet létrejöttében. Beszél szemantikai, pragmatikai, grammatikai, vizuális okokról, intertextuális kapcsolatokról, sőt más művészeti ágak hatásáról is.

Kazamér Éva (*A posztmodern költemények szövegösszefüggés ellen ható sajátosságai*) a posztmodern szövegek textualitását jellemzi három költő egy-egy alkotásának elemzésével. Az alapproblémát az jelenti, hogy a szövegformálás tradicionális kereteit igen szabadon kezelő költemények szöveg- és stílusalakító jellemzői a nyelvi sík jól formáltsága és összefüggése ellen hatnak. Az ennek ellenére szöveggént értelmezhető kommunikátumok koherenciájának

vizsgálatához a megfelelően tág elméleti keretet Petőfi S. János szemiotikai textológiája adja.

Haase Zsófia (*A komplex anaforák koherenciateremtő szerepéről*) tanulmányában az anaforák egyik típusának, a – szakirodalomban egyéb kifejezésekkel is jelölt – komplex anaforának arra a tulajdonságára összpontosít, hogy a szöveg jelentésszervezésében tetten érhető a tematikus (összefüggés-teremtő) és a rematikus (progresszív) funkciója is. Miközben a szerző gondos áttekintést ad az anaforakutatás eddigi eredményeiről, kitér a komplex anaforák értelmezéséhez kötődő kognitív működés jellemzésére is, melyre vonatkozó következtetesként korpuszvizsgálaton alapuló kutatás szükségességét hangsúlyozza.

Csűry István (*Koherencia és multimodalitás*) tanulmányában a hangzó szövegek koherenciáját törekszik megragadni, miközben számos kérdés mentén járja körül azt a problematikát, hogy az interpretáció milyen jelenségek mentén vezet a szövegjelentés egyértelművé válásához. A szerző ezen jelenségek körébe sorolja – a lexiko-szemantikai és grammatikai jelenségeken túl – (korábbi kutatásai alapján is) a diskurzusjelölőket, valamint azokat a multimodalitás-jegyeket, „melyek szóbeli kommunikációban egyébként is a diskurzusreláció-értelmezés szükségeszerű támpontjai közé tartoznak”. Dolgozata hitelesen támasztja alá a multimodalitás kutatásának szükségességét a koherencia tanulmányozásában.

Ahogy a rövid ismertetésekben kiderül, az Officina Textologica jelen kötete a koherencia jelenségét számos interdiszciplináris kapcsolatot is felvonultató keretben tárgyalja, ami ideális táptalaj további szövegvizsgálatok számára.

A szövegkoherenciával foglalkozó különszámot a szerkesztők a folyóirat alapítója, Petőfi S. János emlékének ajánlják.

1. Gondolatok a koherenciáról

Dobi Edit

A koherencia jelenségéről számos meghatározás született, és bár eltérő megközelítésekben más-más definitív jellegzetességeit ragadják meg, a meghatározások metszetében az a fő összefüggés rajzolódik ki, hogy a koherencia tulajdonképpen a szövegek szöveg voltának a feltétele. Annak megítélésében, hogy a koherencia milyen jelenségek teljesülését kívánja meg a szövegben, akár lényeges eltérések is mutatkozhatnak az egyes szemléletek között.

A koherencia legösszetettebb és kellően árnyalt megítélését lehetővé tevő szövegfogalom véleményem szerint a szemiotikai szövegtan elméletéből származik. A Petőfi S. János által adott szemiotikai textológiai szöveg meghatározás egyik alapvető állítása az, hogy „a szöveg komplex jel”.

A szemiotikai textológia talaján ezen állítás mindegyik elemének értelmezése – a „szöveg”-é, a „komplex”-é és a „jel”-é is – a klasszikusnak nevezhető szövegtani elképzeléshez képest tágabb teret enged annak, hogy a szövegjelentés vizsgálatában figyelembe vehessük a kommunikációs tényezők sokszínűségét és egyediségét. Sőt Petőfi S. János szövegdefiníciója szerint a szöveg nem is kizárólag nyelvi notáció révén valósulhat meg.

A hagyományos értelemben vett komplexitás a szemiotikai „megduplázott” jelfelfogás révén új jelentést kap. A szemiotikai textológia jelmodellje ugyanis ún. „megduplázott jelmodell”, amely lehetővé teszi, hogy a szövegjelentés rekonstruálásában – és természetesen a szövegformálásban is – számoljunk az egyén adottságaival, az egyéni mentális képességekkel is. Ez a törekvés azért is lényeges, mert tapasztalható, hogy egyes mondatláncolatokat eltérő meggyőződéssel minősítünk szövegnek vagy nem szövegnek, azaz tartunk koherensnek vagy nem (esetleg kevésbé) koherensnek. (A koherenciájukat tekintve kérdéses mondatláncolatok jellemzően olyanok, amelyek nem tartalmaznak interszubjektíven értelmezhető utaló elemeket.)

Az említett jelmodellben mind a jelölő, mind a jelölt komponens magában foglal egy „objektíválható vagy objektivált” síkot, valamint ennek a mindannyiunk számára nagyjából azonos módon hozzáférhető vetületnek egy mentális leképeződését, „imágóját”. Ilyen értelemben tehát mind a jelölő, mind a jelölt komponens voltaképpen megkettőződik. A jelölő ill. jelölt objektíválható komponense mondhatni annyiban játszik elvi szerepet a szövegjelentés értelmezésében, mint az egyéni mentalizációs különbségek viszonyítási pontja: az a köze-

lebbról meg nem határozható tulajdonságegyüttes, „amihez képest egyedinek ítélünk valamit” (Dobi 2012: 107).

Ebből a jelértelmezésből új jelkomponensek származnak mind a jelölő, mind pedig a jelölt síkján. A jelölő síkján a jelölő „objektívált” fizikai megnyilvánulása (vehikulum: pl. írott, hangzó forma); a jelölő fizikai megnyilvánulásának mentális leképeződése (vehikulum-imágó: az emlékezetünkben felidézhető, ill. általunk észlelt írott, hangzó forma); a jelölő fizikai megnyilvánulásához rendelhető szerkezet mentális leképeződése (formáció-imágó: az emlékezetünkben felidézhető, ill. általunk észlelt írott, hangzó formához rendelhető szerkezet). A jelölt síkján a jelölőhöz rendelhető, „objektív” valóságvonatkozás (relátum: egy írott vagy hangzó forma által jelölt „objektív” tényállás); a jelölő mentális képéhez rendelhető „objektív” valóságvonatkozás mentális leképeződése (relátum-imágó: egy írott vagy hangzó forma mentális leképeződése által feltételezhetően jelölt tényállás egyedi-egyéni mentális leképeződése); a jelölő mentális leképeződéséhez rendelhető valóságvonatkozás egyéni-egyedi leképeződésének általunk tulajdonított jelentésszerkezet (szenzus-imágó: egy írott vagy hangzó forma mentális leképeződése által feltételezhetően jelölt tényállás általunk észlelt-értelmezett felépítése).

A komplexitás nemcsak a jelmodell összetettebbé válása révén kap új értelmet, hanem annak a szemléletnek a révén is, amellyel Petőfi S. János a szövegprodukción és -észlelés folyamatához közelít: Egy tényállás „közlését” ugyanis a szövegalkotás csupán egyik lehetséges módjának tartja, ezen kívül több ún. „világalkotó tényezőt” különböztet meg, amely függ a közlő és a befogadó közötti interakciótól, a kommunikáció résztvevőinek adottságaitól és több más olyan tényezőtől is, amelyeket általánosságban a szövegprodukción és -percepción pragmatikai jellemzőinek tekinthetünk. Annak megfogalmazása, hogy a kommunikációs tényezők adottságai hatnak magára a kommunikáció folyamatára, eredményességére, áttételesen tehát a szöveghez rendelhető jelentésre is, nem új keletű. A szemiotikai textológiai jelmodell és a rá épülő elméleti keret és kategóriarendszer révén azonban ez a szövegjelentés reprezentációjában is megmutathatóvá válik. (A Petőfi S. János által kidolgozott kanonikus nyelvről részletesen lásd Petőfi 1997.) A koherenciáról való gondolkodást az alábbiakban a definitív sajátosságok mentén folytatjuk.

Az itt leírt összetett jelfogalom a korábbihoz képest tehát új síkra helyezi a szövegek szövegségének megítélését, és ez a textualitás jellemzésére használt alapfogalmak (a koherencia, a kohézió, a konnexitás) értelmezésének is új vetületet ad azáltal, hogy új hálózatba rendezi őket, és a közöttük lévő összefüggéseket, a textualitás alapvető feltételének a koherenciát tartva.

A szövegértelmezés alapfogalmairól. A koherencia fogalmáról

Anélkül, hogy az említett szövegtani alapfogalmak értelmezéseinek olyan tüzetes áttekintésére törekednénk, amely felöleli a lényeges szövegtani irányzatok fogalomértelmezéseinek összességét, érdemes kiragadni néhány olyan jellegzetességet, amelyek mentén bizonyos felfogások eltérően viszonyulnak a szöveg jelenségéhez, illetve azokhoz a feltételekhez, amelyekhez egy mondatlánc szövegként való értékelését kötik. Ez leginkább a koherencia fogalmának értelmezésén múlik, valamint ennek függvényében legfőképp a kohézióén. Érdekes megfigyelni, hogy egyrészt a legtöbb szövegtani irányzat önmaga számára újraértelmezi ezeket a fogalmakat, másrészt pedig alapvető eltérések vannak a német illetve az angolszász szövegtani szakirodalom fogalomértelmezésében. Ha a szövegség fő feltételeként emlegetett koherencia fogalmának értelmezésére összpontosítunk, nagyon fontos tudatosítanunk, hogy a koherencia-értelmezés a hozzá kapcsolódó szövegfogalom értelmezésével együtt vizsgálható.

A szövegtan nemzetközi palettáján elsősorban Teun van Dijk, Halliday és Hasan, de Beaugrande és Dressler elméletei tekinthetők alapvető forrásoknak a koherencia jelenségének megítélésben. A hatásuk nagyon röviden úgy summázható, hogy van Dijk olyan kategóriákkal alapozta meg a szövegekkel való foglalkozást, amelyek a korreferencialitás jelenségének vizsgálatában, ezáltal a szövegnek mint egymással szemantikailag összekapcsolódó mondatok sorának a leírásában nélkülözhetetlenekké váltak. A szöveg szemantikai összefüggőségéről való ismereteinket tovább mélyítik Halliday és Hasan kutatásai, árnyalva a szemantikai összefüggést lineáris illetve globális jellege szerint. De Beaugrande és Dressler a szövegkutatás aspektusait pragmatikai és kommunikációs síkra tereli, a kogníció figyelembe vétele felé tágitva ki a szövegleírás kontextusát. (Vö. van Dijk 1972, Halliday–Hasan 1976, de Beaugrande–Dressler 2000.) A szövegekkel való foglalkozás nemzetközi és hazai tudományosságának részletekbe menő értékelő áttekintését adja Tolcsvai Nagy Gábor 2000-ben megjelent szövegtani monográfiájában. (L. Tolcsvai Nagy 2000.)

Néhány évvel ezelőtt az *Officina Textologica* 11. kötetét a szövegösszefüggés poliglott terminológiai és fogalmi áttekintésének szenteltük elméleti és gyakorlati megközelítések tükrében. E vállalkozás keretében több tanulmány foglalkozott az egyes nyelvterületeken fellelhető megközelítések értékelésével.

Csatár Péter és Haase Zsófia – akik összefoglaló munkája az említett kötetben kitűnő és eléggé naprakész támpont az összevetésben – a koherencia vonatkozásában három fő irányzatra összpontosítva idézik olyan nagyhatású tudósok munkáit, akik tevékenysége nagyjából a teljes szövegtani szakmaiságot meghatározta, és meghatározza ma is (Csatár–Haase 2011).

A nyelvirendszer-központú irányzatok a szövegre mint mondatok szervezett csoportjára tekintenek, olyan szerveződésre, amely a nyelvi elemek hierarchiá-

jának a csúcán áll. Ezt a szemléletet vallja többek között Schmidt, aki szerint a nyelv elsődlegesen a szövegben nyilvánul meg, vagy Isenberg, aki szerint pedig a kommunikáció szövegek formájában történik (Haase–Csatár 2011). A szerzőpáros ezeknek a szövegelemző irányzatoknak a sajátosságát abban ragadja meg, hogy ezek tulajdonképpen a mondat nyelvészetének a szöveg szintjére való kiterjesztései. Ebben a keretben a koherencia a szöveg mondataiban szereplő kifejezéseknek azt a tulajdonságát jelenti, hogy képesek más mondatok szavainak referenciális értékeire utalni, és ezáltal összefüggéseket hozni létre a szöveg mondatai között.

A rendszerközpontú felfogásokéhoz képest a nyelvhasználat-központú felfogások szövegértelmezése a szövegnek azt a sajátosságát ragadja meg, hogy „nyelvi cselekvés”, amely kommunikatív kapcsolat teremtésére és fenntartására irányul. Ezzel összhangban a koherencia jelenségét is másképp értelmezik: nem a mondatok sorára, hanem a cselekvések sorára vonatkoztatják. Ennek megfelelően a koherencia nem a szövegfelszín utaló elemein alapul, azaz a szöveg szöveg volta nem ezek meglététől függ, hanem attól az ismerethalmaztól, amelyre támaszkodva az egyes mondatok sorával nyelvileg kifejezett értelmet összefüggőnek tudjuk érezni. A szöveg kommunikációs szerepére összpontosító kutatások között – amint erről fentebb már volt szó – kiemelkedő hatásúak de Beaugrande és Dressler meglátásai, amelyek már kognitív szemléletet is sugallnak. A szöveget kommunikatív eseményként határozzák meg, a szövegség teljesülését pedig hét feltételhez kötik, amelyeknek csak egyike a koherencia, mely a szöveg szemantikai megformáltságával áll kapcsolatban, a szövegfelszín által kifejezett szövegvilág koherenciájáról beszélnek.

A kognitív szemléletű szövegkutatás – véleményem szerint kívánatos – változásokat előlegez a szövegek megítélésében. Előtérbe kerül ugyanis az a folyamat, amely a szövegalkotás és a szövegbefogadás során zajlik az egyén tudatában. A szövegekkel való foglalkozásban egységesen kognitív szemléletűnek nevezhető szövegfogalom, valamint koherenciameghatározás egyelőre nem jelent meg, de a tanulmány elején bemutatott „megduplázott jelmodell”, illetve a szemiotikai szövegtani alapfogalmak bizonyos mozzanatai egyértelműen az egyén tudatában zajló mentális folyamatok fontosságát érzékeltetik.

A kognitív szemlélet hatására a koherencia fogalmának átalakulását követve a kohézió fogalma is változik. Ahogy a koherencia megítélhetősége is „átkerült” a szöveg síkjáról a szövegprodukción és a szövegbefogadás síkjára, úgy a kohézió sem mint a szöveg inherens – nyelvi jellemzőkben is tetten érhető – tulajdonsága tartható már számon, hanem mint olyan sajátosság, amely a szöveg befogadásának és értelmezésének a sikerességét jellemezheti. A Csatár–Haase szerzőpáros szemléletesen ragadja meg a folyamatot: „A recepció oldaláról nézve a koherencia, illetve a kohézió jelensége úgy ragadható meg, hogy a befogadónak sikerül az adott megnyilatkozást, illetve szövegrészt az addig recipiáltak repre-

zentációjába beilleszteni. Ha ez nem így történik, és ennek fonológiai, morfológiai vagy éppen szintaktikai természetű akadályai vannak, akkor kohézióproblémáról beszélhetünk, ha azonban a problémák tartalmi jellegűek, akkor koherenciaproblémával állunk szemben” (Csatár–Haase 2011: 66).

A koherencia ugyanis nem a szöveg nyelvi szerveződésében megjelenő szemantikai és grammatikai kapcsoló és utaló elemektől függ, jóval inkább attól az ismerethalmaztól, amely alapján a mondatok láncát akkor is szövegnek ítéldhetjük, ha a nyelvi megformáltság ezt nem segíti elő.

A kohézió és a konnexitás értelmezése tehát általában a koherenciafelfogás hatása nyomán változik. A kohézió meghatározása elég képlékeny. A nyelvi-rendszer-központú felfogások keretében gyakorlatilag nem fordul elő a kohézió és a konnexitás fogalma, ennek ellenére megkülönböztetik a szövegszerveződés grammatikai és szemantikai jelenségeit. A kommunikációközpontú szöveg-megközelítések keretében a kohézió – a ’szöveg szemantikai összefüggőségi vetülete’ jelentésében – megszűnik a koherencia feltétele lenni.

A szövegértelmezés alapfogalmai a szemiotikai textológiai jelfelfogás tükrében

Petőfi S. János sokat idézett **szöveg**meghatározásában jelen vannak a bevezetőben említett jelfelfogás lenyomatai: „szöveg”-nek nevez „minden olyan (verbális vagy verbális összetevőt is tartalmazó) nyelvi képződményt, amely egy adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben, egy adott vagy feltételezett funkciónak (intenciónak) eleget tevő, összefüggőnek és teljesnek tekinthető *tényállás-konfigurációt* juttat kifejezésre összefüggő és teljes megformáltságúnak tekinthető *szövegmondat/szövegmondatlánc* formájában” (Petőfi 2009: 25).

A szövegfogalom meghatározásában azzal, hogy a kommunikációs helyzet és a funkció adottnak vagy feltételezettnek minősül, teret kap az egyéni ítélet, amely az egyén tudatában zajló mentális folyamaton alapszik. Az egyéni mentalizáció a jelmodellben a jelölő és a jelölt vonatkozásában is megnyilvánul: a jelölő síkján a szöveg fizikai megformáltságának imágójaként (vehikulum-imágó), a jelölt síkján pedig a feltételezhetően kifejezett tényállás-konfiguráció (valóság-vonatkozás) imágójaként (relátum-imágó).

Az egyéni mentalizáció figyelembe vételével a szövegség feltételrendszere is módosul. A szövegszerveződés egyes síkjaira jellemző összefüggőség-kritériumlista szükségszerűen kibővül egy új szemponttal: az említett – a jelkomplexum által feltételezetten kifejezett – tényállás-konfiguráció összefüggőségével. Ennek jelölésére Petőfi S. János bevezeti a konstringencia fogalmát. Ez azt eredményezi, hogy a klasszikus fogalmak (konnexitás, kohézió, koherencia) értelmezése is új kontextusba kerül, és megváltozik a szövegösszefüggés síkjai közötti – a szövegség vonatkozásában értelmezett – feltételrendszer.

Egy komplex jel szövegnek ítéletességéhez szemiotikai textológiai értelemben a jelkomplexumhoz rendelhető tényállás-konfigurációt összefüggőnek (és teljesnek), azaz **konstringens**nek kell tudnunk minősíteni. A minősítésben nagy szerepet játszik az a tudásunk, amely arra a valóságmozzanatra vonatkozik, amelyre feltételezésünk szerint az adott szöveg fizikai megnyilvánulása utal. Ennek a tudásnak egy része interszubjektív, azaz minden értelmező számára hozzáférhető ún. kollektív tudás, másik része pedig egyéni, amely nagyon összetett (kulturális, történelmi, szocializációs stb.) hatások eredményeként mint a mentális leképezést egyediesítő bázis tartható számon.

A **koherencia** fogalma szemiotikai textológiai keretben a konstringenciával összefüggésben világítható meg. Petőfi S. Jánost idézve: „Ma már általánosan elfogadható az a nézet, hogy egy verbális képződmény *koherenciája* (szövegsége) nem nyelvi szövetének összefüggőségétől — konnexitásától és/vagy kohéziójától — függ, hanem attól, hogy a nyelvi szövege által feltehetően utalt tényállásokat szerves egységű *tényállás-konfigurációnak* (*tényállás-együttesnek*), más kifejezéssel élve konstringens képződménynek tudjuk-e elfogadni” (Petőfi S. 2009: 69).

A Poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogramban vizsgált és publikált eredmények nyomán több olyan tanulmány is született, amely a szövegösszefüggés síkjainak viszonyát vizsgálja abból a szempontból, mennyiben játszanak szerepet a szöveg textualitásának megvalósulásában. Eredményesnek tűnnek azok a kutatások is, amelyek a kérdésre a nem tipikus (nem egészen szövegszerű) szövegek jelenségeit elemezve próbálnak választ adni. (Lásd pl. Dobi 2010, Nagy 2012, Dobi 2013.)

A jel szerkezetéről alkotott elképzelés megváltozása alapvetően nincs hatással a **konnexitás** és a **kohézió** fogalmának értelmezésére. A szemiotikai textológia szemlélete két vonatkozásban hoz újat a két jelenséget illetően: mivel Petőfi S. János a szövegmondat-lánc megformáltságával kapcsolatban különbséget tesz a tényállás-specifikus és a nyelv-specifikus megformáltság (jól formáltság) között, a konnexitás és a kohézió fogalmát a nyelv-specifikus szövegösszefüggőség döntően grammatikai, illetve döntően szemantikai viszonyaira használja. Továbbá – a szövegösszefüggést teremtő utalások rendszerébe illesztve őket – megállapítja, hogy a „szövegségnek a konnexitás és/vagy kohézió se nem szükséges, se nem elégséges feltétele. A *szövegség* egyedüli feltétele a *konstringencia* és a *tényállás-specifikus horizontális organizáció*, amely feltételt a *koherencia* feltételének” nevezi (Petőfi S. 2009: 25). Ez utóbbi szerveződési forma Petőfi S. rendszerében a szövegmondatok, illetve a hozzájuk rendelhető tényállásmozzanatok lineáris elrendezését jelenti.

A Petőfi S. által definiált összefüggések függvényében, valamint azzal összefüggésben, hogy a jel komplex felfogása lehetővé teszi a közlő és a befogadó

mentális működésének a figyelembe vételét is, a szöveg jelentéséről alkotott elképzelés is komplexebbé vált.

Az egyéni mentalizációs folyamatok figyelembe vételével szükségszerűen válik komplexebbé magának a **jelentésnek** a felfogása is. Ez voltaképpen az intenzionális és az extenzionális jelentés közötti napi különbségtevésből indul ki, ahol az intenzionális jelentés a nyelvi megformáltsághoz rendelhető, az extenzionális jelentés pedig a nyelvi vetület valóságvonatkozásaként kezelendő. Az extenzió bevonása a szövegjelentés-vizsgálatba tágabb keretbe helyezi a szövegjelentés reprezentációját, mivel az értelmezés olyan körülményeivel is számol, amelyek a szöveg jelentésének leírását kivezetik a nyelvtudomány keretein kívülre, ahol lehetőség nyílik a szubjektív adottságok kezelésére, az egyéni mentalizáció figyelembe vételére is.

Ez a szemlélet Petőfi S. Jánost a jelentés három síkjának – az értelmi, a referenciális és a kommunikatív jelentésnek – az elhatárolására készíti, ahol a két utóbbi jelentéssík rekonstruálásának az alapja az értelmi jelentés. Az egyéni mentális műveleteknek a figyelembe vétele megkívánja, hogy az e három síkból álló jelentésrendszert kiegészítsük egy negyedikkel, az asszociációs jelentéssíkkal, amely lehetővé teszi, hogy – egyéni asszociációs műveletek mentén – olyan mondatláncokhoz is összefüggő jelentést rendeljünk, amelyeket interszubjektíve értelmezhető nyelvi utaló elemek nem tesznek szöveggé (vö. Dobi 2013).

Az **értelmi jelentést** Petőfi S. verbalizált fogalmi jelentésnek is nevezi, amely nyelvi-szemantikai értelmezés következménye, azaz annak a folyamatnak az eredménye, melynek során a szöveg nyelvi megformáltságához feltételezhetően hozzárendelhető felépítést követve létrehozuk a nyelvi megformáltság alkotóelemeihez rendelt jelentésegységek szerveződését. Ehhez a szöveget a nyelvi kifejtett kompozícióegységek alapján kiegészítjük a nyelvi nem kifejtett kompozícióegységekkel, ami a konvencionális szótári jelentések ismeretén túl a világra vonatkozó konvencionális tudás- és feltételezés-halmaz (tudáskeretek, forgatókönyvek) alkalmazását is megkívánja (Petőfi S. 2008).

A **referenciális jelentés** a szöveg fizikai megformáltságához a lineáris és a hierarchikus kompozíció értelmezése alapján rendelhető hozzá. A kompozíciót nominális és predikatív referenciájú egységek alkotják: a nominális referenciális szerveződés értelmezésekor az entitásokat és a közöttük lévő korreferenciális viszonyokat azonosítjuk a (fizikai megnyilvánulás síkján) feltételezhetően kifejezett valóságvonatkozás mentális leképeződésében. A predikatív referenciális szerveződés értelmezésekor azoknak az igei vagy más szófajú predikátumoknak a hálóját határozzuk meg a közöttük feltételezhetően fennálló korreferenciális relációkkal együtt, amelyekkel a szöveg fizikai megformálása a tényleges vagy feltételezett valóságmozgás tényleges vagy feltételezett tényállásait reprezentálja. A kétféle referenciális szerveződés feltárása mellett a referenciális jelentés értelmezéséhez szükséges még az a művelet, amelynek során létrehozuk a

szövegnek a megállapított referenciális egységekkel operáló elfogadható lineáris és hierarchikus szerveződését. Az értelmezésnek ez a mozzanata „a referált entitások által létrehozott tényállások (tényállás-konfigurációk) között értelmez elvárásoknak megfelelő összeférhetőségi-relációkat, illetve e relációkat kifejező természetes nyelvi kifejezések között lineárisan jól formált makro-láncokat” (Petőfi S. 2008). Az ismertetett műveletek eredményeként olyan referenciális jelentés értelmezhető, amelynek alapján a fizikai megformáltság szerveződési formái által kifejezett valóságmozzanat mentális képét egy összefüggő (konstringens) valóságdarab mentális képeként tudjuk elfogadni.

A **kommunikatív** jelentés értelmezése egy adott nyelvre vonatkozó művelet, amely egyrészt a szöveg mondatainak belső elrendezésétől és prozódijától függ, másrészt pedig maguknak a mondatoknak a szövegbeli lineáris szerveződésétől. Erre a kétféle szerveződésre az egyes természetes nyelvek eltérő szabályokat (lehetőségeket és kötöttségeket) értelmeznek, amelyek egyben meghatározzák a prozódiai struktúrákat is. Mivel a magyar nyelvben egy egységen belül az összetevők jellemzően különböző módokon rendezhetők el, és a sorrendi variációkhoz eltérő prozódiai struktúrák is tartoznak, a jelentésreprezentáció szempontjából informatívnak tekinthető az, hogy a lehetséges sorrendi variációk közül melyik elrendezés (ill. melyik prozódiai struktúra) választódik ki egy bizonyos szöveghelyen. Petőfi S. ezt az informativitást nevezi „a szóban forgó alapegység, illetőleg alapegység-lánc kommunikatív jelentésének” (Petőfi S. 2008).

Számos olyan szövegszerű képződmény elemzésének és jelentésreprezentációjának tanulságaként, amelyben a szövegmondatok lineáris egymáshoz kapcsolódása nem prototipikus szöveget eredményez, az említett három jelentéskomponensen kívül egy negyedik komponens definiálása válhat szükségessé a szövegjelentés kellően explicit reprezentációjá végett.

Ha tehát az értelmi jelentés, a referenciális jelentés és a kommunikatív jelentés rendszerének kiegészítéseként feltételezünk egy asszociációs jelentéssíkot, amely meghatározása szerint az egyes szövegmondatokhoz feltételezhetően hozzárendelt tényállásokból és a közöttük — a kollektív és az egyéni háttértudás alapján — asszociáció révén értelmezhető viszonyokból tevődik össze, akkor az elemzett esetek textualitása reprezentálhatóvá válik a szövegjelentéssíkok rendszere révén. Az asszociációs jelentés síkja természetesen nem független a három meglévő jelentéssík egyikétől sem, mert a mentalizáció folyamatában a kollektív vagy az egyéni háttértudást nyelvi elemek (pontosabban hozzájuk rendelhető referenciális értékek) aktiválják. Ezt tekintve az asszociációs jelentéssík szükségszerűen és egyértelműen áll összefüggésben az értelmi és a referenciális jelentéssíkkal. Az asszociációs jelentés síkja a kommunikatív jelentés síkjával pedig azáltal függ össze közvetlenül, hogy mivel a szövegmondatok sorrendi cseréje révén sok olyan láncolatot létre tudnánk hozni, amelyekhez nem rendelhető valóságos tényállás, és csak kevés olyat, amelyhez igen, a „rossz” változatokat a „jóktól” az asszociációs jelentés alapján választhatjuk külön.

A szövegfogalom, a jelentéssíkok és a szövegösszefüggés-típusok szemiotikai textológiai értelmezése a szövegjelentés leírását tehát új alapra helyezi, a szöveg jelentését a feltételezhetően utalt tényállás-konfiguráció (valóságmozzanat) mentális képével azonosítja, az adekvát szövegjelentés – ezzel együtt tehát a szövegkoherencia – feltételének pedig a feltételezhetően utalt tényállás-konfiguráció (valóságmozzanat) összefüggését, azaz a konstringenciát tartja.

Irodalomjegyzék

- BEAUGRANDE, R.-A. de-DRESSLER, W. U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- CSATÁR P.–HAASE Zs. 2011. Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. In: *Officina Textologica* 16. Debrecen: Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 57–80.
- DIJK, T. A. van 1972. *Some Aspects of Text Grammars*. The Hague: Mouton.
- DOBI E. 2010. A szövegszerűtlenség reprezentálásának lehetőségeiről első közlésben. In: Dobi Edit–Hoffmann István–Tóth Valéria (szerk.): *Magyar Nyelvjárások* 48. Debrecen: Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 169–191.
- DOBI E. 2012. A szemiotikai textológiai jelértelmezés szerepe a szöveg jelentésreprezentációjában. In: Dobi Edit–Hoffmann István–Tóth Valéria (szerk.): *Magyar Nyelvjárások* 50. Debrecen: Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 107–116.
- DOBI E. 2013. A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről. In: Dobi Edit–Hoffmann István–Nyirkos István–Tóth Valéria (szerk.): *Magyar Nyelvjárások* 51. Debrecen: Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 169–177.
- HALLIDAY, M. A. K.–HASAN, R. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- NAGY A. 2012. Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. Szövegösszefüggés-hordozók nem prototipikus párbeszédes szövegekben. In: Dobi Edit (szerk.): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió. Officina Textologica* 17. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 42–56.
- PETŐFI S. J. 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 1. Officina Textologica* 1. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- PETŐFI S. J. 2008. *A szemiotikai textológia elnevezésű szövegtani diszciplína megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról*. (Szemléltető példa: egy multimedialis szöveg szemiotikai-textológiai megközelítése). Előadás-ként elhangzott 2008. április 7-én.
- PETŐFI S. J. 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2. (Adalélok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatá-*

hoz). *Officina Textologica* 15. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

TOLCSVAI Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Thoughts about Coherence

Starting from the interpretation of concepts relevant for problems of coherence, this study outlines the theoretical framework which enables us, in the course of the interpretation of texts, to take into account the individual mental functioning of the addressee. This is possible on the basis of the “double sign model”, as defined by János S. Petőfi, in his semiotic textology. As far as textual meaning is concerned, the paper studies the components of meaning (levels of semantic, referential and communicative meanings), adding to these the level of associative meaning. The semiotic textological interpretation of the concept of text, of levels of meaning, as well as of types of textual relations provides a new basis for the description of textual meaning: textual meaning is identified with the mental representation of the supposed configuration of facts (instance of reality), whereas the condition of adequate textual meaning is defined as the relation in the supposed configuration of facts (instances of reality) referred to.

2.

A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról

ANDOR JÓZSEF

1. Bevezető általános ismeretek és ismérvek a szövegkoherencia fogalmáról

A kiváló hazai funkcionista és kognitív nyelvész, Tolcsvai Nagy Gábor által készített *Idegen szavak szótára* a következőképpen definiálja a szövegnyelvészet és szövegtan egyik leggyakrabban tárgyalt és kutatott (de még napjainkban sem kellőképpen tisztázott) fogalmának, a *koherenciának*, valamint a belőle származó *koherens* melléknévnek terminusát:

koherencia (lat. cohaero 'összefügg') 1. összefüggés, összetartozás (fogalmi, gondolati, nyelvi szerkezetben), vmely nagyobb jelenség részei közötti összhang v. összefüggés. 2. dolgok, tevékenységek egymástól távolabbi összetevőinek mélyebb összefüggése, [...] 5. ny. szövegösszetartó erő, az a szerkezeti és jelentésbeli összefüggésrendszer, amely a szöveg egyes elemeit összetartja;

koherens (lat.) 1. elemeiben összefüggő, összetartozó. 2. távolabbi vonatkozásban mélyebben összefüggő (dolgok, tevékenységek) (Tolcsvai Nagy 2007: 552–553).

Tolcsvai Nagy jelentésdefiníciói részletezően alaposak, a terminusok jelentésazonosításán túl azok fogalmi síkjára, kategoriális státusára is tartalmaznak vonatkoztatást. Különös értékük az az aspektus, hogy a szakkifejezés értelmének általánosított megfogalmazásán túl áthatja őket szakterületi specifikumuk megragadása. A főnévi alak 5. jelentésrétegének megadásával a neves szövegkutató nyelvész saját tudományterületére is kivetíti a terminus alkalmazását, markánsan jelezve a szakkifejezés szövegelméleti vonatkozathatóságának területét, szöveg szerkezeti és jelentésbeli státusát és funkcionalitásának jellegét. Ugyanez a definitív körütekintés jellemzi a fenti szakterminológiai lexikális egységek ellentétpárjának, az *inkoherencia* és *inkoherens* szavak antonim jelentésének meghatározását is szótárában:

inkoherencia (lat.) összefüggéstelenség 1. összhang v. összefüggés hiánya v. csökkent volta vmely nagyobb jelenség részei között. 2. (ny.) tartalmi, szerkezeti v. stilisztikai összefüggés indokolatlan hiánya vmely szöveg részei között;

inkoherens összefüggéstelen, nem összefüggő (Tolcsvai Nagy 2007: 479).

A funkcionális és kognitív szemléletű szövegtan és szövegstilisztika tudománya aktív művelőjének szakavatott precizitása még jobban érzékelhető, ha szótári definícióit összevetjük az azonos skópuszú, de korábbi kiadású, másik rendelkezésünkre álló akadémiai referenciaforrásban (Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*) találhatóakkal:

koherencia lat. tud. 1. összetartozás, összefüggés;

koherens lat. 1. összefüggő, összetartozó (Bakos 2002: 335);

inkoherencia lat. el. összefüggéstelenség, az összefüggés hiánya;

inkoherens lat. összefüggéstelen (Bakos 2002: 289).

A klasszikusnak számító akadémiai forrás köznyelvi szavakkal definiálja a kérdéses szakterminusok jelentését, ugyanakkor nem vonatkoztatja azokat, és nem köti őket határozottabb szakmai fogalmi tartományokhoz.

A fenti szótári definíciók jellege azt implicálja, hogy a koherencia és az azt reprezentáló lexikális szakterminus alapvetően a gondolatközvetítés módjával, leginkább nyelvi reprezentációjával foglalkozó szaktudományok, a szövegiséggel behatóan foglalkozó tudományterületek, így a kommunikációkutatás tartományába tartozó, vagy vele érintkező diszciplínák fogalmi eszköztárában, így többek között a kognitív bázisú nyelvtudományban, pszichológiában és pszichiátriában, a médiatudományokban, az értelmezés kérdéseit vizsgáló irodalomtudományban, a filozófiai bázisú érveléstudományban, a pedagógiai tudományokban, az egzakt tudományok sorának érvelérendszerében szerepel kulcsfogalomként. A fogalom minősítő és egyúttal gradációs jellege szintén átsejlik, kiolvasható a szótári definíciókból.

Lássuk most, miként használjuk a koherencia fogalmát és az azt reprezentáló lexikális kifejezést köznyelvi asszertív diskurzusban. Adott kommunikációs situációban a kommunikáló felek, vagy a gondolatközlő beszédmodorának, tartalmi érthetőségének és értelmezhetőségének jellemzésekor elhangozhat a következő minősítés:

(1) *Csaba inkoherensen beszél.*

Ezzel az asszercióval megfogalmazója annak a megítélésének kíván hangot adni, hogy számára Csaba beszédmodora nehezen vagy egyáltalán nem érthető, mondanivalójának megfogalmazásában súlyos következtelenségek tapasztalhatóak, azaz Csaba összefüggéstelenül beszél, s bár mondanivalójának tematikája dekódolható, a tematikai progresszió megvalósítása nem felel meg az adott kulturális sztenderd elvárásainak, az azokra épülő logikai felépítettség normarendszerének. Az elhangzó értékítélet például azt fejezi ki, hogy Csaba csapong a témák között, témaváltásai logikátlanok s talán meglepően váratlanok is. Mon-

danivalója az adott kommunikatív helyzetben semmiképpen sem tartható koherensnek. Lássunk most két újabb példát:

(2) *?Jánoska inkoherensen beszél.*

(3) *?Jánoska gondolatai inkoherensek.*

(2) ugyancsak az alany beszédmodorának minősítését fejezi ki, implikálva a mögöttes gondolat(ok) tartalmi és tematikai progresszióját illető zavarát/zavarosságát. Utóbbi implikációnak (3) verbális felszíni reprezentációja kifejezést is ad, utalva arra, hogy az összefüggéstelen beszédmodor háttérében szokásosan a tartalmi kifejezés, a gondolkodás és/vagy gondolatközlés zavara állhat. (1) és (2) példánk eltérése az alanyi reprezentációt illetően a *koherens/inkoherens* minősítésnek arra a szelekciós megszorítására utal, mely szerint ezeknek a melléknévnek predikatív (vagy jelzői) funkciójú használatával inkább felnőttek beszédtevékenysége tartalmának összefüggését, logikus kifejezőmódjának (lexikai reprezentációjának, valamint textuális és szintaktikai megszerkesztettségének) kvalitását minősítjük. Ennek a megítélésnek bizonyítékaul szolgál az a 20 felnőtt magyar anyanyelvű egyetemista alanyon végzett felmérésem, melynek eredményeként 16 alany határozottan megkérdőjelezi a (2) és (3) diskurzus alapú példák tartalmi elfogadhatóságát, relevanciáját.

Úgy tűnik, a *koherens* vs. *inkoherens* melléknévi predikátorokkal való minősítés leginkább a nyelvi tevékenység minőségének megítélésére használatos a szemiotikai paletta körébe tartozó tevékenységi formák közül. Nyelvi kifejezőmódunk normarendszerének keretein belül nem vonatkoztatható például a zenei kifejezőképesség kvalitásának megítélésére, amint azt a (4) példánk általános elfogadhatatlansága mutatja:

(4) **Botond most inkoherensen zongorázik.*

Élvezhetetlen, értéktelen zongorajátékának jellemzésére inkább a

(5) *Botond most összevissza zongorázik.*

értékítélet megfelelő, melyben az *összevissza* melléknévi predikátor a zongorázás összefüggéstelenségére, szinte felismerhetetlen (vagy elégtelen) dallamvezetésére, helyenkénti vagy teljes mértékű hamisságára vagy ritmizálatlanságára utal. Eltérően azonban a nyelvi szövegek indokolatlan, de azonosítható témaváltásainak jellemzésétől, főként nem arra utal, hogy Botond zongorajátékában csapong a (felismerhető) témák között. A zongorázás adott módjának kritizálására inkább a

(6) *Botond most összevissza klimpírozott a zongorán.*

műfajilag lekötött frázis alkalmas, amely kifejez(het)i azt, hogy a zongorista játékból hiányzik az összefogó erő, az elvárt összhangzattani normáknak való

megfelelés, a dallamvezetés megfelelő volta. Azaz a zenei szaknyelvezetben nem megfelelő módon ezt az *inkoherensen zongorázik* kifejezéssel tudnánk illetni.

A fentiek arról tanúskodnak, hogy a *koherens* vs. *inkoherens* melléknevekkel történő minősítés értékelés tematikailag, regiszter és műfaj tekintetében lekötöttségek paramétereit mutatja, használatát esszenciálisan befolyásolják az ún. (háttér)tudásvilágból származó tényezők.¹ Ilyenek aktív hatásáról tanúskodnak a korpusz alapú lexikális kollokációs vizsgálatok is. Megfigyeléseink alátámasztásának céljából megvizsgáltuk a 100 millió lexikális egységet tartalmazó *Brit Nemzeti Korpusz* (*British National Corpus*) szóanyagában a *coherent* lexéma és antonim párjának, az *incoherent* szónak gyakoriságát. Talán meglepő lehet, hogy előbbi megjelenésének gyakorisága valós diskurzusból származó konkordancia sorokban 1080 volt, utóbbié pedig mindössze 170, azaz a *coherent* (*koherens*) lexéma előfordulásának gyakorisága mintegy hatszorosa volt ellentétpárjának. Ez az eltérés azért lehet meglepő, mert a verbális nyelvhasználat értékelést kifejező beszédaktusában, azaz a szóbeli nyelvhasználatban utóbbi szerepeltetése várható megítélésem szerint kifejezettebb mértékűnek, előbbire vonatkozóan pedig markánsabb mértékű előfordulási arányt – határozottabb terminológiai státusból eredően – inkább szakszövegekben, tehát az írásbeliséget reprezentáló kommunikációs műfajokban várunk. Ezt a hipotézisünket látszanak alátámasztani a lexikális kollokáció vizsgálatának adatai. Megfigyeltük, hogy az előfordulásokból mintaként mindkét lexémára vonatkozóan kiemelt 100 olyan példa korpuszában, amelyben azok melléknévi jelzői funkcióban szerepeltek, az *incoherent* (*inkoherens*) szó lexikai kollokátumai 44% arányú tematikai kötöttséget mutattak a verbális kommunikáció tartományába tartozó beszédtevékenységi (dominánsan illokúciós beszédaktusos) formák irányában, a fennmaradó 56% pedig tematikai tekintetben vegyes összetételű volt.² A *coherent* (*koherens*) lexéma esetében a nyelvi diskurzust, szövegiséget (mind a verbalitás és az írásbeliség tekintetében), valamint a vele konceptuálisan szerves kapcsolatban álló gondolkodási tevékenységi formákat reprezentáló kollokátumok aránya ugyanakkor mindössze 30% volt a tematikailag vegyes megoszlást képező 70% volumenű kollokáló némenekkel szemben. Ennek oka ugyanakkor az is lehet,

¹ Az ún. 'tudásvilág-ismereti' tényezők és az azokat megjelenítő 'szövegvilág' elmélet a brit szövegnyelvészeti iskola terméke. Megfogalmazója Paul Werth (1999 – posztumusz kiadás), akinek elméleti keretét tanítványa, Joanna Gavins fejlesztette tovább (2007). Werth elméleti modellje szoros összefüggésben áll a Bartlett (1932) nyomán kialakult, kognitivisták szemléletű sémaelmélettel, valamint az annak hatására kialakult tudáskeret-reprezentációra épülő mai, keret-szemantikai kognitív nyelvészeti és kifejezetten diskurzuselméleti modellekkel.

² A tematikailag vegyes megoszlású melléknévi jelzői kollokációkban az *incoherent* (*inkoherens*) szó jelentése az 'összefüggéstelen' helyett inkább a 'felismerhetetlen', 'perceptuálisan kivehetetlen', 'érzékelhetetlen' kifejezésekkel adható meg.

hogy az általános nyelvezetet képviselő nyelvi korpuszokban (ilyen típusú korpusz a *British National Corpus* is) közismert módon a beszélt nyelvi szövegek aránya mindössze 10% a 90%-ot képező írásbeli szövegiség arányával szemben.

Visszatérve a (2) és (3) példáinkhoz megjegyezzük, hogy a pszichiátria szaknyelvi diskurzusában bizonyos betegségeknel szokásos a szakorvosnak „inkohérensnek” minősíteni a páciens beszédmodorát, így jellemezve gondolatait közvetítő szövegprodukciónak összefüggéstelen voltát. Ez a minősítés alapvetően a szövegjelentés dekódolhatatlanságára, a tartalmi vonatkozású zavarok detektálására utal a szövegegészben, nem pedig a grammatikai reprezentáció helytelenségére. Utóbbi a tartalmi zavarok, a témavezetés következetlenségei, a tematizáció progresszivitásának helytelensége mellett lehet akár tökéletes is. Ez alapján látható, hogy a diskurzus-inkohérencia jelensége alapvetően a jelentésreprezentáció, a jelentésközvetítés zavara, főként olyan pszichiátriai kórképekben, amelyekben a szakorvos a skizofrénia vagy a pszichózis adott stádiuma jellemző tüneteként azonosít. A skizofrén diskurzus jellemző nyelvi tünetei a gondolat nyelvi reprezentációjának inkohérens, illogikus volta, a gyakori tartalmi félrecsúsítások és váltások, a tartalmi kifejezés szegényessége, a normálistól eltérő minőségű és mennyiségű témaváltások, neologizmusok használata a lexikai reprezentációban (McKenna–Oh 2005: 48–72). Ribeiro (1994) elemzései nyomán megállapítható, hogy a pszichotikus betegek gondolkodásában és diskurzusában szintén gyakoriak a hirtelen és váratlanul bekövetkező témaváltások, az inkohérencia, az ún. fabrikáció (kitaláció), az abnormálisnak minősíthető asszociatív kapcsolatok, a szapora tudásvilágváltás (Werth 1999), irreleváns tartalmú és/vagy kitérő természetű válaszok/reagálások feltett kérdésekre, a lexikális referencialitás abnormalitása, a nem szemantikai, hanem prozódiai alapú (ritmizált) szóválasztás, a normálistól eltérő, felgyorsult beszédtempó.

2. A szövegkoherencia-kutatás fejlődéstörténetének rövid áttekintése

A koherencia státusának, szövegtani funkciójának és megnyilvánulásának jelenségkörével tulajdonképpen a modern kori szövegtani (eredetileg szövegnyelvészeti) vizsgálatok kezdeti szakasza óta behatóan foglalkoznak a kutatók. A diskurzus bázisú nyelvtudományi kutatások kezdeteinek egyik fellegvára a Michael A. K. Halliday nevéhez fűződő brit iskola. Az ő szisztémikus-funkcionalista szemléletű nyelvelméleti modelljében a jelentés, illetve ahogy ő kifejtette, a jelentéskonstruálás a kezdetektől fogva központi szerepet játszott. Halliday nyelvelmélete nem követte/nem követi a hagyományos, moduláris típusú teoretikus szemléletet, amelyben a nyelv funkcionálását megvalósító nyelvi reprezentációs szintek a hagyományos felfogás szerint egymástól izoláltan, önállóan, a modern modularista felfogás terminológiáját használva enkapszuláltan, azaz a belső zárt-

ság alapján működnek. Ennek a belső zártágnak a feloldásával, az egyes reprezentációs modulok közti operatív kapcsolatok működésének meg- és elismerésével, az ún. nyelvi interfész modulok tevékenységének leírásával és funkcióik értelmezésével csupán a legutóbbi évtizedek óta foglalkoznak a nyelvelmélet kutatói (lásd pl. Jackendoff 2002). Míg azonban a „főcsapás” reprezentánsainak figyelme a chomskyánus, szintaktocentrikus generatív elmélettől való elszakadásra, a nyelv funkcionálásának kognitív alapú értelmezésére irányult, mely nyomán napjaink nyelvelméletében már kognitív nyelvelméleti személetről, kognitív nyelvészetről beszélhetünk, addig a Halliday neve által fémjelzett brit nyelv-tudományi iskola figyelme kezdettől fogva a diskurzusegész funkcionális vizsgálatára fókuszált, mely szemlélet nézete szerint nem létezik éles elválasztó vonal a nyelv egyes funkcionális síkjai, így a jelentés, a lexikon, a mondatkonstruálás, a morfológiai realizáció között. Halliday elméletében a nyelvi működés a szövegkonstruálásban, a jelentéskonstrukcióban valósítja meg önmagát. Halliday nyelvszemlélete nem csupán saját géniuszának produktuma, hanem megvan a maga, közvetlen nyelvészettörténeti háttere a brit nyelvészeti iskolán belül. Gondoljunk csak John Rupert Firth (1890–1960) kutatásaira a szavak és lexikális sémák jelentéses illeszkedésének vizsgálata terén. Az ő nevéhez fűződik a modern kollokációs kutatások megalapozása, magának a kollokáció fogalmának a meghatározása és értelmezése. Firth Halliday tanára volt, funkcionális és strukturalista nyelvszemlélete előfutára volt a diskurzus központú nyelvészeti vizsgálatoknak a brit iskola keretein belül. Firth diskurzus bázisú nyelvszemléletének nyomvonalait követte a szintén brit John Sinclair is, akinek nevéhez fűződik minden kétséget kizáróan a korpusznyelvészet létrehozatala, mely nyelv-tudományi részdiszciplína szintén a diskurzus funkcionalitásának különféle szintű vizsgálatát tekintette/tekinti fő feladatának.

Halliday 1976-ban feleségével, Ruqaiya Hasannal társszerzésben publikálta egyik legnagyobb jelentőségű és hatású monográfiáját, melynek címe *A kohézió az angol nyelvben (Cohesion in English)* volt. Ebben a klasszikus műben fogalmazta meg a két prominens szerző a nézetük szerint legfontosabb szövegösszetartó erő, a kohézió fogalmát. Deskriptív validitású elemzéseik nyomán rajzolódott ki a szövegiség, a diskurzus lexikális és grammatikai természetű összetartó elemeinek funkcionális sajátosságai. A továbbiakban saját maguk, munkatársaik s az őket követő számos kutató a kohéziós erő két elkülönülő, de egyúttal funkcionálisan együttműködő típusát, szintjét azonosította: az ún. lokális és a globális kohéziót. Előbbivel a szövegiség felszínén működő, strukturálisan és funkcionálisan egyaránt megvalósuló nyelvi kapcsolódási formák sokféleségét és összességét jellemezték, utóbbit pedig a szövegegészt globálisan, alapvetően tartalmi tekintetben összetartó erők együttműködése képezte. Sajnálatos módon azonban ezt követően a szövegtani kutatások figyelme nemzetközi szinten is inkább a lokális kohézió kutatására irányult, ami sok esetben nem a szöveg sze-

miotikai értelmezését tartotta szem előtt, hanem inkább a rendszernyelvészetből kiinduló eszközökkel kísérelte meg vizsgálni a mondat szintje felett a szöveggé, diskurzussá alakulás folyamatát és annak főként nyelvi eszköztárát. Hasonló szintű és igényű, szintetizálóan elemző munkával a globális kohézió halliday-i fogalmának megfelelően a mai napig csupán elvétve találkozunk. Ezek közé tartozik Paul Werth szövegvilág-elméleti modellje, mely azonban szerzője korai halála miatt befejezetlen maradt, s késői, 1999-ben történt posztumusz megjelentetése csupán a vizsgálati skópusz és célok werth-i megfogalmazásának megismertetésére vállalkozhatott. Werth szövegvilág-fogalmának elméleti modellje már támaszkodhatott a Bartlett (1932) úttörő kutatásai nyomán jóval később teret nyerő sémaelméleti vizsgálatok eredményeire, amelyek határozott lendületet adtak a szöveg globális kohéziójának alaposabb vizsgálatához. Felhasználhatta már a 70-es, 80-as években radikális fejlődésnek indult szöveg bázisú ún. történetnyelvtanok elméletét, a szintén szöveg bázisú mesterségesintelligencia-kutatások kezdeti eredményeit Schank és Abelson fogalmi rendszerére, a forгатókönyvek elméletére támaszkodva (1977), valamint az ún. háttérismeretek vizsgálatát a neves kognitív pszichológus, Herbert H. Clark nyomán (1982), valamint a prototípus-elmélet és az ún. keret-szemantika fogalmi rendszerét. Mindezeknek a (főként amerikai bázisú) kutatási modelleknek létrejötte jelentős mértékben hozzájárult a globális kohéziót a későbbiekben felváltó, de skópusza tekintetében vele számos szempontból párhuzamot mutató új szövegtani fogalom, a szövegkoherencia természetének beható vizsgálatához.³

A szövegkutatás történetének kezdeti fázisában a tudományterülettel foglalkozók többsége nyelvtudós volt, akik elméleti téziseiket kizárólagosan a nyelvtudomány diszciplináris keretében kívánták megfogalmazni. Ebből fakadóan a kutatásaikat a szövegnyelvészet névvel illették. Kizárólagosan nyelvi szövegeket, a kommunikáció írásbeli és/vagy verbális szövegrepresentációit vizsgálták. Az európai nyelvtudomány ilyen irányú kiterjesztése elméleti jellegű célokat fogalmazott meg, amelyek kihívást jelentettek az amerikai bázisú generativista nyelvészettel szemben. A kutatók alapcélja az volt, hogy kiterjesszék vizsgálataikat a mondathatárokat meghaladó kommunikátumokra, szem előtt tartva a generativisták által megfogalmazott adekvátsági követelmények, főként a leírás validitása és a magyarázó adekvátság előírásainak tételeit. A szövegnyelvészet ilyen tekintetű hőskorában született meg Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler klasszikus, minden bizonnyal legtöbbször idézett tankönyve, a *Bevezetés a szövegnyelvészetbe (Introduction to Text Linguistics)* (1972/1981), melyben

³ Érdekes megfigyelni, hogy a 'koherencia' terminus több tekintetből nézve szerepel (a kohézió mellett) Werth alapmunkájában (1999) és annak tárgymutatójában, míg tanítványaának, Joanna Gavinsnak a szövegvilágokról szóló monográfiájából (2007) teljes mértékben kimarad.

a szerzők már az akkoriban ugyancsak radikális fejlődésnek indult nyelvészeti pragmatika, legfőképpen a beszédaktus-elmélet kutatási eredményeit is felhasználhatták.⁴ De Beaugrande és Dressler a tankönyvben a nyelvi textusok reprezentációját alapvetően két szinten, a kohézió és a koherencia szövegösszetartó normarendszerének keretében tárgyalja. Argumentációjukban könnyű felismerni a kohezív kapcsolati módozatok kötődését a halliday-i szövegfelfogás lokális kohéziófogalmához, valamint azt, hogy az új terminus, a 'koherencia' a hallidayi globális kohézió fogalmát fejleszti tovább. Munkájában a két szerző egy teljes fejezetet szentelt a koherencia fogalma és jelenségekőre tárgyalásának (1981: 84–110). Míg a kohéziós kapcsolódási formák alapvető forrásának a szövegmondatok egymásutániségének kapcsolati formáit és az ennek megvalósításában közreműködő, alapvetően grammatikai természetű szabályrendszereket tartják, addig szövegkoherencia alatt a szövegkonstituensek, legfőképpen a lexikális elemek kognitív alapú illeszkedését, illetve illeszthetőségük feltételrendszerét koncipiálják. Ebben a brit iskolához tartozó Hoey lexikális szövegtani modelljével (Hoey 2005) analóg módon, szövegelemzések példaanyagára támaszkodva mutatták be a szöveglexémák fogalmi, konceptuális séma alapú kapcsolatrendszert, illeszkedését, szövegi funkcionálisát, felhasználva a kurrens kontextus- és háttérismereti, az analitikus bázisú nyelvfilozófiai (elsősorban pragmatikai) és kognitív pszichológiai kutatások eredményeit. Ezt a kutatási irányvonalat azután az ízig-vérig szövegteoretikus de Beaugrande fejlesztette tovább a szövegprodukción mechanizmusaira vonatkozó további kutatásaiban (de Beaugrande 1984). De Beaugrande és Dressler felfogásában a koherencia a szövegnek nem egyszerűen csak a kohéziónál magasabb szintű, a szövegképző és befogadó tapasztalati bázisú háttérismereteire támaszkodó, kognitív alapú reprezentációs rendszere. Megvalósulása nem csupán magának a szövegnek a belső mechanizmusából fakad, hanem a szöveg által tudatilag aktivált tudásvilág-ismereti tényezők is alakítják létrejöttét. Ennélfogva – nyelvi szövegeket illetően – a koherencia egyaránt képez egy lexikálisan megjelenített intra-textuális, valamint egy fogalmi alapú extra-textuális normarendszert. Ezt a közös tudásban (mutual knowledge) tárolt és nyelvileg kódolt normarendszert aktivizálva vagyunk képesek a nyelvi szövegprodukción dekodolására, értelmezésére, tartalmának befogadására (lásd még Csatár–Haase 2011: 64).

⁴ Érdekes módon a nyelvészeti pragmatika fejlődéstörténetének egyik legmarkánsabb elméleti modellje, a beszédaktus-elmélet, kialakulásának kezdeti fázisában egyáltalán nem vette figyelembe a brit nyelvészeti hagyományok diskurzuscentrikus kutatási bázisát, hanem mondattani alapú megközelítést alkalmazott, holott az alapokat lefektető oxfordi nyelvfilozófus, John Austin és tanítványa, az amerikai, de Oxfordban tanult John Searle vizsgálatainak profiljából fakadóan, az akkoriban szintén Angliában, Cambridge-ben tevékenykedő Ludwig Wittgenstein pragmatikai orientáltóságú tanainak ismeretében erre közvetlen módon nyílt volna lehetőség (lásd Andor 2011:124–126).

Érdekes vonása a szövegkohézió és a szövegkoherencia kapcsolatának, hogy utóbbi helyett még napjainkban is számos esetben előbbi szerepel a releváns szakkönyvek terminológiai jegyzékében vagy indexében.⁵ Nem ez a helyzet jellemző a neves irodalomteoretikusnak, a modern kori szövegtan egyik megalapozójának, a holland Teun A. van Dijknak több tucatnyi művében. Van Dijk már szövegtani kutatásainak kezdeti szakaszában is különválasztotta a két szövegösszefűző erő és normarendszer fogalmát.⁶ Van Dijk szövegelmélete a chomskyánus generatív szintaxiselmélet textológiai párjaként, elméleti kihívójaként alakult ki. A múlt század 70-es és 80-as éveiben ő is készített ún. történetnyelvtani modellt (1977), melynek célja az volt, hogy a chomskyánus nyelvleíró formai apparátushoz hasonlóan formailag rögzített módon is megkülönböztesse a szövegépítkezés felszíni- és mélyszerkezetét. Ebben a korszakban a szövegteoretikusok vizsgálatai legfőképpen a szövegstrukturálódás formai, reprezentációs tekintetben felszíni, grammatikaközeli aspektusait megjelenítő jelenségekörének azonosítására irányultak. Az ezen a szinten megnyilvánuló szövegépítkezési sajátosságokat szövegkohézió-indukáló mechanizmusoknak tartották. Van Dijk tanulmányai azzal emelkedtek ki sorukból, hogy a holland tudós figyelme legalább ilyen mértékben (és mélységben) irányult a szöveg- és diskurzusegész tartalmi összefogottságának elemzésére. Vizsgálataiban szövegteoretikus pályafutásának kezdeti óta központi szerepet játszott a jelentésszerű szövegrepresentációs szint összetartó erejét képező mechanizmusok, azaz a szövegkoherencia jellegének és eszköztárának azonosítása, leírása, funkcionális státusának kiderítése és értelmezése. Kutatásaiban nagy segítségére voltak neves kognitív pszichológus partnerei – köztük az amerikai Walter Kintsch –, akik számára a kognitív sémaelmélet s a belőle markánsan a 70-es, 80-as években kifejlődő fogalmi struktúrák elmélete, ennek kulcsfontosságú alapfogalmai, így a fogalmi háttértudás-szerkezetek, a fogalmi keretek, valamint az ún. tárgyi és személyközi forgatókönyvek, már napi tevékenységükben is központi szerepet játszottak (van Dijk–Kintsch 1983). Van Dijk, realizálva a sémaelméleti és keret-szemantikai fogalmi rendszer relevanciáját és jelentőségét saját szövegelméleti felfogása számára, sorra beépítette annak tanait, esszenciális megállapításait saját, kognitivist szemléletű modelljébe. Ilyen módon sikerült számára egy empirikus tekintetben releváns szövegelméleti vizsgálati keretet létrehozni.

Elméleti tekintetben van Dijk szövegfelfogása ma is két szövegszintet jelöl ki vizsgálatai céljából: a szövegkohézió, valamint a szövegkoherencia szintjét. A kohéziós eszközöket illetően a mondaton túlmutató grammatikai és szintaktó-

⁵ Az illusztris esetek közül lásd pl. Bybee (2010) monográfiáját.

⁶ Lásd pl. a *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse* c. korai monográfiáját, melynek 4. fejezetét teljes egészében a szövegkoherencia tárgyalásának szentelte (van Dijk 1977).

pragmatikai eredetű eszközök mellett helyet kapott a tudáskeretek kontextus bázisú tartalmának megfeleltetett lexikális szubsztitúció és a lexikális alapú kollokációs potenciál felhasználása, például a közeli szinonimitás textuális alkalmazása a felesleges szóismétlések elkerülésére, a világismereteknek megfelelő tematikus reprezentáció szintakto-szemantikai szintű alkalmazása a tematizáció és a textus formális tematikai bontása tekintetében (így például az írásbeli szöveg-megjelenítés bekezdésekre tagolásában). A szövegrepresentáció kohéziós eszközeinek szintjét illetően tehát érzékelhetően egy szemantikai fordulat (túlsúly) következett be szövegíró és értelmező modelljének alakításában. A szövegkoherenciát illetően van Dijk figyelme az utóbbi években egyre inkább az enciklopédikus ismeretek textuális megjelenítésének, szövegszervező státusának vizsgálataira irányult, a fentebb már említett kognitív bázisú fogalmi tudástípusok szerepének azonosítása révén, beleértve mentális tárolásuk és előhívásuk, előhívhatóságuk feltételrendszerének kutatását a mentális lexikon (lexikalizáció) azonosított és azonosítható szintjeiről kiindulva. Megállapítása szerint a koherencia függési viszonyban áll a kontextuális ismeretekkel kapcsolatos különféle tudásrendszerek tartalmi és típustani sajátosságaival és az egyéni, illetve csoportos, kommunális és általános, a fogalmi struktúrák szerveződése által befolyásolt szten-derdizált háttérismeretekkel.⁷

Kutatásaiban a szövegrepresentáció koherens megítélését befolyásoló alapvető szövegszervező mechanizmusokat azonosított a szöveg makroszintjén⁸, s ezek szerepét számos, műfajilag sokféle szövegtípuson végzett esettanulmányban elemezte. Ezek a szövegszervező mechanizmusok alakítják a szöveg tematikai tagoltságát és általános szerkezetét, megszerkesztettségét meghatározó ún. makropropozíciók reprezentációját és témafüggő működését. Van Dijk az ilyen mechanizmusokat makroszabályoknak nevezte, és az ilyen státusú szabályok három típusát állapította meg: (i) a szövegkontextus szempontjából mennyiségileg feleslegesnek vagy irrelevánsnak tartott információ **törlésének** művelete, (ii) a lexikális alapú **általánosítás** a lexikálisan reprezentált fogalmi kategória határain belül, (iii) a foratókönyv-ismereti szekvencián alapuló **konstrukció**, amely lexikális kategóriájának tekintetében inkább az igei szerkezeteket, mint a nominálisakat érinti, és amely egy ernyőként szolgáló egység lexikális reprezentációja révén egytagú módon jeleníti meg a fogalmilag alá tartozó azonos kategóriájú lexikális egységeket (van Dijk 1980 és 1988: 46–51). Látható módon van Dijk textuális makroszabályai alapvetően a szövegek lexikális reprezentációját érintik tehát. Az is észrevehető, hogy működésük, hatókörük skópusza összefüg-

⁷ Legújabb monográfiájában ezeknek a tudástípusoknak és szövegtani relevanciájuknak részletes bemutatásával foglalkozik (van Dijk 2014).

⁸ Van Dijk a szöveg makroszintjének szerkezeti és funkcionális szintű részletes tanulmányozásával 1980-ban megjelent monográfiájában foglalkozott.

gést mutat a grice-i pragmatikában megfogalmazott alapvető konverzációs maximákkal (Grice 1975: 41–58).

Van Dijk felfogásában a kohéziós összefüggések mellett, a vele együttműködő koherencia két típusa létezik. Az egyik az ún. lokális koherencia, amely a proposíciók szekvenciális elrendeződését biztosítja a texturális szemantika szempontjából a lexikálisan aktiválódott világismereti tartalmaknak megfelelően. A koherenciának ez a típusa a fogalmi alapú világismeretek és a szövegrepresentáció propozicionális szintje közti kapcsolatot, megfeleltetést jeleníti meg. A másik, az előbbinél tágabb skópusszal rendelkező koherenciatípus az ún. globális koherencia, amely az operatív státusú makroszabályok által rendezi a szöveg egészét tematikai és tartalmi szempontból egyaránt, szintén szoros összefüggésben a világismereti háttértudás tényezőivel, sztereotípiáival. A koherenciának ez a típusa a propozicionális tartalmak és a makroszabályok működtetéséből adódó makropropozíciók közti kapcsolatot jeleníti meg (van Dijk 2014: 79).⁹ Van Dijk kiemeli, hogy a fogalmi alapú tudás sémákban és forгатókönyvekben, prototípusok tudástartományában tárolt módja gyors elérhetőséget biztosít ezeknek a mentális konstruktumoknak a tartalmához kötődő elemeik aktiválása során. A konceptuális háttér- és keretismereti tudásformák, valamint a forгатókönyvszerű ismeretek generikus alapú, mentálisan rögzített tudásrendszert képeznek, mely alapja az adott kulturális közegben élő nyelvhasználók háttértudásának, s melynek tartalma előfeltételezett a szöveginterpretáció egésze folyamán. Ez a generikus tudásrendszer aktiválódik az interpretációkor s hozza létre a koherencia ismereti feltételrendszerét (van Dijk 2014: 86 és 225). Az ezekhez a tudáskonstruktumokhoz kapcsolt kontextusismereti tényezők pedig nem állandóak és statikusak, hanem folyamatosan és dinamikusan igazodnak a kommunikációs körülményekhez (van Dijk 2014: 54).

Most pedig lássuk, hogyan határozza meg és értelmezi a szövegkoherencia textuális szerepét a modern kori szövegelméleti kutatások másik alapító teoretikusa, Petőfi Sándor János. A neves magyar szövegkutató szemiotikai bázisú multimedialis textológiai rendszerében a nyelvi szövegkonstitúció három kompozicionális szintjét különbözteti meg. Mikroszinten a konstituensek morfológiai alapú tagoltsága és szerveződése reprezentált. Az ún. mezoszinten figyelhető meg a szóalakok és propozicionális szerkezetek szintagmatikus tömbösödése. A kompozicionális szövegorganizáció legfelsőbb szintjén pedig a szöveg egész tartalmi alapú formális szerveződését figyelhetjük meg. Szövegtani perspektívából szemlélve a mezo- és makroszint hierarchikusan kommunikál egymással. Így

⁹ Érdekes és a szövegkutatás szempontjából izgalmas feladat lenne összevető vizsgálatot készíteni Halliday és van Dijk nézeteiről a kohézióra vonatkozóan, illetve az annál magasabb szintű koherenciát illetően, a lokalitás és a globalitás szempontjának szembeállítása tekintetében.

például mezoszinten már értelmezhető a szintagmatikus és szintaktikai formáció tematikai tagoltsága, rendeződése, ami alapját adja a makroszinten reprezentált tematikai progresszió perspektivikus reprezentációjának, az írásbeli szöveg megjelenítés tömbösített alapú bekezdései formálisan strukturált megjelenítésének (lásd pl. Petőfi 1996: 22). A kompozicionális organizáció elemtárának összefüggésrendszerét, annak működését a szövegelemek dinamikus szervezetségének három szintjén követhetjük nyomon. Ezek közül a legalsó szintet a konnexitás képezi, mely alapvetően a grammatikai bázisú szövegösszefüggések operatív működését/működtetését érinti, s leginkább a szövegrepresentáció mikroszintjén figyelhető meg, bár hatóköre átnyúlhat a mezoszintű relációk reprezentációs körének formációjára is. A konnexitás a szövegmondatok között kimutatható formai kapcsolatokat illeti. A kohézió működésének szemantikai alapú bázisa a szöveg mezoszerkezete, bár hatóköre átnyúlik a makroszint tartományába is a szöveg lexikális szemantikai és pragmatikai reprezentációjának integratív együttműködésén keresztül. Petőfi rendszerében a kohézió az ún. *sensus*¹⁰ területét illető szövegösszefüggést biztosító erő normarendszere. A konnexitás és a kohézió szövegiséget biztosító, intra-textuális normarendszere mellett létezik azonban egy felsőbb szintű normarendszer is, amely a szövegprodukción és -befogadás folyamatában adódik, melyet a szöveg értelmezői, tudásvilág-ismereteikre támaszkodva konstituálnak. Ezt a szövegrepresentáción kívüli extra-textuális operatív normarendszert tartja Petőfi a koherencia hatókörének, tartományának. Nézete szerint, bár intra-textuális volta folytán a kohézió nem feltétele a koherenciának, ugyanakkor befolyásolhatja a szöveg koherens voltának megítélését (Petőfi–Sözer 1988: 456). *A szöveg mint komplex jel* c. integratív szövegszemiotikájában nyomatékosan kiemeli, hogy „a szövegkoherencia feltétele a konstringens tényállás együttes, aminek viszont nem feltétele sem a konnexitás, sem a kohézió” (Petőfi 2004: 102).¹¹ Petőfi felfogását a koherencia státusáról és funkciójáról markánsan összegzi legújabb tanulmányában egykori bielefeldi munka-

¹⁰ Petőfi szemiotikai-textológiai elméletének szerkezeti összetételét jelen tanulmány keretei közt nincs módunkban ismertetni. Legteljesebb leírására vonatkozóan lásd *A szöveg mint komplex jel* c. monográfiáját (Petőfi 2004).

¹¹ A flamand szövegkutató, Roger van de Velde is kiemeli, hogy a koherenciát a szöveg-befogadó „szerkeszti” a kotextus kontextualizálásával, ennél fogva a koherencia inferenciális alapú, konstruktív gondolkodási folyamatok eredménye. Az olvasó illeszti a szöveg tartalmat előzetes tudásához, megfelelteti annak, tudáskeret alapú elvárásrendszerére támaszkodva. Mindezek alapján van de Velde érveléséből világosan kiolvasható, hogy nézete szerint a koherencia nincs benne a szövegben, hanem az interpretációban adódik. Fontos kérdés annak megállapítása, hogy reprezentál-e a szöveg kellő mennyiségű és minőségű, interpretálható, kiegyensúlyozottan használt keretszerkezetre épülő kontextuális információt. Van de Velde koherenciafelfogása párhuzamot mutat Petőfi nézetével (van de Velde 1992: 21–23, 27, 165, 189).

társa, a német Klaus Hölker: „The reference of coherence „is restricted to the relations between the states of affairs to which a text refers. Thus, what has to cohere are not the sentences, as is the case with cohesion and connexity, but the states of affairs to which the sentences refer. This criterion distinguishes his [Petőfi’s] definition from the mostly rather broad usages of the term in the literature. Now, a text is coherent if and only if the interpreter of a text succeeds in constructing a mental image of the extralinguistic reality described by the text in such a way that all of the states of affairs appear as interconnected by relevant relations” (Hölker 2015: 9–10).

Hölker kiemeli, hogy ez a koherenciafogalom képezi a Petőfi által sensusnak nevezett szövegfogalom funkcionalitásának lényegét, ami prototipikus és/vagy sztereotip világismereti, konceptuális bázisú ismeretekre alapozott.

Elméletében Petőfi a koherencia két típusát, az ’explicit koherenciát’ és a ’látens koherenciát’ különbözteti meg és definiálja. Egy szöveg explicit módon koherens, amennyiben sensusának értelmezhetősége elégséges egy plauzibilis relátum-imágó képzésére, amelyben az általa referált valamennyi tudásvilágbeli tényállás egymással releváns kapcsolatba hozható az interpretáló befogadó által. Abban az esetben viszont, ha az interpretáló egyénnek saját tudásvilág-tartalmához hozzáférve sikerül csupán releváns kapcsolatba hoznia a szöveg által referált tényállás(oka)t a relátum-imágó konstruálásakor, a szöveg csupán látens módon koherens. (Petőfi 1989: 524–525).

A kognitivisták és funkcionista nyelvészlelet jeles hazai kutatójának, Tolcsvai Nagy Gábornak szövegtanában azt vélem felfedezni, hogy benne integrálódik a halliday-i globális kohézió fogalmának mentalizmusa és funkcionálisizmusa, van Dijk kognitivizmusa, valamint Petőfi modelljének sajátos formalizmusa. A szövegorganizáció reprezentációs szintjeit illetően Petőfihez hasonlóan Tolcsvai Nagy is három szintet – mikro-, mezo- és makroszintet – különít el egymástól, de ezek tartományai elemkomponenseiket és mélységüket, természetüket tekintve nem azonosak Petőfi elgondolásaival. Tolcsvai Nagy modelljének alsó szintjén az elemek kapcsolódásrendszere ugyan szintén alapvetően grammatikai természetű, mezoszintjét azonban határozottan mennyiségi tényezők uralják, a szöveg három-négy mondat hosszúsági szakaszait, illetve egy-egy bekezdésnyi részét tartja ilyen szintű reprezentációnak (Tolcsvai Nagy 2001: 118 és 315–319). Nézete szerint a szöveg makroszintjét az értelemszerkezetből származó összetevők képezik, szoros összefüggésben a mentálisan tárolt fogalmi sémákkal (2001: 279 és 321). Ebből az összefüggésből származik a szöveg értelmi hálózata. Míg a szintaktikailag dependens konnexitásvizonyok nézete szerint nem hatják át a szöveget, addig szemléletében a kohézió – lexikális szemantikai eredetűsége révén – igen, a koherencia pedig a szövegegészről szóló külső, alapvetően pragmatikai természetű összefüggő erő, melynek természetét a világismereti tényezők szövegrepresentációs és interpretációs szerepe befolyásolja (2001: 87

és 116). Szemléletének fontos alappillére, hogy a szöveg az elméleti reprezentációban egyszerre képez szerkezetet és konstruktív műveletet (2001: 44). Német szakirodalmi forrásokra hivatkozva kiemeli, hogy a koherencia olyan állapot, amelyben a kommunikáló felek (háttértudásukra alapozottan) tudásviláguk sémaíit egymáshoz illesztve, egymásnak megfelelően, elvárásrendszerükben koherens, azaz szinkronizált kommunikációs állapotba kerülnek (Tolcsvai Nagy 2001: 54).¹² Megjegyzem, hogy a sémaaktiválás és szöveginterpretáció folyamatában a szövegek egyes, tematikai tekintetben fogalmilag kötött lexikális konstituensei olyan mentális hálókat is képesek aktiválni, amelyek *expressis verbis* nincsenek benne a szövegben, hanem szalienciájuk fokát a háttértudás fogalmi alapú strukturáltsága befolyásolja, s ennél fogva fejtik ki hatásukat az interpretáció folyamatában konstruálódó koherencia megvalósulására. A koherencia működésének ilyen irányú felfogása mintegy egyesíti van Dijk intra-textuális és extra-textuális, valamint Petőfi kifejezetten extra-textuális felfogását a fogalom szövegtani státusáról és skópuszáról.¹³

3. A kulcsszói státusról röviden

A fenti áttekintésből kitűnik, hogy a szövegkoherencia fogalmát és funkcionális státusát illetően a nemzetközi és a hazai szakirodalom prominens kutatóinak véleménye csupán részben mutat egyetértést, a felső szintű szövegösszetartó normarendszer skópuszára vonatkozóan pedig még kevésbé. A legradikálisabb eltérések a fogalom szövegrepresentációs hatókörének megítélésében, működési tartományát illetően mutatkoznak. A magam részéről van Dijk nézetével tudok leginkább azonosulni, mely szoros összefüggési pontokat keres és azonosít a

¹² Fetzer (2012: 447) hangsúlyozza, hogy a koherencia konstruálása során a befogadó háttértudására támaszkodva valamilyen fokon előre tudja, elvárja, hogy tematikailag milyen tudásvilág-reprezentáció fog megjelenni az általa hallott vagy olvasott szövegben. Az általa tárgyalt textuális (pragmatikai bázisú) koherenciát az általa megkülönböztetett propozicionális, valamint a kommunikációs cselekvés alapú koherencia táplálja. A textuális koherencia a kommunikáló felek jelentéskonstruálásából adódik, támaszkodva ismeret-alapú társadalmi kontextuális, valamint enciklopédikus tudásukra, mely folyamat egy dinamikus természetű konstruktum kialakítását eredményezi (Fetzer 2012: 453 és 460).

¹³ Tolcsvai Nagy integratív felfogásához igazodik Károly, kiemelve, hogy a szövegkohézió elemét képezi a koherenciának, de egyúttal Brown–Yule (1983) nyomán hangsúlyozva, hogy a kohéziót az olvasó hozza létre interpretációjával. Helytálló nézete szerint a kohézió graduális, relatív jelenség; a szövegstruktúra reprezentációja jelentősen befolyásolja a megértést. Ezzel Károly (2011: 21, 26–7, 2014: 20) összekapcsolja a két szövegösszetartó normaszint inter- és extratextuális jellegét és funkcióját. A fordítás, a fordíthatóság és a szövegkoherencia empirikus vizsgálatával foglalkozó új monográfiájában részletes elemzés alá veti a forrásszöveg és fordítása közti koherencia fokának és jelenségkörének eltolódásait (Károly 2014).

szövegkoherencia mentális, kognitív alapú gyökerei és a szövegreprezentáció makroszintű struktúrái között. Ez a felfogás összefüggésben áll a Petőfi iskolája által képviselt nézetekkel, amelyek szintén a szöveg makroszintjéhez kötik a koherencia normarendszerének hatókörét, s közvetlen összefüggésbe hozzák azt a tudásvilág, az ún. fogalmi szerkezetek (háttér- és keretismereti, valamint forgatókönyvi szerveződés) működésének, működtetésének skópuszával a szövegprodukción és interpretáción kognitív alapú folyamataiban. Ennek a kapcsolatrendszernek alapján értelmezhető Petőfi meghatározó nézete, hogy míg a konnexitás és a kohézió szövegösszetartó státusa intertextuális jellegű, addig a koherencia a szövegen kívüli, fogalmi alapú tényezők interpretációs hatásában nyilvánul meg, azaz alapjaiban extratextuális természetű. Ugyanakkor közvetett módon hatást gyakorol a szövegreprezentáció makroszintjének produkciójára és értelmezésére.

Amiről kevés empirikus alapú kutatási eredmény és elméleti státusú megállapítás áll jelenleg rendelkezésünkre, az a szövegkoherencia szövegreprezentációs jelenségek körének feltérképezése, azonosítása. A kutatások eredményeinek jelenlegi szintjén ezen a téren sincs megegyezés a textológusok körében. Bizonyos szövegreprezentációs területeket illetően körvonalazódik némi egyezés, mégpedig az, hogy a fogalmi alapú tudásvilágrendszerrel összefüggésben áll(hat) a szövegprodukción és dekódolás tematikai progressziójának megvalósítása, valamint a szöveg és diskurzus egyes, adott formális sajátosságainak – így a tartalmi alapú tömbösödésének, valamint (írásbeli szövegek esetében) bekezdés-tagoltságának – formális megjelenítése.

Saját kutatási területemet képezi további, a koherenciát megjelenítő textuális jelenségek körének azonosítása. Nézetem szerint fontos szerepet játszik itt a kulcsszói státus és skópusz empirikus alapú vizsgálata. A lexikális egységek és a mentális, fogalmi alapú reprezentáció összefüggéseit számos kutatás vizsgálta. Kevés azonban közöttük az olyan, amely kognitív tekintetben vizsgálta a szövegekben a jelentés alapú lexikai egységek szövegreprezentációs belső sajátosságainak, megjelenítettségüknek természetét, funkcionalitásuk fokát, kritériumrendszerét, egymás közötti konceptuális alapú kapcsolataik jellegét. A szöveg által kifejezett tudásvilágtényállás kontextusát megjelenítő szótári egységek textuális reprezentációja korántsem egységes. A fogalmi sémában hálózatszerűen tárolt egységek szerkezete hierarchikusan strukturált: egyes fogalmi egységek a háttér-, vagy keretismereti bázisú hálóban¹⁴ fontosabb szerepet játszanak, mint más olyanok, amelyek fogalmi vonzáskörükbe tartoznak. A centrálisabban rögzített fogalmi egységek egy adott konceptuális struktúra egészére vonatkozóan szervező státussal rendelkeznek.¹⁵ Ezek a centrális státusú fogalmi egységek azzal a potenciállal rendelkeznek,

¹⁴ A fogalmi sémák típusainak, a háttér-, keret- és forgatókönyvszerű konceptuális struktúráknak meghatározására vonatkozóan lásd Andor (1985) tanulmányát.

¹⁵ Erre vonatkozóan lásd Barsalou (1992).

hogy tudati aktiválásuk során képesek a mentális háló teljes egészéhez tartozó egységrendszert aktiválni. A tudásvilág-ismereti struktúra szövegreprezentációs alkalmazásakor ez a hierarchikus státus, működésbe lépve leképeződik a szöveg lexikális szintjére, melynek jelentésszerű lexikális egységei jelenítik meg nyelvi szinten a mentálisan rögzített és tárolt sémászerű ismereti struktúra konstituenseit. Ennélfogva biztosít a sematikus információ típus adott, aktivált formája lexikális alapon kifejezett módon történő reprezentációt a szöveg számára, és nyújt világismereti alapú segítséget interpretálójának a szövegegész értelmezésében a szöveg makroszintjén.¹⁶ A lexikális egységek potenciálja a fogalmi alapú tartalmak nyelvi megjelenítésében sem egységes, státusuk, szervezethez való viszonyukban áll a tartalmi alapjukat képező mentális szerkezeti sémák szervezethez való viszonyával. Egyes lexikális egységek fogalmi körébe számos egyéb alacsonyabb szintű, konstituens státusú lexikális egység tartozik. De ezek a kompozicionális egységek is képesek egymás lexikális tartalmi körének teljes körű aktiválására. Ahogy azt Dobi (2008: 68) bemutatja, a tudáskeret lexikálisan textuálisan megjelenítő elemek jelentéskapcsolatainak egymástól való távolsága nem azonos. A hierarchikus lexikális rendeződés csúcspontjait képező egységek szövegszervező státussal rendelkeznek, mely státusuk makroszinten befolyásolja a szöveg formai szerveződését (pl. a tematikus progresszió, a szöveg formai megjelenítése bekezdéses tördelésekben stb.). Az ilyen, szövegszervező státussal rendelkező lexikális egységeket hívjuk kulcsszavaknak. Szövegbe kerülésük képezi a szövegértelmező számára a koherens értelmezés lehetőségének, az azt elősegítő jelentéskonstrukció sikerének zálogát.¹⁷ Megjegyezzük, hogy a szöveg- és diskurzusreprezentáció produkciójának folyamatában számos olyan esettel találkozhatunk, amikor magából a szövegből hiányzik a potenciálisan lexikai ernyőként szolgáló kulcsszó megjelenítése. A szövegkoherencia konstrukcióját/megvalósulását ilyen esetekben a lexikális hálóban alacsonyabb státussal rendelkező lexikális konstituensek képesek biztosítani.¹⁸

¹⁶ Szövegértelmezéssel foglalkozó monográfiájában Stockwell (2009: 6) felhívja a figyelmet arra, hogy a konceptuális szerkezetek mintegy vezetik az olvasót a szövegolvasás folyamán.

¹⁷ A kulcsszavak szövegszervező státusának bemutatására vonatkozóan példaanyag tárgyalására jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségünk. Példabemutatókat, esettanulmányokat illetően lásd Andor (2008, 2009).

¹⁸ Ilyen esetekre számos példa található Sanford–Emmott a narratívák szerveződésével és értelmezésük vizsgálatával foglalkozó könyvében. Egyik szemléletes példájuk a következő (Sanford–Emmott 2012: 11):

Martin úgy ment át a forgalmas úton, hogy elfelejtett előtte jobbra és balra nézni. Túl-ságosan későn érkezett a helyszínre a mentő, és így nem sikerült megmenteni az életét.

A narratíva felszíni megjelenítésének szövegéből hiányzik a kulcsszói státusú *baleset* szó.

Az itt tömören bemutatott fogalmi alapú mentális tárolás és a szöveg lexikális szerveződése közti összefüggésrendszer működésén keresztül ismerhető meg a szövegkoherencia konstruálásának kettős feltételrendszere, összefüggésben Petőfi fentebb hivatkozott elgondolásaival (Petőfi 1989).

4. Egy empirikus alapú összevető szövegvizsgálat megfigyelései

A szövegkoherencia konstituálásának empirikus alapú megfigyelése céljából szövegértékelési kísérletet végeztünk 30 magyar anyanyelvű egyetemista alany bevonásával. Felmérésünk szövegalapját öt olyan, magyar nyelvű napilapokban azonos napon megjelent, azonos hírforrásból származó, rövid újsághír képezte, melyek terjedelme hasonló, hírértékük (newsworthiness) foka pedig megítélésünk szerint azonos volt.

Kísérleti alanyaink két feladatot kaptak. Az elsőben azt kértük tőlük, hogy rangsorolják a tetszés szerinti sorrendben elolvasott újságcikkek minőségét: ötös fokozattal értékelve a legjobbnak tartottat, egyessel pedig a leggyengébbet. A megítélés semlegességének megtartása céljából (pl. a politikai hovatartozás, vásárlási és olvasási szokások egyéni tényezői befolyásának elkerülése végett) alanyainkkal nem közöltük az egyes cikkek napilapforrásának nevét. A rangsorolás pozícionált átlageredményeit az 1. sz. táblázat tartalmazza.¹⁹

Rangsor	Pozícionált újságcikk száma	Újságcikk pozícionált indexe	Napilapforrás
1.	1.	2.53	Népszava
2.	4.	2.84	Magyar Hírlap
3.	5.	2.92	Index.hu
4.	2.	3.15	Népszabadság
5.	3.	3.53	Magyar Nemzet

1. sz. táblázat: Öt, azonos híryanagot megjelenítő újságcikk minőségének rangsora és pozícionált tetszésindexe

Az értékelések pozícionált indexe egymáshoz képest nem mutat radikálisan nagy eltéréseket, ezek egy egységen belül maradnak. Ebből kitűnik, hogy alanyaink egyik újságcikkváltozatot sem tartották kiemelkedően jónak vagy gyengének. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az egyenletesen megjelenített tematikai progresszió kedvezően hatott a cikkek minőségének megítélésére: az első helyet az a változat nyerte el, melyben erőteljes témaváltás nem található. Radikálisabb témaváltás negatív módon hatott a cikkek értékelésére. A legerősebb témaváltást a 4. helyre pozícionált 2. cikkváltozatban figyelhetjük meg, melyben a témavál-

¹⁹ A vizsgált újságcikkek teljes szövegét dolgozatunk függelékében helyeztük el.

tás tényét az újságcikk megfogalmazója formai eszközökkel, így új bekezdés nyitásával (a négy mondatból álló szöveg felénél, a 2. és 3. mondat között) nem jelezte. Kevésbé erőteljes váltás (alapvetően a tematikai progresszió extenziója) azonosítható a 3. és a 4. sz. cikk esetében, a harmadiknál a szöveg felénél, a negyediknél a cikk terjedelmének kétharmadánál. Az értékelési eredmények tükrében megfogalmazható, hogy a témaváltás utóbbi módon történt elhelyezése volt a szerencsésebb megoldás. Ugyanakkor ezekben a cikkekben sem jelölt a megfigyelhető tematikai extenzió formai tekintetben, új bekezdés nyitásával. Ennek oka talán az újságcikk-reprezentációk rövid terjedelmével magyarázható. Formailag jelzett extenzív témaváltozás az 5. cikkben figyelhető meg, melynek pozicionált indexe alig gyengébb a tőle feljebb rangsoroltétól. Egyébiránt megállapítható, hogy az egyébként is rendkívül rövid terjedelmű újságcikkek minőségének rangsorolását terjedelmük csekély mértékű különbségei nem befolyásolták.

Most pedig lássuk, mivel indokolták alanyaink a cikkek minőségi alapú rangsorolását. Második feladatként azt kértük tőlük, támasszák alá értékeléseiket olyan – bármilyen vonatkozású – paraméterek megfogalmazásával, amelyek megítélésük szerint pozitív vagy negatív módon befolyásolják a cikkek minőségét. Értékeléseiket a 2. sz. táblázat mutatja.²⁰

Újságcikk kód-száma és forrása	Pozitívnak minősített jellemzők	Negatívnak minősített jellemzők
1. Népszava	- könnyen követhető információ-tételezés - pontos és információban gazdag - lényegre törő - viszonylag precíz adatközlés - tömör információkifejtés - viszonylag rövid terjedelem - két független információ összevonása nem terhelő - cím és szöveg tartalmi viszonya megfelel - kulcsinformációk megadottak - hitelességet sugall - képpel illusztrált	- helyenként rendezetlen (ugráló), pontatlanul tételezett információmegjelenítés - felesleges, lényegtelen információk is helyet kapnak - nem eléggé figyelemfelkeltő - epizodikus szerkezet nem segíti a főhír megjelenítését (mellékhír behelyezésének módja hibás) - esetenkénti túlzott tömörség csökkenti a koherenciát - egyes információk hiányosak és/vagy értelmezhetetlenek - tagolatlan/nem sorkizárt - kevés az információ az Iszlám Államról - a cím félreérthető

²⁰ A táblázatban azokat a pozitív vagy negatív értékeléseket tüntettük fel, amelyeket a 30 alany legalább 50%-a megemlített.

2. Népszabadság	- kellőképpen informatív - nagyrészt tárgyilagos - találó címadás - rövid terjedelmű, tömör - illusztrált, de nem kellő módon koncentrált	- információszegény, túlságosan szűkszavú - a megfogalmazás nem lényegre törő - nem tisztázott, kevés információ a halálesetről - csapongó - nem mindenhol koherens - tartalmi törés az 1. és a 2. rész között - indokolatlan, tételezetlen információ-összevonás - információközlés tételezése összemossott, a tematikai összetettség formailag tételezetlen (bekezdés hiánya) - értelmezési és olvasási zavart keltő központosítási hiba - hosszú és bonyolult szerkezetű mondatok - manipulatív, félreértelmezhető képmelléklet - cím és cikk szövege közti kapcsolat nem kellő mélységű
3. Magyar Nemzet	- informatív, pontos adatközlés - gördülékeny - koherens, logikus felépítésű - helytállóan kontextusba helyezett - helytálló témakiemelés - kulcsinformációk megadottak - tömör - lényegre törő, átlátható - tisztázott rövidítések - megfelelő hosszúságú, megbízható hírforrásközlés - az Iszlám Állam elleni küzdelem topikális fontosságú benne - nem túl bonyolult mondat-szerkezetek	- pontatlanul, zavaróan kifejezett (félreérthető, képzavart okozó) címadás, ami nincs összhangban a cikk üzenetével - sok a felesleges információ - hiányosan tagolt, koncentrálatlan, epizodikus részletek - bőséges eseménymegjelenítés, de kevés forrással, bizonyítékkal - két téma formailag tisztázatlan összevonása - a témaváltást követő, lényegtelegebb egység indokolatlanul részletesebb, amely mellett a fő téma másodlagos fontosságúvá válik - tagolatlan - helyenként pongyola kifejezőmód

A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról

4. Magyar Hírlap	- lényegre törő - tárgyilagos, könnyen érthető - kulcsinformációk megjelenítettek - rövid és tömör - figyelemfelkeltő cím	- információszegény - hiányos és pontatlan információközlés - tagolatlan, indokolatlan információ-összevonást tartalmaz - nem koherens - túlzottan rövid terjedelmű - helyenként értelemzavaró szórendi megjelenítés - címe a szöveghez viszonyítva manipulatív - hiányzik belőle az Iszlám Államhoz kötődő kapcsolódás
5. Index.hu	- rövid terjedelem, érthető - megfelelően tagolt - a kulcsinformációkat megjeleníti - koherens - óvatosan kritikus nézőpont - lényegre törő, nem tartalmaz felesleges információt - gondolattagoltság bekezdéssel elválasztással, ami megkönnyíti a szövegértést - előnyös információhivatkozás több forrással - természetes, közérthető mondat szerkesztés	- esetenként pontatlan információ megjelenítés - nem teljesen koherens - felesleges információt is tartalmaz - szenzációvadász információ megjelenítés - vezető megölésének bizonytalan volta gyengíti a hírértéket - kevés tényyszerű állítás - félreérthető címválasztás; hiányzik a cím és a tartalom összhangja - két független információsík összekapcsolása - részlegesen pontatlan nyelvezet, pongyola megfogalmazás - „nyakatekert” tételmondat-szerkezet

2. sz. táblázat: Az öt újságcikk minőségi rangsorolásának indoklása

A 2. táblázatban tételeztem megadott pozitív és negatív jellemző vonások arról tanúskodnak, hogy alanyaink figyelme az értékelés során elsősorban az információ jellegének, relevanciájának, mennyiségi és minőségi paramétereinek reprezentációjára irányult. Ezeket a szempontokat kötötték össze a cikkek terjedelmének megítélésével, valamint az információtartalom formai megjelenítésének sikeres vagy sikertelen voltával. Kiemelt státusú volt megítéléseikben az információtartalom arányos, logikus és következetes, tudásvilágukban rögzített sé-

maszerű ismereteinken való megfelelése, formailag reprezentált tematikai progressziója, abban az egyenletes, elvárt extenzió jeleinek kifejezettsége. Mindezek a tényezők jól illeszkednek a szövegprodukciónak és befogadásnak Grice által maximák formájában megfogalmazott követelményrendszeréhez. Alanyaink értékítéleteiben legfőképpen a tartalomkifejtés mennyiségi és a minőségi szövegrepresentációs paramétereit tekintve láthatók a legkifejezettebb véleményeltérések. Ehhez képest a szövegek nyelvhelyességi, stílusbeli megjelenítése másodlagos hangsúlyt kapott értékelésükben. Az, hogy a szövegek koherenciájáról szóló minősítésüket a tanulmányunk első részében tárgyalt faktorok befolyásolják alapvetően, markánsan látszik a 2. táblázatban tételezett eredményekből.

Függelék

A tárgyalt öt, azonos híryanagot azonos napon (2015. április 18-án) megjelenítő újságcikk szövege.

1. NÉPSZAVA – **Megölték Szaddám egykori jobbkezét**

Iraki bejelentés szerint megölték Szaddám Husszein egykori jobbkezét, Izzat Ibrahim al-Duri tábornokot. A néhai iraki diktátor helyettese a háború kezdete óta szökésben volt. A Bagdadtól északra fekvő Szalhuddin tartomány kormányzója, Raed al-Dzsaburi jelentette be a halálhírt. A Szaddám-rezsim egykori prominense egy lázadócsoporthoz tartozott, amely csatlakozott az Iszlám Állam erőihez. A 72 éves al-Durit és egységét körülvevők az iraki kormányerők Tikritől keletre. Három öngyilkos merénylet felrobbantotta magát, tüzharc tört ki, Szaddám főembere az áldozatok között volt. Al-Duri fejére magas vérdíjat tűztek ki. Korábban már többször keltették halálhíreit, de ezúttal az al-Arabija tévé bemutatót egy fotót a holttestéről, s DNS-vizsgálatot is végeztek. Iraki források szerint al-Duri volt az IS tavalyi nagy offenzívájának a kitermelője. (Fotó mellékelve, melyen al-Duri Szaddám előtt szalutál)

2. NÉPSZABADSÁG – **Megölték Szaddám volt helyettesét**

Megölték a 2006-ban kivégzett iraki diktátor, *Szaddám Husszein* egykori helyettesét. *Izzat Ibrahim al-Durival*, aki egy kormányellenes egység élén állt, egy hadműveletben végeztek – közölte az észak-iraki Szalaheddin tartomány kormányzója. Pénteken autóba rejtett pokolgép robbant az iraki Kurdisztán fővárosában, Erbilben, az amerikai konzulátusnál. Egy ember meghalt, a képviselő munkatársai közül nem követelt áldozatot a merénylet. (*Hírösszefoglalónk*) (A mellékelt fénykép (Reuters) szövege: Izzat Ibrahim al-Duri 1999-ben Szaddámmal.)

3. MAGYAR NEMZET – **Megölték Szaddám jobbkezét**

Megölték Szaddám Husszeint kivégzett iraki diktátor egykori jobbkezét, Izzat Ibrahim ad-Dúrit egy katonai műveletben. A megbuktatott Husszeint-rendszer kettős számú vezetőjével tegnap hajnalban végeztek az Iszlám Állam (IÁ) terror-szervezet uralma alól nemrégiben felszabadított Tikrit város közelében. A biztonsági erők a férfi kilenc testőrét is agyonlőtték. Az évek óta szökésben lévő egykori tábornok volt a jelenlegi kormány elleni lázadás egyik szellemi atyja, s tavaly hűséget esküdött az Iszlám Államnak. Az iraki biztonsági erők eközben folytatják erőfeszítéseiket az IÁ-harcosok előrenyomulásának megállítására al-Anbár tartományban. Attól tartanak, hogy erősítés hiányában már nem sokáig tudják tartani a tartomány székhelyét, Ramádit. A kormányhadsereg egyik tábornoka arról számolt be, hogy két településről sikerült kiűzniük a szélsőségeket az északi Beidzsi város közelében. Az offenzíva során állítólag legalább százhatvan iszlamista fegyveressel végeztek. (MTI)

4. MAGYAR HÍRLAP – **Megölték Szaddám egykori alelnökét**

Szaddám Husszeint kivégzett iraki diktátor egykori jobbkezét, Izzat Ibrahim al-Dúrit egy katonai műveletben ölték meg, közölte az észak-iraki Szaláheddín tartomány kormányzója. A szökésben levő egykori tábornok volt a mai kormány elleni lázadás szellemi atyja. Közben visszafoglaltak két várost az Iszlám Államtól az irakiak: a települések 3 kilométerre vannak a Bagdadtól északra fekvő, stratégiai fontosságú Baidzsi városától. (MW)

5. INDEX.HU – **Megölték Szaddám Husszeint egykori jobbkezét**

Izzat Ibrahim al-Dúrit, a Husszeint-rezsimben Irak korábbi alelnökét harcok közben ölték meg Szaláhuddin tartományban. A BBC szerint jelenleg ő volt az Iszlám Állam mögött álló egyik legfontosabb katonai szervezet, a Naqshbandi Rend vezetője, egyben a Husszeint-rezsim bukása után a legjobban körözött személy az Egyesült Államok listáján.

Az MTI szerint egyelőre nem teljesen biztos, hogy al-Dúrit ölték meg, egy iraki tévében bemutattak egy hasonló holttestet, de DNS-azonosításra is szükség lenne a megbizonyosodáshoz.

Közben az iraki biztonsági erők folytatják erőfeszítéseiket az Iszlám Állam előrenyomulásának megállítására al-Anbár tartományban. Attól tartanak, hogy erősítés hiányában már nem sokáig tudják tartani a tartomány székhelyét, Ramádit.

Irodalomjegyzék

ANDOR J. 1985. On the Psychological Relevance of Frames. *Quaderni di Semantica* VI/2, 212–221.

- ANDOR J. 2008. A kulcsszavakról. In: Sebestyén József–Surányi Zsuzsa (szerk.): *A nyelv, az irodalom és a kultúra varázsa*. Veszprém: Pannon Egyetemi Kiadó, 23–28.
- ANDOR J. 2009. Állatviccek kulcsszavai: összevető, keret-szemantikai vizsgálat. In: Daczi Margit–T. Titovkina Anna–Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 249–256.
- ANDOR J. 2011. Reflections on Speech Act Theory: An Interview with John R. Searle. *International Review of Pragmatics* 3/1, 113–134.
- BAKOS F. 2002. *Idegen szavak és kifejezések szótára. Második, átdolgozott kiadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BARSALOU, L. W. 1992. Frames, Concepts, and Conceptual Fields. In: Lehrer, Adrienne–Feder Kittay, Eva (szerk.): *Frames, Fields, and Contrasts*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 21–74.
- BARTLETT, F. 1932. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BEAUGRANDE, R.-A. de 1984. *Text Production*. Norwood, NJ: Ablex.
- BEAUGRANDE, R.-A. de–DRESSLER, W. U. 1972/1981. *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.
- BROWN, G.–YULE, G. 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BYBEE, J. 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CLARK, H. H. 1992. *Arenas of Language Use*. Chicago: The University of Chicago Press.
- CSATÁR P.–HAASE Zs. 2011. Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. *Officina Textologica* 16, 57–80.
- DIJK, T. A. van–KINTSCH, W. 1977. Cognitive Psychology and Discourse: Recalling and Summarizing Stories. In: Dressler, Wolfgang (szerk.): *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin–New York: de Gruyter, 61–80.
- DIJK, T. A. van–KINTSCH, W. 1983. *Strategies of Discourse Comprehension*. New York: Academic Press.
- DIJK, T. A. van 1980. *Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- DIJK, T. A. van 1988. *News as Discourse*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- DIJK, T. A. van 2014. *Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DOBI E. 2008. A szövegjelentés vizsgálatához formális alapon – a szöveg-tipológia jegyében. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 64–71.

- FETZER, A. 2012. Textual Coherence as a Pragmatic Phenomenon. In: Allan, Keith–Jaszczolt, Kasia M. (szerk.): *The Cambridge Handbook of Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 447–467.
- GAVINS, J. 2007. *Text World Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- GRICE, H. P. 1975. Logic and Conversation. In: P. Cole–J. Morgan (szerk.): *Syntax and Semantics, 3: Speech Acts*. New York: Academic Press, 41–58.
- HALLIDAY, M. A. K.–HASAN, R. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- HOEY, M. 2005. *Lexical Priming: A New Theory of Words and Language*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- HÖLKER, K. 2015. *From Text Grammar to Macropragmatics via Coherence*. Felkért előadás a „János S. Petőfi in Memoriam” c. emlékkonferencián. Universidad Complutense de Madrid. Kézirat (13 oldal), megjelenés alatt a konferencia kötetében.
- JACKENDOFF, R. 2002. *Foundations of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- KÁROLY K. 2011. *Szöveg, koherencia, kohézió*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- KÁROLY K. 2014. *Szövegkoherencia a fordításban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- MCKENNA, P.–OH, T. 2005. *Schizophrenic Speech*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PETŐFI S. J.–SÖZER, E. 1988. Static and Dynamic Aspects of Text Constitution. In: Petőfi, S. János (szerk.): *Text and Discourse Constitution*. Berlin–New York: de Gruyter, RTT 4, 440–477.
- PETŐFI S. J. 1989. Constitution and Meaning: A Semiotic Text-Theoretical Approach. In: Maria–Elisabeth Conte–János S. Petőfi–Emel Sözer (szerk.): *Text and Discourse Connectedness*. Amsterdam: Benjamins, 507–542.
- PETŐFI S. J. 1996. *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei terminológiai szövegek interpretációjában (A szemiotikai-textológiai értelmező interpretáció néhány aspektusa)*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Linguistica Series C, Relationes, 8.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- RIBEIRO, B. T. 1994. *Coherence in Psychotic Discourse*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- SANFORD, A. J.–EMMOTT, C. 2012. *Mind, Brain and Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHANK, R.–ABELSON, R. 1977. *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- STOCKWELL, P. 2009. *Texture*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TOLCSVAI NAGY G. 2007. *Idegen szavak szótára*. Budapest: Osiris Kiadó.

- VELDE, R. G. van de 1992. *Text and Thinking*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- WERTH, P. 1999. *Text Worlds: Representing Conceptual Space in Discourse*. Harlow, Essex: Longman.

On the Constitution of Coherence in Linguistic Texts

In this paper the different conceptual frameworks and status of the notion of coherence outlined and defined in various models of the textological and pragmatic literature are critically reviewed. It is pointed out that the cognitively-based views of van Dijk and those expressed in János S. Petőfi in his semiotic-textological system should be merged and integrated, highlighting the dynamic, world-knowledge-based and textual representational nature of this type of textual norms, primarily acting on the macro-level of texts and discourse. The text-organizing status of the notion of key words and their role in coherence constitution are given priority in the argumentation. The author's view is supported by the results of his empirical, comparatively-based testing of the interpretation of news texts by 30 adult experimental subjects.

3.

„Őrült beszéd, őrült beszéd: de van benne rendszer.”¹

Befogadó és koherenciaítélet

NAGY ANDREA

1. Az egyéni mentalizáció a jelértelmezésben

A szemiotikai textológia elméleti keretein belül és fogalmi apparátusára támaszkodva több tanulmány vizsgálta a szöveg összefüggéssíkjainak – a konnexió, a kohézió, a konstringencia és a koherencia – kapcsolatát elsősorban nem prototipikus, deviáló szövegek alapján (vö. Dobi 2010, 2012, 2013, Nagy 2012, Petőfi 2009). Ezek az elemzések – a textualitás különböző szempontú megközelítése ellenére – arra mutatnak rá egyöntetűen, hogy egy verbális produktum szövegsége független attól, hogy nyelvi megformáltságában hordoz-e grammatikai és lexiko-szemantikai összefüggést biztosító jegyeket. A szövegkoherencia egyedüli kritériumának ugyanis az tekinthető, hogy a befogadás során a szöveg által feltételezetten kifejezett tényállás-konfiguráció összefüggőnek bizonyul-e. Petőfi S. János (2009: 25) ezt a következőképpen fogalmazza meg: „[...] szövegnek nevezek minden olyan (verbális vagy verbális összetevőt is tartalmazó) nyelvi képződményt, amely egy adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben, egy adott vagy feltételezett funkciónak (intenciónak) eleget tevő, összefüggőnek és teljesnek² tekinthető *tényállás-konfigurációt* juttat kifejezésre összefüggő és teljes megformáltságúnak tekinthető *szövegmondat/szövegmondatlanc* formájában”.

Petőfi S. János koncepciójában tehát a szöveg szövegszerűségét, koherenciáját a szövegben feltételezhetően kifejezett összefüggő tényállás-együttesek, a *konstringenciarelációk* biztosítják, azokat pedig „[...] arra a világdarabra vonatkozó tudásunk alapján értelmezzük, amelyre feltételezésünk szerint az interpretálandó vehikulum utal” (Petőfi S. 2009: 32).

¹ Shakespeare: *Hamlet, dán királyfi*. II. szín, 2. jelenet. Ford. Arany János. URL: <http://mek.oszk.hu/00400/00486.htm> [2016.02.18.]

² A tényállás-konfiguráció teljességének kritériuma, az összefüggőség kritériumával ellentétben, nem tűnik a textualitás alapvető feltételének. Lásd Dobi Edit (2012: 108) erre vonatkozó megjegyzését: „[...] az összefüggőség kritériumát tartom valódi feltételnek a szövegszerűség megítélésében. A teljesség sérülése az elemi textualitásjegyeket kevésbé kérdőjelezi meg.”

A szemiotikai textológia ezzel úgy vonja be a jelhasználót a jelértelmezésbe, hogy egyenesen a szövegségnek ítéletesség legfőbb tényezőjévé teszi, hiszen a befogadás során, egy adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben az értelmező interpretátor az, aki mentális műveletek eredményeképpen ítéletet alkot egy adott vagy feltételezett kommunikációs szándéknak eleget tevő jelkomplexum szövegségéről. Ha a befogadó elméjében az adott vehikulum által feltételezetten kifejezett valóságdarabról létrejött kép egy olyan összefüggő tényállás-konfigurációt jelenít meg, amelyet vagy a valóságos világ, vagy egy lehetséges világ részeként el tud fogadni, a szöveget koherensnek tartja. „Ha nem, az adott konfigurációt (együttest) nem tarthatjuk konstringensnek, s ennek következtében az adott verbális képződményt nem tarthatjuk koherensnek, más szóval nem tarthatjuk szövegnek” (Petőfi S. 2009: 67).

Úgy tűnik tehát, hogy az egyéni mentalizáció szemiotikai textológiai jelértelmezésbe való bevonása megkerülhetetlenné teszi az interpretátor személyéhez köthető koherenciatényezők vizsgálatát a szövegkoherenciára vonatkozó kutatásokban. Jól ismert tapasztalati tény ugyanakkor, hogy egy adott verbális kommunikátumhoz az aktuális értelmező interpretátor személyétől függően többféle értelmzés, és ennek megfelelően eltérő koherenciaítéletek is rendelkezhetők. Minden egyes befogadó esetében ugyanis sajátos, egyéni interpretációs folyamaton megy át az adott kommunikátum, azaz az értelmző interpretációnak csak egy része alapul interszubjektív tudáson, a másik része a befogadó sajátos egyéni tudásán, „amely nagyon összetett (kulturális, történelmi, szocializációs, stb.) hatások eredményeként mint a mentális leképezést egyediesítő bázis tartható számon” (Dobi 2012: 109).

A befogadó személyéhez köthető potenciális koherenciatényezők vizsgálata így tehát egyszerre nyelvi és nem nyelvi jellegű, komplex befogadói tudás vizsgálatát jelenti. Az alábbiakban ezeknek a sokrétű tényezőknek az áttekintéséhez Jakobson (1972)³ nyelvi kommunikációs modellje alapján készült, a nyelvi kommunikációban bekövetkező félreértések potenciális tényezőit összefoglaló ábrának (Csűry Andrea 2008: 61) a ’hallgatóra’ vonatkozó részét veszem alapul. Egyrészt ugyanis a verbális produktumok nem-koherensnek ítéelésének okai, meglátásom szerint, nagyfokú hasonlóságot mutatnak a nyelvi interakcióban bekövetkező félreértések okaival (lásd lejjebb a (2) példaszöveg elemzését): mindkét eset a szövegrepresentáció sajátos kudarcaként fogható fel, márpedig „a szöveg representációja során bármilyen elhajlás visszavezethető a kommunikációs helyzet tényezőinek vagy a közöttük lévő szerves kapcsolatoknak az elégtelenségére” (Dobi 2010: 183). Másrészt egy verbális kommunikátum nem-koherensnek minősítése legtöbbször a befogadó egyértelműen megnyilvánuló

³ Jakobson: Nyelvészet és poétika. In.: *Hang – Jel – Vers*, 229–276.

Befogadó és koherenciaítélet

reakciója, s mint ilyen, lényegesen informatívabb és könnyebben hozzáférhető adat a kutatás szempontjából, mint a befogadó által expliciten rendszerint nem minősített koherens szövegek halmaza.

A kizárólag a befogadóhoz kapcsolódó koherenciátényezőkre fókuszáló vizsgálatnál azonban – a félreértés-helyzettől eltérően – célszerű egy olyan kommunikációs helyzetet feltételeznünk, amelyben egyrészt a befogadó személyén kívül a kommunikáció minden egyéb összetevője ideálisnak tekinthető (így kizárhatók többek között a csatorna különböző zajaiból, vagy például a megnyilatkozó nyelvi-nyelvhasználati ismereteinek hiányából, esetleg mentális állapotából fakadó koherenciaproblémát okozó jelenségek), másrészt a verbális megnyilatkozás szövegszerűségét grammatikai és lexiko-szemantikai kötések támogatják. Az ideálisnak tekinthető kommunikációs helyzet és a prototipikusnak nevezhető szövegek ugyanis lehetővé teszik, hogy az egyazon szövegre vonatkozó eltérő koherenciaítéletek okait kizárólag a befogadó személyéhez köthető koherenciátényezőkben vizsgálhassuk. „Az egyéni mentalizáció témájában érdemes megvizsgálni olyan szövegeket is, amelyek a szövegszerűség vonatkozásában prototipikus szövegeknek tarthatók ugyan, a hozzájuk rendelhető szövegjelentés értelmezése azonban sajátos mentalizációs lehetőségeknek enged teret, ennél fogva ezek jelentése nem minden egyes értelmező számára azonos formában hozzáférhető” – mutat rá Dobi Edit (2012: 114) a prototipikus szövegek egyéni mentális leképezésének vizsgálatában rejlő lehetőségeire.

A fent leírt ideális kommunikációs helyzetet és prototipikus szöveget alapul véve tehát a következő tényezők elégtelensége/hiánya akadályozhatja a befogadót a verbális kommunikátum koherensnek minősítésében:

objektív tényezők	kognitív	nyelvi ismeretek	
		nyelvhasználati ismeretek	
		enciklopédikus ismeretek	
		a világra vonatkozó/tapasztalati ismeretek	
		a beszédhelyzetre vonatkozó ismeretek	a kotextusra
			a kontextusra
			a megnyilatkozó személyére
	a megnyilatkozó valamennyi résztényezőjére		
	a befogadó önmagára vonatkozó		
fizikai	érzékszervi tényezők, mentális állapot		
szubjektív tényező	szándék		

Az értelmező interpretátort objektív és szubjektív tényezők egyaránt befolyásolhatják az adott kommunikátumra vonatkozó koherenciaítéletében: egyrészt valamilyen kognitív és fizikai predispozícióval vesz részt a kommunikációs helyzetben, ami objektív tényező, másrészt valamilyen szándékkal rendelkezik, ami szubjektív tényezőnek tekinthető. A jelértelmezés objektív kognitív tényezői igen sokrétűek. A befogadó nyelvi, nyelvhasználati, enciklopédikus és a világra vonatkozó ismeretei csakúgy, mint az adott beszédhelyzetre (azon belül is a kontextusra, a kontextusra, a kommunikátum alkotójára, annak különböző ismereteire, és akár önmagára) vonatkozó tudása szerepet játszik az adott kommunikátumra vonatkozó koherenciaítéletében. A befogadó érzékszervi és mentális állapota pedig objektív fizikai tényezőnek tartható.

2. Egy szöveg – több koherenciaítélet

Az aktuális interpretátorok ezen sokrétű egyéni adottságainak bármelyik összetevőjéből fakadhat eltérő mentalizációs folyamat, és végeredményben eltérő koherenciaítélet egyazon kommunikátum esetében is. Ennek illusztrálására néhány irodalmi szövegrészlet szolgál az alábbiakban. Az irodalmi mű ugyanis több szempontból ideális terep az egy szöveghez rendelhető különböző mentális leképezések vizsgálatára.

Egyrészt az irodalmi szöveg jelentése nem csupán az első fokú interpretáció, azaz az értelmi, a referenciális és a kommunikatív jelentéskomponensei révén létrehozott jelentéséből áll, hanem az első fokon interpretált vehikulum bizonyos relevánsnak tartott elemeit absztrakt szintre emelve, egy lehetséges hiperonim szöveg létrehozásával a befogadó a szöveg másodfokú jelentését is megalkotja.⁴ A másodfokú értelmező interpretáció azonban egy alapvetően intuitív folyamat, aminek következtében interpretátoronként nagyon eltérő eredményt adhat. Petőfi S. János (2004: 169) ezt a következőképpen fogalmazza meg: „[...] azzal is tisztában kell lennünk, hogy egy másodfokú interpretáció végrehajtása nem rejtvényfejtéssel vagy egy titkos kód megfejtésével analóg művelet. Különféle – racionálisan nem mindig megmagyarázható – indítékoktól követve rendelünk a másodfokon interpretálandó vehikulum bizonyos elemeihez 'absztrakt megfelelőket' és hagyunk figyelmen kívül másokat, mint ahogy ugyancsak különféle indítékoktól követve rendelünk az 'absztrakt megfelelőkhöz' azokat 'konkretizálni hivatott' elemeket. Ezzel a 'kettős nyitottságú tényezővel' magyarázható, hogy egy adott vehikulumhoz sokféle másodfokú interpretáció rendelhető, az intuitíve is azonnal nyilvánvalókkal kezdve a nagymértékben idioszinkratikusokig”.

⁴ A hiperonim szöveg fogalmáról lásd bővebben Petőfi 2004: 169.

Másrészt az irodalmi szöveg, a kétfokú interpretációs lehetőségen túl, az értelmező interpretátort tekintve is kettős lehetőséget rejt: a szöveg koherenciáját gyakran nemcsak a szöveg valós világbeli befogadója minősíti, hanem az adott szövegvilágon belüli interpretátora(i) is. Mivel ez utóbbi(ak) véleménye egy másik szereplő megnyilatkozásának koherens voltáról explicit módon legtöbbször drámaszövegekben nyilvánul meg, ugyanakkor egy drámaszöveg szükség-szerűen feltételez valós világbeli befogadókat is, az eltérő befogadói koherenciaítélet néhány esetét drámaszöveg-részletekkel illusztráljuk.

Színpadai műveknél talán az egyik leggyakoribb eset, amikor az adott szövegvilágbeli *A* személy megnyilatkozását a szintén szövegvilágbeli *B* befogadó nem tartja koherensnek, a valós világbeli *C* befogadó azonban igen ($[A^{abc} - B^?]$ – C^{abc}). Ennek egyik híres példája Hamlet és Polonius párbeszéde Shakespeare *Hamlet, dán királyfi*⁵ című művében.

(1) POLONIUS

(...) Mi az, amit olvas, főséges úr?

HAMLET

Szó, szó, szó.

POLONIUS

De a veleje?

HAMLET

Kinek a veleje?

POLONIUS

No, annak, amit olvas főséged.

HAMLET

Rágalom, uram; mert ni, mit mond itt a csúfolódó gaz kópé: hogy öregembernek ősz a szakálla, ráncos az orcája; szeméből sűrű gyanta szivárog és szilvafa-enyő; amellet bőséges ésfogyatéka és erősen gyenge ágyéka van; mely dolgokat, uram, bár magam is rettentően és roppantul meghiszek, mégis úgy tartom, nem becsület így papírra tenni: mert lám, maga is, uram, akkor lenne olyan öreg, mint én, ha visszafelé haladhatna, rák módra.

POLONIUS

Örült beszéd, örült beszéd: de van benne rendszer.

Hamlet, aki tudja, hogy Claudius király, apja gyilkosának megbízásából kémkednek utána, és akár élete is veszélyben lehet, ha megsejtik nyomozását és

⁵ Shakespeare: *Hamlet, dán királyfi*. II. szín, 2. jelenet. Ford. Arany János. URL: <http://mek.oszk.hu/00400/00486.htm>, [2016.02.18.]

bosszútervét, maszkot ölt, ami mögé biztonságosan elrejtőzhet: örültnek tetteti magát, így időt nyer, s egyúttal sérthetlenségét is biztosítja. A fenti párbeszédben Hamlet hosszabb megnyilatkozására vonatkozóan a befogadói koherencia-ítélet pedig épp ezen, az 'örültség, mint maszk' tudásának tényén fordul meg.

Poloniusnak ugyanis, mint szövegvilágon belüli *B* befogadónak hiányosak az ismeretei a beszédhelyzetre vonatkozóan: egyrészt téves elképzelése van a kontextusról, hiszen azt gondolja, Hamlet nem tudja, milyen céllal kezdeményez kommunikációt vele (azaz, hogy Hamlet örültségének okát szeretné kipuhatolni), másrészt magára a megnyilatkozó személyére, Hamletre vonatkozóan sincsenek releváns információi (azaz nem ismeri sem Hamlet szándékát, sem örültségének színlelt voltát). Ebből a befogadói aspektusból nézve Hamlet megnyilatkozásának nyelvi szövege grammatikai-szemantikai síkon jólformált ugyan (az egyformán az 'idős ember' jelentésmezőbe tartozó szavak és a szabályos morfoszintaktikai kötések mellett a szövegmondatok logikai kötését rendre mezoszintű szövegkapcsoló elemek is strukturálják), mégsem tűnik koherensnek, hiszen *B* az általa feltételezett kommunikációs helyzetben és a fenti hiányos ismereteiből kifolyóan a nyelvi sík elemeihez nem képes összefüggő tényállás-konfigurációt rendelni. Hamlet megnyilatkozása tehát számára konnex és kohezív, de nem konstringens, amit jól tükröz reakciója, az Arany János fordításában szállóigévé vált mondat: „Örült beszéd, örült beszéd: de van benne rendszer”.

Ezzel szemben a valós világbeli *C* befogadó, külső, „mindentudó” nézőként birtokában van mind a kontextusra, mind a közlő személyére és szándékára vonatkozó ismereteknek, s ezáltal képes a megnyilatkozás nyelvi síkjához konstringens tényállás-együttest rendelni. Felismeri Hamlet szövegében a kimondott és a kimondatlan gondolattal való játékot, és megérti, hogy Hamlet egy elképzelt személy szavainak tulajdonítva mondja Polonius szemébe azt, amit látszólag elítél, de amit Polonius távozása után már nyíltan is kijelenthet: „Unalmas vén bolondjai”.

Az előző példa egy változatának tekinthető az a szintén gyakori eset is, amikor – párbeszédről lévén szó – nemcsak a szövegvilágbeli *B* befogadó nem tartja koherensnek a szövegvilágbeli *A* személy megnyilatkozását, hanem *A* sem *B* megnyilatkozását, míg a valós világbeli *C* befogadó mindkettejük szövegét koherensnek tartja ($[A^{abc} - B^?; B^{def} - A^?]$ – $C^{abc,def}$). Ezt a helyzetet illusztrálja a (2) példa, Shakespeare *Tévedések vígjátéka*⁶ című darabjának egy részlete.

(2) (*Jön Efez. Dromio*)
SZIR. ANTIPHOLUS
Itt jön születésem naptári mása.

⁶ Shakespeare: *Tévedések vígjátéka*. I. felvonás, 2. szín. Ford. Nádasdy Ádám, 31–32.

Mi van? Hogyhogy itt vagy ilyen hamar?

EFEZ. DROMIO

Ilyen hamar? Inkább iszonyú későn!

Megég a kappan, szétsül a malac;

az óra már tizenkettőt ütött;

az asszonyom meg a képemre egyet;

felforrt a vére, mert kihűlt a hús;

a hús kihűlt, mert ön nem jön haza;

nem jön haza, mert nincs étvágya már;

nincs étvágya, mert böjt helyett evett;

de mi, akik gyakorta böjtölünk,

ma kegyed vétkéért vezekelünk.

SZIR. ANTIPHOLUS

Elég a szövegből; mondd, szolga úr,

hol az a pénz, amit kezedbe adtam?

EFEZ. DROMIO

A hat krajcár? Amit szerdán adott,

hogy úrnőm lószerszámát kifizessem?

A nyergesnek odadtam, becsülettel.

SZIR. ANTIPHOLUS

Most igazán nincs viccelődni kedvem;

felelj, ne csűrj-csavarj: hol van a pénz?

Idegenek vagyunk itt – hogy merészelsz

másokra bízni ilyen összeget?!

(...)

SZIR. ANTIPHOLUS

Mit művelsz?! A szemembe csúfolódsz,

hiába tiltom? Úgy? Nesze, cseléd! (*Verni kezdi.*)

Shakespeare komédiája egy klasszikus quiproquo helyzetre épül: a szirakúzi Antipholus és szolgálja Dromio, illetve rég elvesztett, s így nem ismert iker-testvéreik, efezosi Antipholus és szolgálja Dromio összecserélődnek, ami szám-talan félreértést és mulatságos bonyadalmat okoz.

Példánkban szirakúzi Antipholus, a szövegvilág *A* közlője/befogadója és efezosi Dromio, a szövegvilág *B* közlője/befogadója közötti kommunikáció kudarcának vagyunk tanúi. Annak ellenére, hogy megnyilatkozásaik mind grammatikailag, mind lexiko-szemantikailag jólformáltak és összefüggők, a kommunikációjuk nem sikeres, mert nem tartják egymás megnyilatkozásait koherensnek. A koherencia hiánya elsősorban arra vezethető vissza, hogy a másik személyre vonatkozóan egyik szereplő sem adekvát tudással vesz részt a kommu-

nikációban, s ennek következtében téves hiedelemmel rendelkeznek a másik szándékára, és végső soron az egész kontextusra vonatkozóan is. Annak ellenére tehát, hogy az elhangzó megnyilatkozások nyelvi szövete kifogástalan, sem *A*, sem *B* nem képes az általa feltételezett kommunikációs helyzetben a szövegvilág valósága részeként konstringensnek tartható tényállásokat hozzárendelni.

Ezzel szemben a valós világbeli *C* befogadó, aki ebben az esetben is „mindentudó” nézője a darabnak, a kommunikációs helyzet minden szereplőjéről és minden tényezőjéről pontos információkkal rendelkezik. Így természetesen nem okoz számára nehézséget az elhangzó mondatláncokhoz összefüggő tényállást rendelnie, ennél fogva koherensnek tartja *A* és *B* megnyilatkozásait. Emellett – s ez számára a vígjáték legszórakoztatóbb eleme – azt is tudja, melyek azok a kommunikációs tényezők, amelyek miatt *A* és *B* kölcsönösen nem tartja koherensnek egymás megnyilatkozásait, és amelyek miatt a kommunikációjuk kisiklik. Azt mondhatjuk tehát, hogy a darab komikumának fő forrása a befogadók eltérő koherenciaítéletében rejlik.

A következő példában, Csehov *Sirály*⁷ című darabjának részletében a szövegvilágon belüli *A* megnyilatkozásának koherens voltát több szövegvilágbeli és feltételezhetően több valós világbeli befogadó minősíti eltérően ($[A^{abc} - B_1^?; B_2^{abc}] - C_1^?; C_2^{abc}$). A vizsgált szövegrészlet ugyanis színdarab a színdarabban, amelynek több szövegvilágbeli nézője van, akiket egyúttal a valós világbeli befogadók tükörképeinek is tekinthetünk. A szövegvilág *A* megnyilatkozájának pedig ebben a sajátos kommunikációs helyzetben nem a szöveg előadóját, Nyinát kell tartanunk, hanem a szöveg alkotóját, a szövegvilágbeli fiatal drámaíró Trepljovot. A szövegvilág befogadói is természetesen neki címzik a megnyilatkozásának textualitására vonatkozó kritikáikat.

- (3) *Felgördül a függöny, kilátás nyílik a tóra; a hold a látóhatár fölött, képe a vízben tükröződik; egy nagy kövön Nyina Zarecsnaja ül talpig fehérben*
NYINA

Emberek, oroszlanok, sasok és foglyok, agancsos szarvasok, libák, pókok és vizek lakói: néma halak, tengeri csillagok és mindazok, amiket szemmel nem lehetett látni – egyszóval minden élet, minden élet, minden élet befejezte szomorú körforgását és kihuny... Évszázadok ezrei óta egyetlen élőlényt sem hord már a hátán a föld, és ez a szegény hold hiába gyűjtja meg mécsesét. A darvak nem ébrednek már nagy krúgatással a réten, a cserebogár sem zúg a hársligetekben. Hideg van, hideg, hideg. Üres minden, üres, üres. És szörnyű, szörnyű, szörnyű. *(Szünet)* Az élőlények teste mind eltűnt a porban, és az örök anyag kővé, vízzé, felhővé változtatta őket, a lelkük pedig mind-mind eggyé olvadt. A közös világlélek - én va-

⁷ Csehov: *Sirály*. Első felvonás. Ford. Makai Imre. URL: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/csehov/siraly/siraly.htm>, [2016.02.18.]

gyok... én Énbennem van Nagy Sándor lelke, a Caesaré is, a Shakespeare-
é is, a Napóleoné is, az utolsó piócáé is. Bennem az emberek tudata egyé
olvadt az állatok ösztöneivel, és mindenre emlékszem, mindenre, min-
denre, és önmagamban újra átélek minden egyes életet.

Lidércfények tűnnek fel

[...]

ARKAGYINA

„[...] ezt a dekadens kotyvalékot hallgattatja velünk”

[...]

TRIGORIN

Egy szót sem értettem belőle.

[...]

DORN

(egyedül) Nem tudom, lehet, hogy nem értek hozzá, vagy megőrültem, de
ez a darab tetszik nekem. Van benne valami.

[...]

Témád kétségkívül absztrakt, mert az elvont gondolatok világából vá-
lasztottad. Ez így helyes: egy műalkotásnak mindig valamilyen nagy
gondolatot kell kifejeznie. Csak az a szép, ami komoly.

A Nyina által előadott monológ grammatikai és lexiko-szemantikai szem-
pontból jólformált és összefüggő szövegnek minősül: az elpusztult világ közepén
elmélkedő ént és az egyedül általa őrzött emlékeket kifejező nyelvi elemek a
nyelvi jelentés síkjain értelmi folytonosságot, összefüggőséget alakítanak ki. A
monológ szövegségét minősítő három szövegvilágbeli szereplő, Arkagyina,
Trigorin és Dorn mégsem egyformán ítélik azt meg: az első kettő nem tartja ko-
herensnek, míg ez utóbbi igen. Ez az eltérő befogadói koherenciaítélet azonban
valószínűleg nemcsak a szövegvilág befogadóira lehet jellemző, hanem a valós
világ befogadóira is, ugyanis – nézetünk szerint – mindkét esetben ugyanazok a
tényezők játszanak szerepet a koherenciaminősítések különbözőségében.

Egyrészt származhat eltérő koherenciaítélet már csupán abból a tényezőből is,
hogy az egyes befogadók mind a szövegvilágban, mind a valós világban milyen
szándékkal vesznek részt a színházi kommunikációs helyzetben, s az elhangzó
szöveg mennyiben felel meg ennek az elvárásnak. Így például kereshetik a
könnyed szórakozást, mint Arkagyina, Trepljov anyja: „Ő maga figyelmeztetett,
hogy ez tréfa, és én úgy is fogadtam a darabját, mint tréfát”, vagy a filozófiai
mélységeket, komoly gondolatokat, mint Dorn, az orvos: „egy műalkotásnak min-
dig valamilyen nagy gondolatot kell kifejeznie. Csak az a szép, ami komoly”.

Másrészt fontos koherenciatényező lehet ebben az esetben a befogadó enciklope-
dikus ismereteinek megléte vagy éppen hiánya. A monológ ugyanis erősen reflektál

a Bibliára, a biblikus nyelvre és világértelmezésre. A monológot indító felsorolás a *Jelenések könyvét* idézi („Az első élőlény oroszlánhoz, a második bikához volt hasonló, a harmadik élőlénynek olyan arca volt, mint egy embernek, a negyedik élőlény pedig repülő sashoz hasonlított.” *Jelenések könyve* 4,7), míg az elpusztult világ megjelenítése a teremtés kezdetének képét idézi a *Teremtés könyvéből* („A föld még kietlen és pusztá volt, a mélység fölött sötétség volt, de Isten Lelke lebegett a vizek fölött.” Mózes 1,2). A befogadó, a valós világbeli csakúgy, mint a szövegvilágbeli akkor ítéli nagyobb eséllyel koherensnek az elhangzó monológot, ha mozgósítani tudja a Bibliára vonatkozó és általában a Bibliához kapcsolódó irodalmi-kulturális enciklopédikus ismereteit. Ebben az esetben a nyelvi sík által utalt tényállásokat összefüggőnek és egy lehetséges világ részének tudja elfogadni.

Emellett, mivel az elhangzó monológot mint irodalmi alkotást kell értelmezni, eltérő koherenciaítéletek születhetnek a monológ lehetséges másodfokú interpretációjai szerint is. A másodfokú jelentés megalkotása ugyanis egyrészt egy absztrakt, nem mindig racionális indítékoktól vezérelt, ’kettős nyitottságú’ (Petőfi S. János 2004: 169) művelet. Másrészt „egy adott vehikulumhoz általában egynél több első fokú interpretáció rendelhető. [...] A kiválasztott első fokú interpretáció felhasználásával általában egynél több hiperonim szöveg hozható létre. [...] A kiválasztott hiperonim szöveg felhasználásával általában egynél több (az adott vehikulumhoz rendelhető) konkrét másodfokú interpretáció hozható létre” (Petőfi S. János 2004: 95). Mindez az egyéni mentalizációban nagy eltéréseket, és sokféle másodfokú interpretációt eredményez.

A másodfokú interpretáció tehát komplex, absztrakt mentális műveletek végrehajtását jelenti, amire tapasztalataink szerint nem minden befogadó egyformán képes vagy hajlandó, így például a *Sirály* szövegvilágának befogadói közül Arkagyina és Trigorin sem. Ők az első fokú interpretáció keretében próbálnak a vehikulumhoz rendelni egy tényállás-konfigurációt, amely feltételezésük szerint a vehikulumban betű szerint kifejezésre jut. Ez pedig a figuratív értelmével interpretálható, szimbolikus szöveg esetében természetesen kudarccal jár, azaz számukra nem minősül koherensnek a szöveg. Az a befogadó azonban, mint a szövegvilágbeli Dorn, aki képes/hajlandó az irodalmi mű befogadásához szükséges nagyobb tudati tartalékot mozgósítani, és elvégezni az absztrakt másodfokú interpretáció mentális műveleteit, valószínűleg eleve egy összefüggő valóságvonatkozást rendel az elhangzó szöveghez, amely így szükségszerűen konstruens, s ezáltal koherens lesz számára.

3. Összegzés

A fenti példák elemzése felveti azt a kérdést, hogy a koherencia a szöveg objektív, inherens tulajdonságának tekinthető-e. Amikor ugyanis a koherencia fogal-

mát próbáljuk megragadni, egy sajátos kettősségbe ütközünk. Egyrészt magától értetődőnek tűnik, hogy a szövegség fogalmától a koherencia fogalma elválaszthatatlan, hiszen egy kommunikátum akkor nevezhető 'szövegnek', ha koherens. Ebben az értelemben a koherencia nyilvánvalóan a szöveg objektív tulajdonsága. Másrészt azonban, mint a példaelemzések mutatták, nem beszélhetünk a befogadótól függetlenül, objektíven létező koherens szövegekről, hiszen a koherencia egy olyan pragmatikai természetű tulajdonság, amelyet mindig az aktuális értelmező interpretátor tulajdonít az adott verbális kommunikátumnak. Ilyen értelemben tehát a koherencia a szöveg szubjektív tulajdonságának tekinthető.

A szemiotikai textológia a jelértelmezésben kitüntetett szerepet ad a befogadónak: az adott vehikulum nyelvi vetületéhez mindig az aktuális befogadó rendel egyéni mentális műveletek révén általa konstringensnek tartott valóságvonatkozást. Az egyéni interpretátor mentalizációjának bevonása a szövegség, a koherencia vizsgálatába azonban már átlépi a szigorúan vett nyelvészeti kutatás határait, amint erre Dobi Edit (2012: 109) is rámutat: „Az extenzió bevonása a szövegjelentés vizsgálatába új, tágabb alapra helyezi magát az interpretációt: a jelentésreprezentáció az interpretáció olyan körülményeivel is számol, amelyek a szövegelemzést kivezetik a nyelvtudománykeretein kívülre, és olyan területre terelik, ahol lehetőség nyílik a szövegjelentés többértű megközelítésére, a szubjektív tartalmak vizsgálatára, az egyéni mentalizáció figyelembevételére”. A további koherenciakutatásoknak valószínűleg ez mutatja a követendő irányát, hiszen ahogy Petőfi S. János hangsúlyozza (2004: 84), és az alábbi táblázatban szemlélteti is (2009: 11), a „szemiotikai textológiák, túl azon a funkción, amelyet a makrodiszciplínákban betöltenek [...], 'inter- (vagy multi-) diszciplínák' is, amennyiben felépítésük megkívánja, hogy figyelembe vegyék a filozófiai, szemiotikai, kommunikációelméleti, pszichológiai, szociológiai, stb. kutatások eredményeit”.

M-D Különböző kommunikátum-tartományok makrodiszciplínái A mindennapi, a tudományos, a jogi, a biblikus, az irodalmi stb. kommunikáció kommunikátumtartományának makrodiszciplínája		
Ny-D nyelvészeti diszciplínák	T-D textológiai diszciplínák	T-társD textológiai társdiszciplínák
verbális összetevővel is rendelkező multimediális kommunikátumok Ny-diszciplínái ===	verbális összetevővel is rendelkező multimediális kommunikátumok T-diszciplínái ===	verbális összetevővel is rendelkező multimediális kommunikátumok T-társdiszciplínái ===

Általános Ny-diszciplínák	Általános T-diszciplínák	Általános T-társdiszciplínák
-----	-----	-----
Ny-diszciplínák: rendszenyelvészet, a rendszer elemei használatának nyelvészete, 'szöveg'- nyelvészeti, [metrika];	T-diszciplínák: diszciplínák, amelyek célja szövegek (részleges vagy teljes) formai és/vagy szemantikai architektonikájának elemzése és leírása;	T-társdiszciplínák: poétika [szövegtipológia], narratológia, RETORIKA, stilisztika, esztétika;
IdA-D Az interdiszciplináris alapo zás diszciplínái filozófia, pszichológia, szemiotika, tudásszociológia, kommunikáció- elmélet, formális és empirikus metodológiák, adott esetben alkalmazandó diszciplína		

Irodalomjegyzék

- Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése.* Kiadja a Magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2010.
- CSÜRY A. 2008. A félreértés szövegalkotó forgatókönyvei. In: Dobi Edit (szerk.) *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő. Officina Textologica 14.* Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 59–71.
- DOBI E. 2010. A szövegszerűtlenség reprezentálásának lehetőségeiről első közelítésben. In: Dobi Edit–Hoffmann István–Nyirkos István–Tóth Valéria (szerk.) *Magyar Nyelvjárások XLVIII.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 169–191.
- DOBI E. 2012. A szemiotikai textológiai jelértelmezés szerepe a szöveg jelentésreprezentációjában. In: Dobi Edit–Hoffmann István–Nyirkos István–Tóth Valéria (szerk.) *Magyar Nyelvjárások L.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 107–116.
- DOBI E. 2013. A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről. In: Dobi Edit–Hoffmann István–Tóth Valéria (szerk.) *Magyar Nyelvjárások LI.* Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 169–177.

- JAKOBSON, R. 1972. Nyelvészet és poétika. In: Fónagy Iván, Szépe György (szerk.) *Hang – Jel – Vers*. 2. bővített kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó, 229–276.
- NAGY A. 2012. Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. (Szövegösszefüggés-hordozók nem prototipikus párbeszédű szövegben). In: Dobi Edit (szerk.) *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Diskusszió). Officina Textologica 17*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 25–56.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg szemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. J. 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. (Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához)*. *Officina Textologica 15*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelv-tudományi Tanszéke.

Források

- CSEHOV, A. P. : *Sirály*. Fordította Makai Imre. URL: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/csehov/siraly/siraly.htm>, [2016.02.18.].
- SHAKESPEARE, W.: *Hamlet, dán királyfi*. Fordította Arany János. URL: <http://mek.oszk.hu/00400/00486.htm>, [2016.02.18.].
- SHAKESPEARE, W.: *Tévedések vígjátéka*. Fordította Nádasdy Ádám. Budapest: Magvető, 2001.

“Though this be madness, yet there is method in 't.” Interpreters and Judgements of Coherence

In the approach of textology, textual coherence is ensured via constringency relations which, in turn are interpreted by the given interpreter in terms of his/her knowledge about the world segment which, in his assumption, the vehiculum to be interpreted relates to. Thus, within the boundaries of semiotic textology, the individual mentalisation of the interpreter can be regarded as the most important factor of coherence evaluation. This makes examination of the factors of coherence related to the interpreting person inevitable in researches on text coherence. Accordingly, the first part of the study reviews those factors of communication which could prevent the interpreter from being able to evaluate the verbal product as coherent even in the case of an ideal communicative situation and of a text considered prototypical. The second part illustrates the triggering factors of the interpreters' various judgements of coherence in the case of the very same text via the analysis of concrete text samples.

4.

Topikfolytonosság és eseménykontiguum a szövegben¹

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. Bevezetés

A jelen tanulmány a mondat és a szöveg határtartományának egy fontos tényezőjét közelíti meg. Az eredeti előadás címe (l. az 1. lábjegyzetben) szándékosan kétértelmű, utal a szövegbeli mondatok közötti kapcsolat jellegének kérdésességére (van-e kapcsolat közöttük, és ha igen, milyen az a kapcsolat), valamint arra, hogy a nyelvről szóló beszéd mindig kapcsolatos a mondattal is.

A kifejtés fő kérdése az, hogy a dologmegnevezések folytonossága (hagyományosabb kifejezéssel a topikfolytonosság) és megszakítottsága mellett mi a helyzet a folyamatok, események egymásra következésében. A szövegtani szakirodalom korai változatai a mondatok közötti mellérendelés kategóriáival kívánta leírni az egymást követő mondatok közötti szövegtani („szöveggrammatikai”) kapcsolatokat. Azóta a szövegtani kutatások számos irányban szétágaztak, a fenti kérdésre azonban továbbra sincsenek megalapozott válaszok. A jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a két alaptényező, a dologmegnevezések és az eseménymegnevezések sorának kognitív nyelvészeti keretű lehetséges modelljét vázolja. A tanulmány kiinduló állításai a következők:

- egy prototipikus szövegrészletben egy a figyelem középpontjában álló dologról több tagmondatban is megkonstruál ismeretet a beszélő, a fontos dolgok megnevezése ismétlődik,
- egy prototipikus szövegrészletben a figyelem középpontjában álló dologgal kapcsolatban eltérő események említődnek, az események megnevezése nem ismétlődik,
- a dolgok megnevezései tudáskereteket, az események megnevezései forgatókönyveket hívnak elő a kontextushoz és kotextushoz illesztett aktuális jelentésen túl,
- a szövegben egymást követő mondatokban a dologmegnevezés folytonossága és az eseménymegnevezések kontiguum a tudáskeretek és forgatókönyvek

¹ A tanulmány a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, Békési Imre köszöntésén, 2016. április 26-án elhangzott Mondat – kapcsolat című előadás szerkesztett változata, amely az OTKA K 100717 (Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás) pályázati támogatásával készült.

aktuális konceptuális összefüggésein, a megnyitott mentális terek hálóján alapul,

- a fogalmi hálózat dinamikus, a szöveg műveleti szerkezetében előre haladva, a korábbi részekre épülve, kumuláló jellegű konstruálással és változó tartalmú figyelemirányítással (folytonossággal vagy váltással) alakul a szöveg folyamán.

A kiinduló kijelentések vizsgálatát a kognitív nyelvészet, szélesebb értelemben a funkcionális nyelvten keretében vázoltam alább, kitérve egy jelentős korábbi modellre, majd az elméleti keret három aspektusának (a nyelvelméleteknek, a szöveg és a mondat fogalmának) a vonatkozó áttekintése után a szöveg hálózatos természetét mutatom be általánosan és egy hírszöveg elemzésével. Mindez viszonylagos rövidezséggel történik. A kiinduló kijelentések szövegtani előzményei bőségesek (vö. Hellmann 1995, Knott–Sanders–Oberlander 2002, Sanders–Spooren 2007, Sanders–Schilperoort–Spooren eds. 2001).

2. Békési Imre modellje

A magyar szövegtani kutatások első jelentős korszakában Békési Imre mondat-tani alapú vizsgálatai külön fejezetet képeznek, főképp két korai monográfiájával (Békési 1982, 1986, 1993). Békési a mellérendelő tartalmi-logikai kapcsolatok tagmondatok mondaton belüli és mondatok közötti minimális kapcsolódás egységeit és -típusait (és belső strukturálódását, a tömbösödést), a konstrukció-típusokat rendszerezi, főképp írott, újsághírekből és esszékből gyűjtött korpuszon, tehát alapvetően monologikus, tervezett és írott szövegeken. Egy mondat-grammatikai (és -szemantikai) jelenség szövegtani kapcsoló jellegét mutatja be, s ezt vetíti ki a szövegre általában. A szöveg alapegysége itt is a mondat, ill. a tagmondat (a mondategység), abban a magyar nyelvtenírói hagyományban, amely újgrammatikus és strukturalista alapokon elsősorban kategóriákba sorol (miképp az akadémiai nyelvten és azok utódai). E felfogás a Békési-értelmezésű konstrukciótípusokban adja meg a szövegszerveződés legkisebb egységeit („mert – de”, „mert – viszont” stb.). A Békési-féle konstrukciótípus három mondatból vagy tagmondatból álló szerkezet két kapcsoló viszonytal, a szöveg egy belső egységeként. A modell ezeknek további lineáris kapcsolódását hasonló tartalmi-logikai rendszerben írja le, ezeknek az általában bekezdésnyi méretű egységeknek a további kapcsolódását azonban már nem vizsgálja.

A Békési-féle modellben és a rokon elméletekben a mondat (tagmondat) egészként, egyetlen egységként válik a szövegtan fő egységévé, és ilyen egységként kapcsolódik össze a rákövetkező szomszédos egységgel. Kiemelendő az az előremutató funkcionális elv, hogy nincs lényegi különbség abban, hogy három önálló mondat vagy tagmondat kapcsolódik-e össze. A mondatok között lévő kapcsolat mellérendelő jellegű, a mellérendelésnek az ókori logikán és nyelv-

tanokon alapuló értelmében. Ez a felfogás számos esetben termékenynek bizonyul, fontos szövegszerveződési jellemzők azonosítására alkalmas. Azonban vannak olyan mondatszekvenciák, ahol a mellérendelés mint egészként felfogott mondatok közötti szövegtani kapcsolat nem mutatható ki.

3. Ugrás mondat és szöveg között

Máig alapkérdés, mi van a mondat és a szöveg közötti ugrás alatti vagy közötti térben, miképp ragadható az meg nyelvészeti keretben. Sem az eddigi formális, sem a funkcionális nyelvelméletek nem dolgoztak ki olyan nyelvleírást, amely a saját keretben értelmezett mondatok közötti kapcsolatot a maga komplexitásában meg tudja ragadni. Másképp fogalmazva: hiányzik az az elméleti és leíró rendszer, amely ugyanazokat a paramétereket képes alkalmazni a mondat leírására, mint a két vagy több mondat közötti szövegtani kapcsolatok deskripciójára. Egyes nyelvészeti szövegkutatók szerint ez nem is lehetséges, mert a szövegnek nincs olyan értelemben grammatikája, ahogy a mondatnak van. Formális nézőpontból ez a negatív indoklás megalapozott (vö. Kiefer 1976, 1979), funkcionális kiindulópontból viszont háritásnak tűnik, hiszen a mondat alapbeállítás szerint nem magában álló nyelvi szerkezet, hanem már eleve úgy van megkonstruálva, hogy szövegbeli és beszédhelyzetbeli környezetéhez illeszkedjen (l. Chafe 1994, Halliday 1994, Givón 2001, Langacker 1987).

A fenti kérdésre adandó válasz bármily részleges megformálásához, a mai elméleti lehetőségekhez tudnunk kell körvonalazni a nyelvtudomány, a szöveg és a mondat lényegét.

4. A funkcionális nyelvtudomány

Az ezredfordulón a nyelvtudománynak két fő elméleti iránya azonosítható, a formális és a funkcionális. A két fő irányba számos nyelvelmélet tartozik, továbbá nem éles a határ közöttük, vannak átmeneti típusok.

A formális nyelvészet számos irányzata jórészt egyetért az emberi elme moduláris és behuzalozott jellegében, továbbá az autonóm szintaxis elvében. Eszerint a nyelvi rendszer és a nyelvről való tudás középponti eleme a magában álló, szintaktikailag és retorikailag teljes mondat szintaktikai szerkezete a róla való genetikailag meghatározott tudás alapján (l. például Radford 1988), amelynek lényegi jellemzői leírhatók a beszédhelyzetről, a szöveggörnyezetről és a világról való tudás nélkül. Ez az általánosított jellemző nehézzé teszi a szöveg nyelvtudományi leírását, hiszen éppen azokat a tényezőket háritja vagy zárja ki a leírásból, amelyek a grammatika által hagyományosan is megkülönböztetett kategóriák, például a mondat szöveggé konstruálását segítik.

A funkcionális nyelvészet, ismét általánosítva, a kontextuális és kotextuális tényezőket nem csupán fontosnak tartja, hanem a grammatika, szűkebben a mondattan részeként tartja számon. A funkcionális elméletek szerint a kontextuális és kotextuális tényezők be vannak építve a mondat sematikus szerkezeteibe, a konstrukciókba: a világról való tudás aktuális előhívása, a beszédhelyzet aktív alakítása és feldolgozása, a szövegelőzmények hozzájárulnak a nyelvi szerkezetek konstruálási módjához. A funkcionális nyelvészet fő jellemzői a következők (Givón 2001, 2002, Langacker 1987, Kemmer–Barlow 2000, Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008):

- empiria és elmélet kölcsönhatása (a funkcionális paradigma nem deduktív axiomatikus),
- a funkcionális megközelítés tág keretű: hatókörébe beletartozik a fonológia, morfológia és szintaxis mellett a szemantika és a pragmatika, továbbá a szöveg- és a stilisztika, a szociolingvisztika,
- leíró eljárásának alapja a prototípushatásoknak kitett kategorizáció, a beszélői konstruálás, a séma (valószínűségi minta) és megvalósulás (kontextushoz igazítás) rendszere, a szoros kapcsolat a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között,
- rendszere hálózat elvű,
- szemléletében elsődleges a jelentés, a beszélő nézőpontja, a nyelvi kifejezések jellegzetes közege és az adekvátság.

A nyelvi tevékenység, a beszélgetés közös figyelmi és referenciális jelenet, amelyben a beszélőtársak nem csupán interperszonálisan, hanem interszubjektívan cselekednek, vagyis a megértést közösen hozzák létre, közös jelentésképzéssel (vö. Tomasello 2002, Tátrai 2013, Sinha 1999).

Az alábbiakban a funkcionális nyelvészet fő általános jellemzői keretében mutatom be a kiinduló kijelentések részleteit.

5. A szöveg

A szöveg nem pusztán szerkezet, akár grammatikai (szintaktikai), akár retorikai szempontból tekintjük. A szöveg csakis a szövegalkotó és szövegértő nézőpontjából közelíthető meg autentikusan, hiszen ez a perspektíva az, ahonnan a beszélő ember a szöveggel találkozik, ahonnan a beszélő ember a szöveget látja, ismeri.

A szövegnek három megkülönböztethető megnyilvánulási formája van, összefüggésben a beszélő és hallgató nézőpontjával. E három megnyilvánulási forma a következő (Langacker 2001, Tolcsvai Nagy 2006).

- A szöveg fizikai megvalósulása (beszélt, írott, nyomtatott, képernyőn megjelenő, mindegyik különböző szerkezetekben). Ide tartozik a szövegtest fizikai

jellege (hangzás, íráskép), annak szerveződése, kiterjedése (vagyis az, hogy milyen az a fizikai jelenség, amely a szöveget hordozza), közvetlenül tapasztalhatósága. Mindez része a szövegről való ismereteknek, így a szövegalkotás és -értés egyik meghatározója.

- A szöveg műveleti feldolgozása, azaz a szöveg észlelése és befogadása közben elvégzett megértő műveletek sora, melyekben a nyelvi kifejezések és szerkezetek, valamint azok viszonyai feldolgozódnak. E műveletsor nyomán jön létre a szöveg on-line (műveleti) szerkezete. A szövegeket a befogadás, a megértés során egy nagyjából előre haladó, de párhuzamos műveleteket és visszacsatolásokat magában foglaló műveletsorban dolgozzuk fel. E feldolgozás a szöveg elemi vagy összetett szövegtani összetevőinek a megértéséből áll. Időbeli mentális műveletek történnek a feldolgozás során, amelyeknek eredményei (a szereplők, viszonyaik, eseményeik, minőségeik, körülményeik, valamint az aktívált fogalmi sémák a háttérben) egy dinamikus hálózatban helyeződnek el, hiszen a produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek. A szorosabban szövegtani műveletek azokra a nyelvi kifejezésekre és szerkezetekre, valamint azok viszonyaira irányulnak, amelyek a szöveg általános koherenciája szempontjából fontosak. E műveletsor nyomán jön létre a szöveg on-line (műveleti) szerkezete, amely a nyelvtudományi bemutatásban a dinamikus műveleteknek a típus szerinti leíró kivetítése. A műveleti szerkezet kifejezés azt fedí, hogy minden nyelvi szerkezet mentális műveletek eredményeként jön létre, a szerkezet tartalmazza a létrehozó műveleteknek legalább egy részét sematizáltnak.

- A szöveg összetett konceptuális szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg lényegi tartalmát reprezentálja. E szerkezet, a szöveg konszolidált (összevont) szerkezete a szöveg műveleti feldolgozása során alakul ki. Az összevont szerkezet a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen összetett reprezentációban való elrendezése. Ez az elrendezés a szövegek legnagyobb részénél a hallgató/olvasó elméjében történik meg, kisebb részénél kifejtett értelmezést kap, általában nyelvi formában, például mindennapi, tudományos (szövegtani, irodalomtörténeti, teológiai, hermeneutikai), jogi feldolgozó keretekben. A szöveg összevont szerkezete a szövegbeli kifejtett nyelvi és kifejtetlen egységek észleléséből és a tudással kapcsolatba hozva hierarchikus feldolgozásából áll össze.

A műveleti szerkezet meghatározó tényezője:

- a dologfolytonosság (topikkontinuum, koreferencia által) vagy váltás (topikváltás), a figyelem középpontjában álló egy dolog ismételt említése vagy más dolog megnevezése,
- az eseménykontiguum, a dolgokkal kapcsolatos, egymástól természetes módon különböző események egymásra következő megnevezése.

A dolgok és a dolgokkal kapcsolatos események episztemikusan lehorgonyozva (tehát egyeditett példányokként) említődnek a szövegben. A dolgok és események hálózatot alkotnak az értelmes szövegben, a közöttük lévő kapcsolatot (például a megfeleléseket, egymásra következéseket) nagymértékben (de nem kizárólag) a dologmegnevezések és eseménymegnevezések által aktivált tudáskeretek és forгатókönyvek biztosítják. A tudáskeret és forгатókönyv összetett tudás, komplex fogalmi séma, amely általában a háttérben marad, csak egyes részei profilálódnak a szövegben, Gestaltként felidézve az egész sémát (vö. Beaugrande–Dressler 2000, Van Dijk 1982, Nothdurft 1986, Konerding 1993). A tudáskeret az egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete, amely lehetővé teszi egy nyelvi közlemény létrehozását és megértését, a nem (föltétlenül) kifejtett elemeknek a kognitív műveletekben való működtetésével. Az ISKOLA fogalom központi fogalmi összetevője a fogalom lényege: 'alsó- vagy középfokú oktatási intézmény'. Ez a fogalom sémaként, tudáskeretként további fogalmakat tartalmaz: DIÁK, TANÁR, ÓRA, FELELÉS, DOLGOZAT, TANÁRI MAGYARÁZAT, SZÜNET, IGAZGATÓ, ISKOLAÉPÜLET, TANTEREM, TORNATEREM, EBÉDLŐ, KONYHA, BÜFÉ, PORTA és PORTÁS. Ezek az asszociált fogalmak a centrum – periféria elvén sugarasan helyezkednek el a központi fogalom körül, fontossági rend szerint. Az asszociált fogalmak maguk is keretként működhethetnek, ha a figyelem középpontjába kerülnek.

A forгатókönyv egy nyelvi és nem nyelvi cselekvésekből álló interakció lefolyásának menetét, az interakció társadalmi intézményeit tartalmazza: a forгатókönyv a társadalmi cselekvés komplex összefüggéseinek emberi tudása és annak modellálása, sztenderdizált eseménysor vagy sztenderdizált szituáció. A forгатókönyv sémájában résztvevők, szereplők cselekszenek, meghatározott társadalmi szerepek szerint, kölcsönösen megértve egymást. A forгатókönyvbeli esemény vagy helyzet megvalósulása kanonizált eseményszerkezet szerint történik, megadott feltételek érvényesülése esetén. Közismert forгатókönyv a VÁSÁRLÁS szcenáriója. A vásárlás résztvevője a két személy, a vásárló és az eladó társadalmi szerepében, kevésbé előtérben az üzlet, nyitva tartással. Feltételei közé tartozik, hogy az eladó áruval rendelkezzen, a vásárló pedig ellenértékekkel (pénzzel). A vásárlás kanonizált eseményszerkezete az ezredfordulón a következőket tartalmazza: a feltételek meglétekor a vevő az üzletbe megy, ahol eladó várja, az üzletben kiválasztja a megfelelő árut (esetenként az eladó segítségével), majd fizet a pénztárnál, és távozik. Az összetett fogalmi sémák kultúrához és történeti időhöz kapcsolódnak (az ISKOLA és a VÁSÁRLÁS fogalma kultúráként és történeti koronként változó), alapvetően nem tanult, hanem elsajátított, tapasztalati alapú kategóriák. A forгатókönyv és a tudáskeret beszélő és hallgató interakciójában, az interakció során lezajló kognitív műveletekben s azok eredményeként aktualizálódnak.

A létrehozás és megértés folyamatos feldolgozás, amelynek fő összetevői a következők:

- a rövid hatókörű és terjedelmű rész feldolgozása,
- a lényegi elemek kiemelése és feldolgozása (valamint megjegyzése),
- a rész beillesztése a korábbiakból feldolgozott értelemszerkezetbe.

6. A mondat

A mondatok egy-egy egyszerű jelenetet fejeznek ki. A jelenetnek – mint minden történés egy-egy részletének – résztvevői vannak. A jelenetbeli résztvevők dolgok, amelyeket főnevek fejeznek ki. A résztvevők között valamilyen temporális esemény zajlik le, amelyet igék fejeznek ki. Az egyszerű mondat egy jelenetet konstruál meg, a jelenet a mondat sematikus jelentése (l. főképp Langacker 1987, 2008, Givón 2001, Chafe 1994).

A mondat mint elemi mondat vagy tagmondat összetett nyelvi szerkezet, de összetettségének határai, korlátai vannak. Az egyszerű mondat egy körülhatárolója a levegővétel szükségessége: a spontán dialogikus beszéd tagmondatai két levegővétel közötti időben konstruálódnak meg. A tagmondat másik korlátja az elmével kapcsolatos. Az elme rövid távú memóriájában (a munkamemóriában) 7 ± 2 elemet (entitást) lehet előhívni egy időpillanatban. Ez az információs mennyiség nagyjából megegyezik a spontán dialogikus beszéd tagmondatainak információmennyiségével (vö. Chafe 1994). Az egyszerű mondat olyan nyelvi szerkezet, amely egyrészt intonációs egység, fonetikai és prosódiai körülhatároltsággal. Másrészt ez az intonációs egység általában megfelel egy szemantikai, információs egységnek, amelyben a beszélő egy jelenetet konstruál meg szemantikailag, általában egyetlen fő szereplőt valamilyen szempontból fogalmilag kidolgozva egy eseményben. Az így létrejövő szimbolikus nyelvi kifejezés alapformája a tagmondat vagy elemi mondat (vö. Chafe 1994: 69, Langacker 2001: 154). Az elemi mondat vagy tagmondat olyan nyelvi szerkezet, amely a spontán beszélt nyelvben éppúgy körülhatárolható, mint a tervezett írott nyelvi szövegekben. A mondat tehát nem korlátozódik a szintaktikailag és retorikailag teljes szerkezetekre (ez a sentence), mert mondatok a spontán társalgás erősen bennfoglaló szerkezetei is (ez a clause). A clause értelemben vett mondat:

- intonációs egység,
- fogalmi/szemantikai szerkezet: jelenetet fejez ki szereplőkkel és a köztük lévő viszonnal,
- konstrukció: a szintaktikai szerkezet sematikus jelentéssel.

Az elemi mondat vagy tagmondat nem abszolút, végső és önálló egysége a nyelvnek, hanem olyan szemantikai, fonológiai és szintaktikai szerkezet, amely

jelentésében egy jelenetet mutat be, és a környezetében lévő hasonló szerkezetekhez nyelvi módokon kapcsolódik.

Az elemi mondat jelentésszerkezete kompozitumszerkezet (vö. Langacker 1987, Tolcsvai Nagy 2013, Kugler–Imrényi előkészületben), szemantikai tényezői: a szereplők és a körülményjelölők, a vonzatkeret szemantikája, erődinamika, intranszitiv és tranzitiv jelentés, személyviszonyok, időszerkezet, a jelenet összetevőinek előtérbe helyezése, referenciális koherencia (ismertség, korábbi előhívottság révén).

A mondat szintaktikai szerkezete konstrukció: szerkezeti forma és az ehhez kötődő szerkezeti jelentés (vö. Kugler–Imrényi előkészületben, Imrényi 2013). A szerkezeti tagok közötti függőségi viszonyok hálózatot alkotnak, a véges ige mint magmondat a szerkezet középponti eleme. A prototipikus mondat a semleges pozitív kijelentő mondat.

Az időben lehorgonyzott folyamatokat kifejező mondatok konstrukciós jelentése három különböző dimenzióban (D1, D2, D3) közelíthető meg (Kugler–Imrényi előkészületben):

„D1: A mondat által leképezett folyamat (esemény, helyzet), a szereplők és körülmények jellege

D2: Mire használja a beszélő a mondatot? Az előhívott folyamat típus egy példányának időbeli megvalósulását állítja-e, vagy a mondat valamilyen más funkciót hordoz?

D3: Hogyan kontextualizálja a beszélő az információt a hallgató számára”.

A mondat típusok a nyelvi viselkedésből erednek. A három alaptípus a gondolkodás, a cselekvés és az érzelmek valamelyikét előtérbe helyező egy-egy konstrukció.

A mondat középponti része, a magmondat a véges igealak, amely a lehorgonyzott folyamatot (eseményt) és az alanyként és más bővítményként kifejezett szereplőket lexikai, illetve grammatikai elemekkel leképezi.

7. Hálózatok a szövegben

A szöveg elemeinek kapcsolata hálózat jellegű. Ez a hálózat jelleg a dologfolytonosság és az eseménykontiguum tartományaiban és a közöttük lévő összefüggésekben erősen funkcionál. A hálózat – a szöveg természetéből adódóan – dinamikus, amennyiben nem kimerevített struktúra, hanem a beszélő és a hallgató feldolgozási műveleteiben jön létre, temporálisan is. Ez a feldolgozó temporalitás hozzátartozik a szöveg hálózataihoz. A szöveg vagy szövegrészlet hálózatának elemei a következők: szereplők, viszonyaik, eseményeik, minőségeik, körülményeik, valamint az aktivált fogalmi sémák a háttérben.

A hálózat jelöltsége, mátrixban (párhuzamosan érvényesülve) a következőkön alapul:

- a konstrukciótípusok kiválasztása,
- konstruálás: lehorgonyzás, perspektíva, profilálás, előtérbe helyezés,
- perspektivált fogalmi (tematikus) grammatikai és szemantikai kidolgozás (hatókör: mondat, bekezdés, paratónus),
- kontinuum vagy kontiguum (dolog- és eseménymegnevezésben),
- mondat szekvencia (egymás mellé helyezés, mellérendelő jellegű tömb/többságú konstrukciótípus, alárendelő szerkezet előre vagy hátrautalása, de nem kizárólagosan meghatározó jelleggel).

8. Rövid esettanulmány

Az előző részekben vázolt nyelvtudományi szövegértelmezés keretében egy szövegrészlet elemzése következik alább. Ez az elemzés a maga rövideségében az első rész kijelentéseit mutatja be egy példán. Azt a szövegtani alapjellemzőt, amely szerint egy szövegben vagy szövegrészletben a beszélő egy dologra összpontosít, amely dolgot fogalmilag kidolgoz valamilyen nézőpontból (l. Talmy 1996, Langacker 2001). E kidolgozás lényege, hogy az adott dologgal kapcsolatban eseményeket konstruál meg. Egyszerűen fogalmazva a szövegek egy általános jellemzője mutatkozik itt meg: egy a figyelem középpontjában álló dologról hosszabban, több mondaton keresztül van szó. A dologgal kapcsolatban értelemszerűen több különböző esemény történik. A szövegekben természetes egy dolog ismételt, koreferens említése egymást követő mondatokban, azonban ritka és indokolatlan igével kifejezett események ismételt említése szintén egymást követő mondatokban. Jó szövegnek tartható (1), amely laborszöveg a példa kedvéért, bár kissé gépies vagy iskolás a cselekvő alanykénti említései miatt, de nem jó szöveg (2), mert az ige ismétlése miatt maga a mondat ismétlődik, illetve kérdéses (3) szöveg volta.

- (1) Péter reggel korán kelt. Megreggelizett és munkába ment. Egész délelőtt dolgozott. Délben megebédelt. Délután dolgozott. Munka után bevásárolt, majd hazament.
- (2) Péter reggel korán kelt. Péter reggel korán kelt. Péter reggel korán kelt. Péter reggel korán kelt.
- (3) Péter reggel korán kelt. Zsuzsa reggel korán kelt. Kati reggel korán kelt. Zsolt reggel korán kelt.

A mindennapi helyzetekben megalkotott szövegekben a dologfolytonosság, vagyis az egy dologról való beszéd az egy dologgal kapcsolatos események különbözőségével és egymáshoz illeszkedésével kötődik össze, ahogy (1) példaszövegében tapasztalható.

Az elemzés szövege egy újságcikk részlete, a cikk első bekezdése. A cikk hírszöveg, szövegtipológiai szempontból tehát monologikus, írott és tervezett szöveg.

(4) Négymilliárd dollárt keresnek

Felszínre hozzák a legnagyobb aranykincset, amely eddig a világon a tenger mélyére süllyedt, és azóta is ott pihen. A mai áron négymilliárd dollárt érő aranypénz a brit királyi haditengerészet Sussex nevű hajójával együtt merült el a hullámsírban a Földközi tengeren több mint háromszáz évvel ezelőtt. A brit védelmi minisztérium kedden megállapodott az Odyssey nevű amerikai mélytengeri kutatócéggel, hogy felszínre hozzák az egy kilométer mélyen lévő rakományt.²

Az aranykincsről szóló hír első bekezdése három mondatból áll. E mondatok nyilvánvalóan koherens szövegrészletet képeznek, szövegtanilag szorosan összefüggnek. A bekezdés koherenciáját egyrészt a dologemlékések koreferenciája adja, másrészt az eseménymegnevezések különbözősége, az eltérő események kontiguuma. Az ismétlődő dologmegnevezések és a nem ismétlődő eseménymegnevezések dinamikus hálózatos összefüggései adják a bekezdés koherenciájának lényegét.

Az aranykincsről szóló hír első bekezdésének legfontosabb szereplője, a figyelem középpontjában álló dolog maga az ARANYKINCS. Az ARANYKINCS háromszor említődik főnévvel, az *aranykincs*, *aranypénz* és *rakomány* főnevek révén. A három főnév szemantikailag szinonim. Az első két főnév esetében ez nem meglepő: az *aranykincs* és az *aranypénz* főnevek morfológiai szerkezete rokon, jelentésük nagyrészt azonos: 'sok kis értékes, aranyból lévő, ember által készített tárgy együttese, amelyet értékes volta miatt együtt, elrejtve őriznek'. A *rakomány* az alkalmi szinonima példája: a *rakomány* jelentése nem hívja elő az ARANYKINCS fogalmát, viszont a *rakomány* jelentésének része a 'több részből álló, értékes, őrzést és figyelmet kívánó' jelleg. Az ARANYKINCS az elemzett hírszöveg első bekezdésében még további hat alkalommal említődik inflexiók toldalékkal (itt igei személyraggal) és névmással, egyértelművé téve azt, hogy a bekezdésbeli referensek közül ez áll a beszélő figyelemirányításának és refe-

² Magyar Nemzet, 2002. október 8. (Az MTI-től átvéve.)

rálásának középpontjában. Szövegtani értelemben az ARANYKINCS, itt lehorgonyozva, egyedítve, az elemzett bekezdés topikja, ez az a központi dolog, amelyet a bekezdésben a beszélő fogalmilag kidolgoz egy meghatározott nézőponból. Ez a nézőpont a FELSZÍNRE HOZÁS lehorgonyzott, egyedített fogalmával kapcsolja össze a lehorgonyzott, egyedített ARANYKINCSet.

Az ARANYKINCS az elemzett hírszöveg első bekezdésében nem az egyedüli megnevezett dolog. Vele kapcsolatban, a közvetlen szöveggörnyezetében további dolgok említődnek, így: *felszín, világ, tenger, mély, dollár, haditengerészet, hajó, hullámsír, Földközi tenger, minisztérium, kutatócég*. Ezek a főnevek nem csupán szűkebb értelemben vett jelentésükkel és lehorgonyzott referálásukkal, valamint grammatikai szerepeikkel funkcionálnak, hanem az általuk aktivált tágabb tudáskereteikkel is. Az ARANYKINCS olyan fogalmakkal kerül közvetlen kapcsolatba, vagyis olyan fogalmak segítik a meghatározott perspektívából történő megértését, amelyek fogalmilag körülhatárolják. Az ARANYKINCS az elemzett hírszöveg első bekezdésében a TENGERT, MÉLYSÉGT, FELSZÍN dologfogalmak által értelmeződik, tehát a szövegben megnevezett egyetlen, azonosított aranykinccsel kapcsolatos igen sok lehetséges ismeret közül a tengerbe süllyedés és a felszínre hozás asszociálódik hozzá. A TENGERT fogalma, tudáskerete számos elemet tartalmaz. Közülük a FELSZÍN meghatározó középponti fogalom emberi nézőponból, hiszen az emberi élet szempontjából a tengerről való ismeret a nagy vízszintes kiterjedésű felszín felől konstruálódik meg, a felszínen maradás az életben maradás archetipikus tényezője és egyúttal nézőponja. Ehhez képest a MÉLYSÉGT egyszerre nagyméretű függőleges és oldalirányú térbeli kiterjedés, valamint az emberi életre veszélyes és tárgyakat elnyelő közeg. A szövegbeli lehorgonyzott *aranykincs* főnév által kifejezett egyedi azonosítású dolog, a brit haditengerészet hajóján szállított arany tehát a dologmegnevezések révén a Földközi tenger mélye és felszíne lehorgonyzott dolgokkal kapcsolódik össze közvetlenül. A dologmegnevezések között fogalmi átfedések vannak, a megnevezett dolgok nem magukban álló jelenségek, hanem az emberi tudás szerint valamilyen általános kapcsolatban vannak egymással.

Az elemzett szövegrészlet lehorgonyzott eseményeket megnevező igéi szintén összetett fogalmi sémáikkal járulnak hozzá a szöveg koherenciájához és értelméhez.

A *felszínre hoz* igéi szerkezet olyan forgatókönyvet aktivál, amely két szereplőt feltételez, egy passzívát, amely elszenvedi a felszínre hozást, és egy aktívát, amely végrehajtja azt. A forgatókönyv része körülményként a felszín, amely implikálja a mélységet. Végül a forgatókönyv része maga a folyamat, a felszínre hozás, sematikusabban a FÜGGŐLEGESEN FÖLFELÉ TOVÁBBÍTÁS fogalmi szerkezete.

A *süllyed* ige forgatókönyvében a fő szereplő a passzív dolog, amely egy másik erőforrás mint szereplő hatására függőlegesen lefelé lassan mozog valamely közegben. Az *elmerül* forgatókönyve hasonlít a *süllyed* igééhez, az *elmerül* esetében azonban a mozgás a közeg felszínéről indul, a konstruálás nézőpontja a közeg felszínén kívül, fölötte van. A *pihen* ige az élőlény vagy fizikai tárgy nyugalmi helyzetét mint folyamatot képezi le: valaki vagy valami mozogni képes vagy mozgatható, de az adott pillanatban nem mozog a környezetéhez képest. Az első bekezdés igéi nagy részének, a *felszínre hoz*, *süllyed*, *elmerül*, *pihen* igék forgatókönyveinek fogalmi tartalma részleges átfedésben van: a SÜLLYEDÉS, MÉLYSÉGBEN LÉTEL, FELSZÍNRE HOZÁS, FELSZÍN, MÉLYSÉG fogalmi összetevők mindegyikben jelen vannak. Ez a részleges fogalmi egyezés kimutatható az adott igék lexikális jelentésében, valamint e jelentések (forgatókönyvek) szövegbeli megvalósulásaiban.

A *megállapodik* ige szövegbeli jelentése 'egyezségre jut valamely ügyben', forgatókönyvének fontos összetevője két aktív fél (emberi cselekvő), az egyezés tárgya (például elvégzendő munka vagy értéket képező dolog), továbbá az egyezés tárgyának viszonya a két félhez. A folyamat (a szövegben lehorgonyzott esemény) az egyezés tárgya két félhez való viszonyának a rendezése, megváltozása a két fél egyetértésével.

Az elemzett hírszöveg első bekezdésének mondatai között nem lehet hagyományos értelemben vett mellérendelő grammatikai kapcsolatot kimutatni. Ez tehát nem lehet alapja a szöveg koherenciájának. Az elemzés során az vált nyilvánvalóvá, hogy a dologmegnevezések, főképp a figyelem középpontjában álló dologmegnevezés és a vele kapcsolatos lehorgonyzott folyamatok (események) fogalmi szerkezetei között nagymértékű az egyezés: ugyanazok a fogalmi összetevők (SÜLLYEDÉS, MÉLYSÉGBEN LÉTEL, FELSZÍNRE HOZÁS, FELSZÍN, MÉLYSÉG) meghatározó módon jelen vannak mind a dolgok, mind a folyamatok nyelvi leképezésében. Ezek a fogalmi összetevők összetett fogalmi sémák, mentális terek. A szöveg(részlet) koherenciáját ezek a hálózatba rendeződő, típus jellegükben és megvalósulásokban egyaránt érvényesülő fogalmi tényezők adják első helyen. Mivel grammatikai értelemben itt a mondat középponti eleméről, a véges igealakról (hagyományos értelemben az állítmányról) és annak közvetlen bővítményeiről van szó, az ekképp értelmezett koherenciatényezők mondattanilag is funkcionálnak, de nem definíciószerű mondatszerkezetek formájában, hanem aktuális fogalmi hálókbán.

Az elemzett hárommondatos bekezdésben az egyetlen olyan elem, amely séma szerint nem kötődik a központi témához, az aranykincshez, a *megállapodik* ige és a hozzá bővítményként kapcsolódó szereplők (*minisztérium*, *kutatócég*). Itt azonban nem tematikai ugrás vagy a dologmegnevezések folytonosságának a megszakítása történik, hanem a fókuszált dolog fogalmi kifejtésének egy kiága-

zásáról van szó. A megállapodás ugyanis a felszínre hozásról szól, amely – mint látható volt – a bekezdés fő eseményösszetevője, szoros összefüggésben a figyelem középpontjában álló dolog helyzetével.

9. Összefoglalás

A tanulmány kiinduló állításai szerint egy szövegrészletben a figyelem középpontjában álló dologról több tagmondatban is megkonstruál ismeretet a beszélő, a fontos dolgok megnevezése ismétlődik, a velük kapcsolatos események viszont különböznek, kontiguumot alkotnak. A dolgok megnevezései tudáskereteket, az események megnevezései foratókönyveket hívnak elő a kontextushoz és kontextushoz illesztett aktuális jelentésen túl. A szövegben egymást követő mondatokban a dologmegnevezés folytonossága és az eseménymegnevezések kontiguum a tudáskeretek és foratókönyvek aktuális konceptuális összefüggésein, a megnyitott mentális terek hálózatán alapul. Ez a fogalmi hálózat dinamikus, a szöveg műveleti szerkezetében előre haladva, a korábbi részekre épülve, kumuláló jellegű konstruálással és változó tartalmú figyelemirányítással (folytonossággal vagy váltással) alakul a szöveg folyamán. Az elemzés azt mutatta be, hogy a kiinduló állítások olyan szövegtani koherenciátényezőkre mutatnak rá, amelyek meghatározóak a szöveg műveleti szerkezetének megkonstruálásában és megértésében. E koherenciátényezők természetesen további kutatásokat igényelnek a pontosabb leírás érdekében.

Irodalomjegyzék

- BEAUGRANDE, R.-A. de-DRESSLER, W. U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészethez*. Budapest: Corvina.
- BÉKÉSI I. 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BÉKÉSI I. 1986. *A gondolkodás grammatikája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- BÉKÉSI I. 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- CHAFE, W. 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- DIJK, T. A. van 1982. Kontextus és megismerés. Tudáskeretek és beszédaktus-megértés. In: Thomka B. (szerk.) *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. Újvidék. 63–81.
- GIVÓN, T. 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- GIVÓN, T. 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

- GÜNTHER, U.–HEILSCHER, M.–HILDEBRANDT, B.–RICKHEIT, G.–SICHELSCHMIDT, L.–STROHNER, H. 1991. Verarbeitungsökonomie der Kohärenzprozesse. In: Rickheit, Gert (ed) *Kohärenzprozesse. Modellierung von Sprachverarbeitung in Texten und Diskursen*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 243–297.
- HALLIDAY, M.A.K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold. Second edition.
- HELLMAN, Ch. 1995. The Notion of Coherence in Discourse. In: Rickheit, G., Habel, Ch. (eds) *Focus and Coherence in Discourse Processing*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 190–202.
- IMRÉNYI A. 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. (Nyelvtudományi Értekezések 164.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KEMMER, S.–BARLOW, M. 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, M.–KEMMER, S. (eds.) *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- KIEFER F. 1976. A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*. 197–222.
- KIEFER F. 1979. Szövegelmélet – szövegnyelvészet – szöveggrammatika. *Magyar Nyelvőr*, 216–225.
- KNOTT, A.–SANDERS, T.–OBERLANDER, J. 2002. Levels of representation in discourse relations. *Cognitive Linguistics* 12 (3), 197–209.
- KONERDING, K.-P. 1993. *Frames und lexikalisches Bedeutungswissen. Untersuchungen zur linguistischen Grundlegung einer Frametheorie und zu ihrer Anwendung in der Lexikographie*. Tübingen: Niemeyer.
- KUGLER N.–IMRÉNYI A. (előkészületben). Mondattan. In: Imrényi A.–Kugler N.–Ladányi M.–Tátrai Sz.–Tolcsvai Nagy G.: *Osiris Nyelvtan*.
- LADÁNYI M.–TOLCSVAI NAGY G. 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy G.–Ladányi M. (szerk.) *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 17–58.
- LANGACKER, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- LANGACKER, R. W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2): 143–188.
- LANGACKER, R. W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- NOTHDURFT, W. 1986. Das Muster im Kopf? Zur Rolle von Wissen und Denken bei der Konstitution interaktiver Muster. In: Kallmeyer, Werner (Hg.): *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen*. Düsseldorf: Schwann, 92–116.
- RADDEN, G.–DIRVEN, R. 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

- RADFORD, A. 1988. *Transformational grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SANDERS, T.–SPOOREN, W. 2007. Discourse and Text Structure. In: Geeraerts, D., Cuyckens, H. (eds) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 916–941.
- SANDERS, T.–SCHILPEROORT, J.–SPOOREN, W. (eds.) 2001. *Text Representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- SINHA, Ch. 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Th.–Redeker, G. (eds.) *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 223–255.
- TALMY, L. 1996. The windowing of attention in language. In: Shibatani, M.–Thompson, S. (eds.) *Grammatical constructions. Their form and meaning*. Oxford: Oxford University Press, 235–287.
- TÁTRAI SZ. 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv*, 197–204.
- TOLCSVAI NAGY G. 2006. Szövegtan. In: Kiefer F. (szerk.) *Magyar Nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 149–174.
- TOLCSVAI NAGY G. 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- TOMASELLO, M. 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.

Topic Continuity and Event Contiguum in Discourse

The paper draws attention to some basic semantic features of nominals and predicates (finite verbs) which fulfil a role in discourse beyond the immediate scope of the clause or sentence. The suggestion is in line with the tenets of cognitive linguistics, in the sense of which there is a close relation between linguistic structures and their instantiations, emphasizing that linguistic representations are rather emergent than fixed units, and production and comprehension are part of the system. One type of coherence based on topic continuity has its source in the semantics of nouns denoting things, being nominals as component structures in clauses. Topics are the expressions of entities in the focus of attention, with continuity in a subsequent row of clauses in discourse. Another type of coherence originates from the semantics of finite verbs denoting processes (temporal relations) between things (topics) mentioned, giving the semantic profile of clauses, with contiguity in a subsequent row of clauses in discourse. The encyclopaedic frame of the nominals and the scripts (action schemas) of the finite verbs are activated as mental spaces in an interactive way during discourse processing, resulting in conceptual networks. These types of coherence are produced during the evolving of the online process of discourse, within the attentional frame. The paper demonstrates the hypothesis via the analysis of a sample of news discourse.

5.

Cím és szövegtípus

SKUTTA FRANCISKA

Bevezetés

Köztudomású, hogy a szövegek szerkezete – az egyedi különbségeken túl – szükségképpen hordoz olyan jellemző tulajdonságokat, amelyeknek alapján megpróbálhatjuk őket típusokba sorolni. Ez vonatkozik többek között a koherenciát biztosító eljárásokra is. Bár ez utóbbiak természetesen a szöveg egészét érintik, jelen tanulmányomban csak a szöveg egy kitüntetett pontján megvalósuló koherenciát mutatom be, közelebbről a szöveg címének kapcsolatát az illető szövegtípussal, konkrét szöveganyagon végzett elemzés alapján. A *koherencia* szót itt meglehetősen tág értelemben, általánosan felfogott 'összefüggés' jelentésben használom: azt vizsgálom, hogy a címnek melyek azok a jellegzetességei, amelyek következtetni engednek az általa megjelölt szöveg típusára.

A *szövegtípus* vitatott fogalmát Egon Werlich úgy határozza meg, mint „a szövegstrukturálás ideáltipikus normái”,¹ melyek a szövegben uralkodó szekvencia jellege szerint alkotnak egy-egy szövegtípust. A hierarchikus szövegtípológiai modellben, melyben az általános szövegfogalom és az egyes szöveg példányok között Werlich további szinteket tételez, az általa megállapított öt *szövegtípus* – narratív, deskriptív, expozitív, argumentatív, instruktív – fölötté áll az objektív, illetőleg szubjektív beállítottságú *szövegformáknak*, valamint ezek műfaji *változatainak*.² Ebben az értelemben az itt vizsgálandó szöveganyag két szövegtípust képvisel, és bár mindkettő több szövegforma-változatban nyilván-

¹ „idealtypische Normen für Textstrukturierung” (Werlich 1975: 39).

² A modell szintjei tehát a következők: „Text – Texttyp – Textform – Textformvariante – Textexemplar” (Werlich 1975: 45). Az egyes típusokat jellemzik egyrészt a „tematikus szövegbázisok” (*thematische Textbasen*), másrészt az uralkodó szekvenciatípusok (Werlich 1975: 30–38). Valamennyi típus objektív vagy szubjektív szövegformát mutat, ezeken belül különböztethetők meg a szövegforma-változatok, melyek lényegében megfelelnek a köznapi értelemben vett *műfajoknak* (a kifejezést nem korlátozva az irodalomra). Az objektivitás/szubjektivitás szigorú szembeállítása helyett érdekesebb lenne pólusokról és átmenetekről beszélnünk, de ettől a kérdéstől tanulmányomban eltekintek. – Werlichéhez részben hasonló tipológiát állított fel Jean-Michel Adam (1992), melyben a narratív, deskriptív és argumentatív típus egyezik Werlich típusaival, de az expozitív (mely beolvasható a deskriptív típusba) felváltja az explikatív típus, végül pedig az instruktív szekvencia nem ad önálló típust, helyette külön vizsgálat tárgyát képezi a dialógus (szemben a többi, monologikus típussal).

nulhat meg, tanulmányomban – az egyszerűség és bizonyos fokú egységesség kedvéért – mindkét típust csak egy-egy műfaj példázza. Az „egységesség” elvének ugyan némileg ellentmond az, hogy nem pusztán egyetlen szövegtípussal foglalkozom, ugyanakkor két eltérő szövegegyüttes különbségeinek összevetése révén feltehetően az egyes típusjegyek is világosabban kirajzolódnak. A két elemzett szövegegyüttes és a bennük megnyilvánuló két szövegtípus tehát a következő: a XX. század első feléből származó magyar novellák a *narratív* típust képviselik, míg az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* c. tudományos folyóiratban közölt tanulmányok az *expozitív-argumentatív* típust jelenítik meg.³ Megjegyzendő, hogy ez utóbbi besorolás nem olyan egyértelmű, mint a novella narratív szöveggé történő meghatározása, hiszen mind Egon Werlich, mind Jean-Michel Adam elméletében önálló típusokat alkotnak egyrészt az expozitív/explikatív, másrészt az argumentatív szövegek. A tudományos tanulmányok azonban véleményem szerint inkább egyesítik, mint elválasztják a két típust, mert egyszerre valósul meg bennük az emberi megismerés és gondolkodás Werlich által említett két folyamata: az expozitív típushoz kapcsolt „megértés” (*verstehen*) és az argumentációt jellemző „értékelés” (*urteilen*) (Werlich 1975: 40–41). A tudományos tanulmány tehát expozitív annyiban, amennyiben fogalmakat és azok viszonyait határozza meg analitikus és szintetikus eljárásokkal (Werlich uo.), de nem hiányozhat belőle egyfajta – nem érzelmeiktől vezérelt – argumentáció, vagyis bizonyos korábbi elméletek cáfolata és az új eredmények melletti logikus érvelés. Az azonban kétségtelen, hogy a szövegtípusokat sokszor nem lehet szigorúan elkülöníteni, mert megkülönböztető jegyeik bizonyos fokig „elmosódottak” (*unscharf*, Beaugrande–Dressler 1981: 193).⁴

³ A korpusz adatai a következők: novellák: *Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella* (válogatta: Pomogáts Béla). Budapest: Noran Kiadó, 2008; *20. századi magyar novellák – 1905–1920* (válogatta: Szilágyi Zsófia). Budapest: Palatinus Kiadó, 2011 (szintén 34 novella); tanulmányok: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* (szerkesztő: Telegdi Zsigmond). Budapest: Akadémiai Kiadó, I (1963), II (1964, társszerkesztő: Kalmár László), III (1965), IV (1966), V (1967), összesen 70 szaktanulmány (bevezetők, utószók, kisebb közlemények, recenziók nélkül). A 138 cím megtalálható a *Függelékben*, a szerzők nevének rövidített jelzésével. – Részben hasonló elemzést már készítettem francia nyelvű korpusz alapján, melyben Maupassant novelláinak és Émile Benveniste nyelvészeti tanulmányainak bevezető szakaszában vizsgáltam a tematikus progressziót (Skutta 2013). Itt azonban számolni kellett – a típusjegyeken túl – a két szerző egyéni írásmódjával, a szövegeikben gyakran visszatérő megoldásokkal is.

⁴ E két szerző általános szövegnyelvészeti könyvének „Intertextualitát” c. fejezete ad (bevallottan) vázlatos szövegtipológiát (Beaugrande–Dressler 1981: 193), mely szerint a szövegek 3 típusba – narratív, deskriptív, argumentatív – sorolhatók a kommunikációban betöltött funkciójuk alapján (190–191). Ehhez képest nem egészen világos a szempontváltás, amikor a szerzők röviden, de önálló bekezdésekben tárgyalják az irodalmi –

A korpusz összeállításának indoklása

A tanulmányomban vizsgált szöveganyag természetesen önkényes válogatás eredménye, azonban a két szövegtípust képviselő szövegekben van néhány fontos közös vonás, ami indokolhatja párosításukat. Mindenekelőtt nincs nagy eltérés a két vizsgált műfajhoz tartozó szövegek hosszúságában: ha a körülmények engedik, egy novella vagy egy tanulmány általában egyetlen alkalommal – bár bizonyos időráfordítással és szellemi összpontosítással – végigolvasható (szemben egyrészt egy regényfolyammal, másrészt egy apróhirdetéssel). A kommunikációs helyzetből további hasonlóságok erednek, melyek leírhatók a jakobsoni modell hat tényezője alapján (Jakobson 1972: 234). Mind a novella, mind a tanulmány általában egyetlen, névvel azonosított, bizonyos körben ismert személy (vagy néhány személyből álló közösség) mint *feladó* nyelvi – írott formában továbbított – *üzenete* meghatározatlan számú és névvel nem feltétlenül azonosított *címzett* számára. A közös *kód* (valamely nyelv) ellenére a résztvevők között egyik esetben sem jöhet létre közvetlen *kontaktus*. E szövegek befogadása ugyanis rendszerint a feladótól térben és időben távol, magányos olvasás keretében történik, s így nem lehetséges azonnali (vagy sok esetben semmilyen) visszajelzés sem a novella, sem a tanulmány olvasójától. És bár értelmi-érzelmi reakció valószínűleg minden esetben születik, az csak ritkán fejeződik ki azonos médiumban, például válasz-novellaként, vagy ha igen – egymással vitázó tanulmányokban –, a válasz csak bizonyos késéssel és közvetett módon jut el a feladóhoz. Végül a jakobsoni modell hatodik tényezője, a *kontextus*, melyre az üzenet vonatkozik, mind a novella, mind a tanulmány esetében a valóság egy szelete. Itt azonban van egy lényeges különbség: a novella mindig konkrét történet révén, de az irodalmi fikció „kerülőútján”, esztétikai igénnyel közelíti meg azt a valóságot, melyet a tanulmány épp a konkrét jelenségektől elvonatkoztatott általános érvényű elmélet segítségével, tudományos objektivitással ír le.

A fentiekén túl néhány további közös vonás fedezhető fel magukban az üzenetekben és továbbításuk módjában. A novellák és a tanulmányok egyaránt a nyilvánosság számára készülnek, írott, nyomtatott formában, és általában kötetbe gyűjtve, címmel ellátva jelennek meg. Bár a novella vagy a tanulmány szerzőjének neve szerepel a kiadványban, személye magában a szövegben rejtve marad, illetőleg csak áttételesen mutatkozik meg, a szöveg címzettje pedig nem konkrét személy, hanem az „ideális olvasó”, aki nemcsak az ábrázolt valóságot ismeri valamennyire (saját tapasztalatból vagy megszerzett szaktudás révén), hanem a

köztük is külön a költői – szövegeket, majd a tudományos (és részben a didaktikus) szövegeket. Igaz, hogy a „valóságos világ” (*reale Welt*, 191–192) ábrázolásának módja szerepelhet szempontként, de ez a szempont annál mindenképp általánosabb, mint hogy csak e szövegtípusok azonosítására szolgáljon.

műfaj konvencióit is. Így többek között azt a formai megoldást, hogy a könyvben a novella, illetőleg a tanulmány nyomtatott szövegének sorai lapszámtól lapszálig futnak (szemben például a versekkel, a drámaszövegekkel, vagy egyes reklámszövegek szabálytalan elhelyezkedésével), s hogy a nyelvi szöveg kiegészülhet más médiumokban megfogalmazott üzenetekkel, úgymint képi illusztrációk vagy – tanulmányok esetében – képletek, táblázatok. A hasonló felszíni megjelenésen túl közös a novellában és a tanulmányban a szöveg igényes megformálása, a koherenciának a köznapinál magasabb foka, hiszen ezek a szövegek nem a múltó pillanatnak és nem a közvetlen hasznosság jegyében születnek. Ennek megfelelően az olvasó sem spontán lép kapcsolatba a szöveggel (és rajta keresztül egy a számára inkább elvont szerzővel), hanem mintegy felkészül a szöveg befogadására azzal, hogy igyekszik elszigetelni magát a környezettől, és ráhangolódik az ábrázolt – fiktív vagy tényleges – világ megismerésére. És bár tisztában van a 'fikció' ~ 'valóság' ellentétével, mindkét esetben érzi a távolságot, sőt határt a szövegben (többé-kevésbé szubjektív vagy objektív módon) ábrázolt valóság és saját megszokott világa között. Az elbeszélő műfajok nyelvi és pragmatikai vonásairól értekezve Harald Weinrich ezt a „másik világba lépést”, a közvetlen környezettől való elszakadást és elengedettséget (*Entspanntheit*) tekinti a (szerző által irányított) befogadói magatartás döntő mozzanatának, és ezt az „elbeszél” világot (*erzählte Welt*) állítja szembe az állandó készenlétet (*Gespanntheit*) igénylő mindennapi érintkezés során „megbeszél” világgal (*besprochene Welt*).⁵ Úgy vélem azonban, hogy ez a szembeállítás kiterjeszthető a tudományos tanulmány olvasása és a mindennapi érintkezés közötti különbség megragadására is, legfeljebb az „elbeszél” világ helyett „elemzett” világnak hívhatnánk a tanulmányban ábrázolt univerzumot, amelybe éppúgy (bár nem ugyanúgy) „be kell lépni”, mint a művészileg megalkotott elbeszélés világába. Ez pedig akkor is közös vonása a novellának és a tanulmánynak, ha a kettőt más mércével mérjük, az egyikben az esztétikai értéket, a másikban a tudományos igazságot tekintve alapvetőnek.

A novella és a tudományos tanulmány e sok közös vonása kellő alapot nyújt ahhoz, hogy a továbbiakban már a két műfaj – s a bennük megnyilvánuló két szövegtípus – különbségeit keressük a címek összevetésével.

A cím

A szövegek vizsgálata során sokáig nem fordítottak különösebb figyelmet a cím mibenlétére, s ha születtek is a címről tanulmányok (kezdetben főképp preskriptív célzattal), az ún. „titrológia” csak az 1970-es években vált önálló kutatások tárgyává. E téren az egyik alapvető – és valószínűleg mindmáig legösszetettebb

⁵ Weinrich 1994: 33–38; 42–50.

– mű Leo H. Hoek 1980-ban kiadott könyve,⁶ amely rendkívül gazdag szempontrendszerrel kínálja a címek szemiotikai és pragmatikai jellemzéséhez. Hoek szerint a cím „autonóm, bár [a szövegtől] nem független elem”,⁷ s ezzel indokolja, hogy a cím leírható önmagában, de a szöveggel összefüggésben is. Később a narratológus Gérard Genette egy könyvfejezetben, ugyanakkor tágabb keretbe helyezve vizsgálja a címet mint a szöveget kísérő *paratextus* egy elemét.⁸ Tanulmányomban támaszkodom e két szerző munkáira, de csak részben, mivel mindketten szinte kizárólag irodalmi művek címeit elemzik, s így alig érintik a címek és a különböző szövegtípusok kapcsolatát. A továbbiakban tehát – anélkül, hogy a cím általános mibenlétéről kívánnék szólni – néhány kiemelt szempont mentén mutatom be a narratív és az expozitív-argumentatív szövegtípus példaszövegeinek címeiben rejlő – s az illető szövegtípusokkal összefüggésbe hozható – különbségeket.

A cím szókincse

Különösebb elemzés nélkül is megállapítható, hogy a példaszövegek címeinek szókincse általában világosan jelzi a szövegek tipológiai hovatartozását. A *novellák* címeiben szereplő szavak és kifejezések a művelt köznyelvhez tartoznak, nem igényelnek szaktudást, legfeljebb néhány esetben vetődik fel – az intertextualitás miatt –, hogy bizonyos mértékű klasszikus olvasottság, a címek által felidézett alpművek ismerete segíthet a tájékozódásban: *Egyiptomi József* (CsG), *Aladdin atyja sírjánál* (FM), *Gulliver tovább utazik* (SzaD). Sokkal gyakoribbak az olyan novellacímek, melyek jelöltje konkrét (bár fiktív), tulajdonnévvel vagy köznévvvel megnevezett „hétköznapi” személy (ill. személyek): *Zsuzsa* (IE), *Mariska és János* (NaL), *Az asszony* (KaF), *Széntolvajok* (MF), továbbá egy szokványos tárgy, hely, időpont vagy esemény: *Cipőcsokor* (KaF), *A fejsze* (MZs), *Kikötő* (GAE), *A kolostor előtt* (CsSzL), *Budai este* (KGy), *Éjjel, félelem után* (NaL), *Utcai baleset* (NaL), *Horváthné meghal* (NéL), A felidézett dolgok e változatosságával szemben az általános nyelvészet körébe tartozó hetven *tanulmány* címei között nincs egy sem, amely ne a nyelvre, illetőleg a nyelvtudományra utalna, közvetlenül vagy legalább tágabb megközelítésben; ez utóbbira lehet példa az a mindössze két cím, amelyekben csak a nyelvtudományt is magában foglaló általánosabb jelzőtudomány vagy annak fogalmai szerepelnek: *Szemiotikai jegyzetek* (PF), *Jel és jelölési érték* (BaJ). A többi cím azonban

⁶ Hoek: *La marque du titre. Dispositifs sémiotiques d'une pratique textuelle* (= A cím mint jelzés. Egy szövegalkotási gyakorlat szemiotikai eszközei).

⁷ „le titre est un élément autonome quoique non indépendant” (Hoek 1980: 2).

⁸ Genette: *Seuils* (= Küszöbök) (1987). A szóban forgó fejezet: „Les titres” (= A címek), 54–97.

közvetlenül a nyelvi jel, jelrendszer és struktúrák vonatkozásait, valamint a nyelvészet ágainak, elméleteinek, módszereinek és határtudományainak széles skáláját idézi fel a nélkülözhetetlen szakszókincs segítségével, melynek központi eleme, a *nyelv*- szótó mintegy harmincszor ismétlődik. A mindössze hat címben előforduló személynevek valaha élt nyelvészek nevei (Graur, Ries, Tesnière, Guiraud, Weisgerber, Brøndal), mellettük a címek e tudósok munkásságának egy-egy területét említik (ld. *ÁNyT* I. kötet). A szókincsre vonatkozó e néhány megjegyzésből és példából is nyilvánvaló az a lényeges – és egyáltalán nem meglepő – különbség, miszerint a novelláknak már a címei is magukban hordozzák az irodalmi művek egyetemességét,⁹ bennük a szókincs változatossága és bizonyos „hétköznapi lazasága” az ábrázolt világ kimeríthetetlen voltát sugallja, míg a tanulmányok címei a valóság sokkal szűkebb, ugyanakkor szakszerű fogalmakkal jól körülhatárolt területét jelölik ki.

A cím nyelvtani szerkezete

Valószínűleg nehezebb azonban kibontani a címek műfaji eltéréseit a nyelvtani szerkezet tekintetében. Itt ugyanis számolnunk kell egy műfajoktól, szövegtípusoktól nagyjából független címadási szokással, mely egyúttal a cím egyik fontos szerepét hangsúlyozza. Hiszen amellett, hogy a cím rendszerint bejelenti a szöveg témáját, és esetleg arra is törekszik, hogy az olvasó érdeklődését felkeltse, elsősorban a szöveg megjelölésére és egyértelmű azonosítására szolgál¹⁰ – akár egy *név* –, s ezt hivatott tükrözni a címekben leggyakrabban előforduló nyelvtani szerkezet, a címet alkotó *főnévi csoport*, melynek kimondásával, elolvasásával felidézhető a szöveg a maga egészében, mint a többi szövegtől elkülönülő, meghatározott entitás. Megjegyzendő, hogy az ilyen tömör cím viszonylag újkeletű: a régebbi korokban a címet a szöveg kezdő szavai helyettesítették (a latin *incipit textus* kifejezés mintájára), később, még a XVIII. században is szívesen alkalmaztak a címek után hosszabb-rövidebb alcímeket, esetleg címetek kísérő vagy helyettesítő szinopszisokat, s ezek maguk is gyakran egy nevekkel, adatokkal zsúfolt címlapra kerültek. Feltehetően az olvasók természetes válasza volt erre a cím rövidített felidézése, s ebből alakulhatott ki a ma ismert címadási gyakorlat,¹¹ amely azonban nem feltétlenül zárja ki az alcím lehetőségét, különösen, ha azzal a szerző a szöveg műfaji hovatartozására utal: *Karácsonyi Ma-*

⁹ Hoek (1980: 21) ezt a megállapítást a regénycímekkel kapcsolatban teszi, de véleményem szerint ugyanez érvényes a novellacímekre is.

¹⁰ A cím funkcióiról vö. Hoek 1980: 17. – Tolcsvai Nagy Gábor (2001: 325) a címnek két alapvető funkcióját különíti el: *metatextuális* és *tartalmi* funkció.

¹¹ A címadás történetéről vö. Genette 1987: 54–73, és helyenként Hoek 1980: 5–16. – Főként magyar irodalmi és vallási szövegek, kódexek címeiről ad történeti áttekintést J. Soltész Katalin (1965: 174–187) és Balázs János (1985: 87–108).

donna – Regényes legenda, 1907 (BM); *A magyar szórend strukturalista vizsgálata (Problémavázlat)* (DL).¹²

A cím hosszúsága

A novellák és tanulmányok címeiben közös tehát a főnévi csoport szinte kizárólagos jelenléte,¹³ de ennek belső szerkezete, ezzel együtt hosszúsága már erősen különbözhet a két műfajra jellemző címekben.

A példaszövegek címeinek hossza – a *szavak száma* alapján – az egyetlen rövid szóból álló novellacím: *Béke* (SzaD) a tizenhárom szavas tanulmány-címig terjed: *A magyar intranszitiv–transzitiv igeképzők (Egy nyelvi részrendszer strukturális–funkcionális és történeti vizsgálata)* (KÁS). Ez a két véglet elég jól mutatja a címek hosszúság szerinti műfaji eloszlását, s ha eljárszunk a szavak számával, kiderül, hogy a novellacímek a viszonylag gyakori egyetlen szótól még a maximális öt szóig is csak ritkán jutnak el, míg a tanulmányok között egyáltalán nincs egyszavas cím, de kettőtől az említett tizenhárom szóig minden előfordul, bár kilenc szó után csak elvétve. A 68 *novella* címei között messze leggyakoribb a háromszavas cím (29), ezeket követik az egyszavas címek (18), majd a kétszavasok (13), s utánuk csak nagy különbséggel jönnek az ötszavasok (5), végül a négyszavasok (2). A 70 *tanulmány* címei között viszont kettőtől kilencig egyenletesebben oszlik el a szavak száma, nincs kiugró eset, hiszen a leggyakoribb, ötszavas címből 14 van, míg a háromszavasból 13, majd kis szünettel így következnek: négy szó (10), hét szó (9), hat szó (7), nyolc szó (5), végül a két határponton, a két- és kilencszavas címekből 4, ill. 3 található. Ezeket túl, a tíszavas és azon felüli tartományban összesen már csak 5 cím szerepel, melyek közül csupán a tizenkét szavas cím fordul elő 2 esetben. A teljes példaanyag 138 címe között mindössze egy igazán rendkívüli hosszúságú cím adódik, mégpedig – bizonyára nem meglepő módon – egy Karinthy-novella

¹² A műfajt jelölő címeket Genette *rematikus* címeknek nevezi, melyek mintha ezt fejeznék ki: 'Ez a szöveg regényes legenda/problémavázlat'. A műfaji megjelölés nélküli címek a szöveg témáját jelentik be, ezért *tematikus* címeknek nevezhetők. Vö. Genette 1987: 75–76; „Titres thématiques”, 78–82; „Titres rhématiques”, 82–85. – A műfaji megjelölés természetesen nem korlátozódik az alcímre: *Egy nőcsábító naplójából* (TJJ); *Jegyzetek az igazságról, a jelentésről és a szinonímiáról* (AL). Azonban egy műfajt jelölő szó nem mindig eredményez rematikus címet: a *Régi regények* (KGy) tematikus cím, és egyébként sem adhatná egy novella műfaji meghatározását.

¹³ Ritkább eset, hogy a címben csak igealak szerepel, pl. Ady: *Köszönöm, köszönöm, köszönöm*. Roger Martin du Gard ifjúkori regényének címe egyetlen főnévi igenévből áll: *Devenir!* (= *Boldogulni*). Előfordulhat azonban mondatformájú cím, így a vizsgált korpuszban is (ld. alább).

címe és csipkelődő alcíme, mely nem kevesebb, mint tizenöt szóból áll: *Az ember és a kép* (Diamonológ 1936-ból, színházakkal szemben nem kézirat, copyright nincs, bármelyik előadhatja). Ez azonban nemcsak hosszúságát, hanem képtelen tartalmát tekintve is egyedi eset, és inkább sorolható valamiféle „anticímek” kategóriájába.

Ezt a kivételes hosszúságú novellacímet most nem számítva a fenti adatokból az is megállapítható, hogy az idézett tizenhárom szavas cím nem az egyetlen jele annak, hogy a tanulmánycímek várhatóan hosszabbak a novellacímeknél. A két műfaj közötti eltérés ugyanis nemcsak a legrövidebb és leghosszabb címeket érinti, hanem megmutatkozik a *leggyakoribb hosszúságú* címekben is: a tanulmánycímek között – ha csekély előnnyel is – az ötszavas cím a „győztes”, míg a novellák esetében az élen a háromszavas címek állnak, majd rögtön utánuk az egy- és kétszavasok következnek. Ráadásul a tanulmánycímek még viszonylag kevesebb szó mellett is lehetnek hosszabbak, ugyanis jóval több bennük az *összetett szó* – főképp a szakkifejezések között –, mint a mindennapi nyelv szavaiból építkező novellacímekben, amelyekben itt csak mintegy tucatnyi szó-összetétel található: *fiatalember, öregember, baleset, nőcsábító, fanyelű, szemtanú, aranyifjú, cipőcsokor, muzsikaszó, széntolvaj, hölgyvilág, jósnő* és az *Újpest* tulajdonnév. Ezzel szemben a nyelvészeti szókincs – mint általában a szaknyelvek – gyakran él az összetétel lehetőségével, különösen a *nyelv-, hang-, szó-, mondat-* előtagok, valamint a *-tudomány, -elmélet, -tan*, továbbá a *-forma, -szerkezet, -képzés* utótagok alkalmazásával. Az itt vizsgált tanulmánycímeknek nagyjából a fele tartalmaz egy vagy több összetett szót; ebből a szempontból a leggazdagabb cím: *Az elektromechanikus adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának néhány kérdéséről* (RÉ).¹⁴ S pusztán az érdekesség kedvéért álljon itt egy-egy kétszavas cím, a mindössze három szótagnyi *Hét krajcár* és egy összetett is tartalmazó hosszabb tanulmánycím: *Nyelvstatisztikai automata* (KoL). Végül a tanulmánycímeknek lehet még egy olyan jellegzetessége, amely szintén hozzájárul a cím meghosszabbodásához, ez pedig a címet gyakran szinte rituálisan lezáró *kérdéséhez* kifejezés: *Az alak és a jelentés kapcsolatának kérdéséhez* (HJ), *A nyelvi modalitás kérdéséhez* (HMI). A *kérdéséhez* kifejezés itt akár el is hagyható anélkül, hogy a cím jelentése csorbulna, hiszen ’az alak és jelentés kapcsolata’ vagy ’a nyelvi modalitás’ az eredeti címek jelentésének minden lényeges összetevőjét megőrzi, kivéve egy stílus- vagy magatartásbeli árnyalatot, a hagyományosan elvárt tudósi szerénység kifejeződését, amellyel a tanulmány szerző talán azt sugallja, hogy nem vállalkozik a kérdés kimerítő tárgya-

¹⁴ A címben szereplő *-ról, -ről* határozóragos főnév használata korábban – latin mintára – gyakori volt a krónikák és az irodalmi művek címeiben is (vö. Balázs 1985: 98–99 és J. Soltész 1965: 175–176), ma azonban már régiesnek hatna. A korpuszban ez a címforma kizárólag a tanulmánycímeket jellemzi (12 esetben), tehát műfajspecifikusnak mondható.

lására, műve csak „hozzászólás”, „hozzájárulás” egy mások által már alaposan vizsgált „kérdés”-hez.¹⁵

A főnévi csoport szerkezete

A címek hosszúságához hasonlóan az őket alkotó főnévi csoportok belső szerkezete is meglehetősen változatos, a determináns nélküli főnevektől a determinánssal ellátott főneveken át a különböző bővítményekkel kiegészített közneveig, illetőleg tulajdonneveig.¹⁶ Bár itt is sok közös vonás mutatkozik a novellák és tanulmányok címei között, felfedezhető néhány, az egyes műfajokra sajátuk keresztül az illető szövegtípusokra jellemző szerkezeti megoldás és jelentésbeli sajátosság.

A *tulajdonnév* mint az egyénítő megnevezés alapformája különösen alkalmas arra, hogy akár önmagában, akár egy nagyobb egység részeként címet alkosson, azonban ez a szerkezeti különbség egyúttal műfaji különbséggé is értelmezhető. *Önmagában álló személynevet* – a vizsgált példák között – kizárólag novellacímeként találunk: *Jolán* (CsG), és mivel a címet témamegjelölésként foghatjuk fel, a személynevet eleve a novellában elbeszél (fiktív) történet főhőiséhez kapcsoljuk, önkéntelenül is megpróbáljuk őt elképzelni, általánosságban, s mégis a maga teljességében. Ezzel szemben a tanulmánycímek kapcsán fent említett, mindössze hat személynév mindig *birtokos szerkezetekben* fordul elő: *Brøndal szófajelmélete* (VE); az illető nyelvészek úgy jelennek meg, mint létező szellemi termékek (könyv, nyelvelmélet, módszer, szófajelmélet, két ízben mondattan) alkotói, s így már a cím tisztázza, hogy az említett személyek szükségképpen egyoldalú megvilágításba kerülnek, konkrét személyként nem fognak megmutatkozni, s ezért a tanulmányon nem kérhetjük számon a novellákban elvárt teljességet. Nem így egy ugyancsak birtokos szerkezetű, de novellacím esetében:

¹⁵ Feltehetően a német szakirodalomban gyakori *Beiträge zu...* kifejezés hatására, amelyből a főnév egyébként szintén elmaradhat. – A *kérdéséhez* kifejezés szerepe nem tévesztendő össze a *...néhány kérdése/problémája; ...elméleti és gyakorlati kérdései* kifejezésekével, melyek eleve tisztázzák, hogy egy témának csak bizonyos vonatkozásai kerülnek szóba: *Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése* (KÁS). Ezekben a kifejezésekben a *kérdése, problémája* főnevek nem hagyhatók el a címből, s mivel ezek a kifejezések a szöveg témájához tartoznak, ilyen használatuk *tematikus* címet eredményez. Ezzel szemben az elhagyható *kérdéséhez* nem járul hozzá a témamegjelöléshez, és bár nem ad szabályos műfaji meghatározást, inkább *rematikus* címet alkot, mert jelentésében hordozza a ’megkérdőjelezés’, ’vitára késztetés’ mozzanatát, amely utalhat az expozitív-argumentatív szövegtípusra.

¹⁶ A főnévi (ill. névszói) csoportok jellegzetességeinek osztályozásáról, a cím alkotóelemeinek kapcsolódásáról a magyarban vö. J. Soltész 1965: 177–180 és Balázs 1985: 101–103.

Bertalan úr feltámadása (HeF), ahol a cím – erőteljes vallási konnotációja miatt is – élet-halál kérdését veti fel (konkrét személlyel történő eseményre utalva), s a novella valóban a főhős és környezete sokrétű viszonyának addig rejtett feszültségeit hozza felszínre.

E néhány példából is belátható, hogy a tanulmánycímekben a név közvetlenül és tárgyilagosan utal egy létező személyre, a novellacím viszont több módon eltérhet a megnevezésnek ettől az alapesetétől (ezt mutatja már a társadalmi rangot jelző „Bertalan úr” megnevezés is). E lehetőségek közül itt kettőt emelek ki. Az egyik esetben a novellacím a *név formája* révén kelthet előzetes képzettársításokat az olvasóban (melyekhez hasonlókat nem találhatunk a tanulmánycímekben). Így a név idegen hangzása: *A Drugeth-legenda* (OG), *Amanchich Filippo kalandja* (ChV) titokzatosságával hat; a gúnynev – *Ákombák tanár úr* (TJJ) – szerepeltetése a címben a nebulókkal szemben tehetetlen, szájalomra méltó ember portréját ígéri, míg a becézett alak eleve a ’kedvesség’, ’bensőségesség’ jelentésárnyalataival gazdagítja a címet, s gyakran a gyermekek világát idézi – bár azt a novella nem szükségszerűen a felhőtlen boldogság állapotaként ábrázolja, hiszen a *Dódi* (KaF) és a *Miklóska* (KD) című novellák egyaránt a halált állítják a történet középpontjába. A másik esetben viszont a címben szereplő név formája és hangulata többé-kevésbé semlegesnek tűnik, viszont *összefüggése a szöveggel* nem mutatja a megszokott folytonosságot: a *Fédra* (LG) névről csak lassan derül ki, hogy nem nő, hanem egy cirkuszi tigris neve, az *Anna* (KRL) pedig ennél is szokatlanabb, mert bár a történet főszereplője egy fiatal nő, az olvasó csak a címadási konvencióra hagyatkozva azonosítja a főhőst ezzel a névvel, amely a novella szövegében sehol nem jelenik meg. Mindezek a formai és koherencia-jelenségek elképzelhetetlenek, vagy legalábbis atipikusak lennének a tudományos tanulmány címében.

A tulajdonnevek között a *földrajzi nevek* jóval kisebb számban fordulnak elő még a novellacímekben is, a tanulmánycímekből pedig hiányoznak, leszámítva azt a két címet, melyekben országnevek szerepelnek, jelzői funkcióban: *A magyarországi gépi fordítás néhány kérdése* (SzéGy), *A modern szovjet fonológia néhány kérdése* (SzÉ). A földrajzi nevek hiánya természetesen nem általános jellemzője a tudományos tanulmányoknak, hanem a szakterület függvénye, s így érthető, hogy a nyelvészetben – a földrajzzal, történelemmel ellentétben – ritkán merül fel a vizsgált jelenség és valamilyen egyedi fizikai tér összefüggése. Ha mégis, úgy főként a dialektológiában tájegységek és települések, a nyelvészeti iskolákkal kapcsolatban gyakran városok nevei („a Prágai Nyelvész Kör”) válhatnak fontossá, ám ezekre nincs példa a vizsgált tanulmánycímek között. Viszont a novellák címeiben több – bár a személyneveknél kevesebb – egyedi helynév található: *Egyiptomi József* (CsG), *Budai este* (KGy), *Souvenir de Pesth* (KGy), *Theokritosz Újpesten* (DT); csak alcímekben: *Vándorló legény jegyzetei* (*Bécsi emlék*) (TGy). Ezeken kívül már csak két, az események helyszínét jelölő

név van, egy hajóé: *Ünnep a Dühöngőn* (SzoD) és egy korcsmáé: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy). Figyelemre méltó, hogy míg a személynevek – akár önmagukban: *Terézke* (KM), akár különféle bővítményekkel: *A három Herta* (HGY), *Anitta, a jósnő* (AE) – a főnévi csoport magját képezik, s így a novella témáját jelentik be, addig a helynevek a címekben mindannyiszor bővítményi funkcióban állnak, s ezért csak a várható történet egy körülményét jelölik meg.¹⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a helynév ne nyerhetne különös jelentőséget. Így a *Souvenir de Pesth* valójában nem az események helyszínére utal (bár történetesen a helyszín is Pest), hanem egy a műgyűjtő főhős számára kedves festmény felirata, a *Theokritosz Újpesten* két tulajdonneve közötti feszültség pedig azt sejteti, hogy nem mindennapi történet következik: az ókori bukolikus költő kalandja egy mai külvárosi szegénynegyedben. De a helynév értékének meghatározása – szoros összefüggésben a személynévvel – az *Egyiptomi József* címben a legbonyolultabb, nem véletlenül, hiszen itt közrejátszik a bibliai áthallás, amely aztán a történetben is végig jelen lesz. Ez a cím egyrészt még a bibliai háttér ismerete nélkül is különös hatást kelthet a szinte vezetőknévnek tűnő jelzői szerepű országnév miatt. Másrészt viszont a felismert bibliai utalás révén a cím értelmezési lehetősége gazdagodik, azt sugallja, hogy az ótestamentumi József-történet felidéződik majd a szövegben. Csakhogy a novella nem a bibliai József és Putifárné történetét meséli újra, hanem annak „kifordított”, megindító változatát: Zalai Jóska Egyiptomban játszódnó gyönyörű álmát egy férjes asszonnyal történt egyszeri szép találkozásáról. A címről így utólag kiderül, hogy egyetlen névvel két személyre, rajtuk keresztül pedig két, egyszerre párhuzamos és ellentétes történetre utal. Márpedig az ilyen többértelmű cím élesen szemben áll az egyértelműen fogalmazott tanulmánycímekkel.

A *köznév* mint a címet alkotó főnévi csoport tagja természetesen sokkal nagyobb számban jelenik meg a példaszövegek címeiben, s ezen a téren a szerkezeti változatosság és a szavak jelentése által felidézett valóság olyan széleskörű, hogy itt is elsősorban a két műfaj különbségeire utaló jelzéseket célszerű megvizsgálunk.

Formailag a legegyszerűbb eset a *névelő nélküli főnév*, amely itt csak novella-címként állhat, mivel egyszavas tanulmánycímek nincsenek a példaszövegekben. Ebben a tömör és hatásos címformában a névelő hiánya nem érinti a cím megnevező és témamegjelölő szerepét, ugyanakkor itt bizonyos mértékig elhomályosul a ’határozott’ ~ ’határozatlan’ jelentés szembenállása. Eltekintve egy többes számú címszótól: *Széntolvajok* (MF), amelyet inkább a ’határozatlan’ jelentéssel ruházunk fel, valamennyi önállóan álló köznév egyes számú. Közülük az állapotot, létezését kifejező főneveket: *Sötétség* (KJ), *Muzsikaszó* (TI), *Béke*

¹⁷ Ritkábban a helynév is állhat önállóan, téma-helyzetben, mint Ottlik Géza regényének címében: *Buda*.

(SzaD) szintén inkább határozatlannak érezzük, hiszen folyamatos szövegben sem előzné meg őket az egy határozatlan névelő. Maradnak tehát az egyedi, megszámlálható tárgyakra, dolgokra utaló főnevek, melyek értelmezése az előzőeknél bizonytalanabb: *Kikötő* (GAE), *Cipőcsokor* (KaF), *Aranyifjú* (HS), *Vendég* (KD).¹⁸ Azonban úgy tűnik, hogy ez a bizonytalanság a szerző részéről szándékos lehet, mert így, a határozottság fokának kinyilvánítása nélkül jobban érvényesül a főnév jelentése, ezáltal pedig jelképes ereje: 'egy/a kikötő' egy tragédia helyszíne; 'egy/a cipőcsokor' a főhős halálát okozza egy szürreális történetben; így él 'egy/az aranyifjú'; az Esti Kornélhoz betoppanó rejtelmes vendég – ördög vagy halál – látogatása pedig túlmutat önmagán, az élet nagy kérdéseivel való szembenézés kényszerét jelképezi.¹⁹ Ha így értelmezzük e címeket, nem meglepő, hogy a tanulmányok körében nincs ilyen, az elsődleges jelentésen túli szimbolikus jelentést sugalló cím.

Annak ellenére, hogy a fenti címek formailag egyszerűek, a köznevet tartalmazó címek *alapesetének* mégis inkább a szöveg megnevezéséhez, azonosításához legjobban illő „határozott névelő + főnév” szerkezetet tekinthetjük. Az ilyen alakú címek további fontos eltéréseket mutatnak a két műfaj között. Ez az alapszerkezet ugyanis kizárólag a novellacímekben jelenik meg „tisztá formában”: *A szemtanú* (HA), *A béka* (CsG), *A fejsze* (MZs), *Az álmodó* (MF), *Az asszony* (KaF). Tanulmányok esetében feltehetően azért lenne szokatlan egy a fentiekhez hasonló cím, pl. „A főnév”, mert ebben a műfaji környezetben a határozott névelő rendszerint generikus értelmű, vagyis a kifejezés a főnevek osztályára utalna, márpedig terjedelmi korlátok miatt egy tanulmányban nincs lehetőség a főnevek osztályának átfogó, kimerítő bemutatására. A tanulmány méreteihez igazított vizsgálódás során a szóban forgó általános fogalmat célszerű bizonyos szempontok szerint szűkíteni, pontosítani, amit a cím nyelvi megfogalmazásában a különféle bővítmények fejeznek ki: *A magyar főnevek elemzése (Gépi fordítás céljaira)* (KóS). Novellacímekben viszont azért lehet gyakoribb és elfogadottabb a bővítmények nélküli határozott főnév, mert a névelő itt – a narratív szövegtípusnak megfelelően – általában egyénítő értelmű, nem a főnév által jelölt tárgyak osztályára utal, hanem annak egy meghatározott tagjára, amely valamilyen módon részt vesz egy történetben. A műfaj konvencióinak ismeretében a novella olvasója mindenesetre így értelmezi a „határozott névelő + főnév” szerkezetű címeket. Az *A béka* cím más szövegkörnyezetben jelezhetne ugyan állattani leírást, de Csáth Géza novellájában még akkor is egyedi példányra utal, ha a szöveg első mondata a békák osztályára vonatkozik

¹⁸ Egy esetben a novella címe egy újságcímet idéz, tehát a *Hölgyvilág* (KM) „cím a címben”.

¹⁹ Az ezekhez hasonló egyszavas címeknek szimbolikus értéket tulajdonít Balázs János (1985: 107).

(bár kétségtelenül erősen szubjektív hangnemben): „A békát utálom.”, és csak utána következik a történet, amely e kijelentést megindokolja.

Az itt tárgyalt címszerkezet – bár formailag alapvetőnek tekinthető – távolról sem a leggyakoribb, még a novellák esetében sem (ahol, láthattuk, a címek legtöbbször háromszavasak). Úgy tűnik, hogy a művek pusztá megnevezésén túl a szerzők mindkét műfajban a téma gazdagabb megjelölésére törekszenek, s erre a *bővítményekkel* kiegészített, határozott vagy határozatlan főnévi csoportok a legalkalmasabbak, úgymint „jelző + jelzett főnév”: *A csúf lány* (KD), *A kategoriális grammatikáról* (KiF); „főnév + értelmező” (csak novellacímekben, tulajdonnévvel): *Madelon, az eb* (SzA); „birtokos jelző + birtok”: *A báró lelke* (ChL), *A stílus hírértéke* (FI); „főnév + határozó”: *Ünnep a Dühöngőn* (SzoD), *A gazdaságosság a szótagképződésben* (BaJ), valamint ezek változatos kombinációi: *Reménytelen öregemberek álma* (ChL), *A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészológia tükrében* (HM). Ez utóbbi és több hasonló cím a tanulmányok körében egyúttal azt is példázza, hogy a tömör és pontos tájékoztatás érdekében a tanulmánycímek gyakran többszörös alárendelő szerkezetekkel teszik nyilvánvalóvá a szövegben vizsgált fogalmak szigorú függőségi viszonyait: *A nyelvi jel hagyományos fogalmának kialakulásáról* (TM), *A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban* (BeJ), *A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez (Vizsgálódás az orosz főnévragozás történetének anyagán)* (PM). Az ilyen tanulmánycímekben nem egyszer egyfajta ellentmondás figyelhető meg nyelvtan és jelentés között, nevezetesen a birtokos szerkezet két tagjának egymáshoz viszonyított fontossága szempontjából. Előfordul ugyanis, hogy a nyelvtanilag központi főnév jelentése szinte kiüresedik, s így e főnév (mint arról fentebb szó volt) elhagyható, mert bár ezáltal megszűnik a birtokos szerkezet, a megmaradó elemek függőségi és jelentésviszonyai nem változnak. Példa erre az idézett *problémája, kérdéséhez* kifejezés, továbbá olyan főnevek, mint *leírás, elemzés, analízis*; a korpuszban főképp *vizsgálat*: *Az összetételek vizsgálatához* (TZs). Ezek a kifejezések a tudományos szövegnek annyira természetes velejárói, hogy információértékük viszonylag csekély, s ezért az olvasó figyelme a cím többi alkotórésze felé fordul. Ezzel szemben a birtokos szerkezetű novellacímeknek mindkét tagja nagyjából egyforma súlyú információt hordoz, és elképzelhető, hogy csak pszicholingvisztikai kísérletek tudnák kimutatni, melyik összetevő ragadja meg az olvasót a már idézett *A báró lelke* (ChL), *Reménytelen öregemberek álma* (ChL), *Bertalan úr feltámadása* (HeF), *Amanchich Filippo kalandja* (ChV) címekben, hasonlóképp a következőkben: *Szent Ildefonso bálja* (KM), *A szánta fiatalember naplója* (SzE), *A rossz baba karrierje* (KD). Az egyetemességre törekvő novellacímekben ugyanis sokkal kisebb a valószínűsége valamely szó előfordulásának, ezért egy-egy szó megjelenése mindig nagyobb jelentőséggel bír, mint néhány, szinte töltelékszóként alkalmazott elem a tanulmánycímekben.

Ez utóbbiakban viszont bizonyos szókapcsolatok tagjai között olyan erős kohézió áll fenn, hogy a szavak egymásra következése nagyjából megjósolható: „nyelvi + jel/rendszer”: *A nyelvi jel pszichologista koncepciójáról* (AL), *Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje* (PF); „generatív + grammatika”: *A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában* (KÁS); „gépi + fordítás”: *Az orosz–magyar gépi fordítás elméleti és gyakorlati kérdései* (HGY).²⁰

Az alárendelő szerkezetekben található bővítmények jelentése tehát ugyanúgy az egyetemesség és egy (itt a nyelvvel kapcsolatos) szűkebb fogalomkör különbségét mutatja a két műfajban, mint a főnévi csoportok központi elemeinek jelentése. A novellacímekben a tulajdonságok és körülmények változatossága a központi főnév által jelölt személy vagy tárgy egyediségét fejezi ki: *A fületlen ember* (AZ), *A vak asszony* (SzE), *A bolond magyar* (KD), *Fanyelű bicska* (TÁ), *Régi tavaszi háború* (AE). A tanulmánycímekben szereplő bővítmények – mivel ritkán állnak egymagukban a főnév mellett – meglehetősen összetett fogalmi viszonyokat tükröznek, amelyek esetleg többféleképpen is strukturálhatók. Így a következő, rövidnek tekinthető címben, *Fonológiai struktúrák diakronikus változása* (KiF) a négy fogalom értelmezése különböző szűkebb kapcsolódásokat tesz lehetővé: 1) 1 központi főnév (*változása*) + 3 (nem egyenrangú) bővítmény; 2) 2 hasonló felépítésű, de a birtokos szerkezeten belül nem egyenrangú jelzős szintagma (*fonológiai struktúrák + diakronikus változása*), amelyekből a jelzőket elhagyva kialakul mintegy a tanulmány váza (*struktúrák változása*); 3) ha viszont a két jelzőt emeljük ki, megkapjuk a nyelvészeti ágat és a vizsgálati szemléletet (*diakrón fonológia*), vagyis a címnek azt a részét, amely feltehetően a legjobban körülhatárolja a témát. Ha pedig ezt a címet kissé átfogalmazva a központi elemhez egy határozói bővítményt kapcsolunk: „diakronikus változás a fonológiai struktúrákban”, újabb érdekes különbséget fedezhetünk fel a tanulmánycímek és novellacímek között. Mindkettőben találunk ugyanis helyhatározói bővítményeket, de míg a novellacímek rendszerint fizikai tereket ábrázolnak: *Theokritosz Újpesten* (DT), *Aladdin atyja sírjánál* (FM), *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy), a tanulmánycímekben gyakori *-ban*, *-ben* ragos határozók mentális terekre utalnak, egy fogalomnak egy tágabb fogalomban vagy valamely elméletben, tudományágban való bennfoglalását fejezik ki: *A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében* (BaJ), *Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában* (JSK), *A szótár a generatív nyelvreírásban*

²⁰ A szavak egymásra következésének valószínűsége természetesen a novellacímekben is változó mértékű: a *kifeszített* melléknévi igenév bizonyára kevesebb főnév előtt állhat jelzőként, mint az *utolsó* melléknév: *A kifeszített íj* (SziGy); *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy) és *Az utolsó nap* (TW).

(SzéGy), *Halmazelméleti és matematikai-logikai modellek a nyelvben* (KiF).²¹ Hasonlóan érdekes eltérést mutatnak a címek abban a tekintetben, hogy milyen módon utalnak az időre. Az ilyen utalások a tanulmánycímekben elég ritkák, mert az önmagukban szemlélt elvont fogalmak időtlenek, legfeljebb a nyelvfejlődés korszakai képezhetnek többé-kevésbé határozott időkereteket: *Nyelvtörténet és mai nyelv* (*Adalékok a nyelvi szinkrónia és diakrónia viszonyához*) (BL). De már egy olyan címben, ahol a korszak említése nélkül áll a *nyelvtörténet* szó: *A strukturális leírás és a nyelvtörténet kapcsolata* (PF), az időre csak áttételesen történik utalás, csakúgy, mint amikor a címben egy nyelvész neve vagy egy korhoz köthető irányzat (pl. a generatív grammatika) szerepel. Ezek amúgy is külsődleges tényezők a nyelvhez képest, s erre világos példát ad egy olyan cím, melynek értelmezéséhez ismerni kell a tanulmány megjelenésének dátumát: *Az utóbbi tíz év hanglejtéskutatásáról* (MK) (1963). Feltűnő, de természetes az is, hogy ezek a címek nem időhatározók formájában utalnak az időre, hiszen az inkább jellemezhetné az eseményeket idéző novellacímeket. Ezért viszont éppoly feltűnő, hogy a szöveganyag novellacímei is változatos mondattani megoldásokkal fejezik ki az idő különböző vonatkozásait, korszakot, évszakot, napszakot, ünnep idejét, életkort, időhatárt: *Régi tavaszi háború* (AE), *Budai este* (KGy), *Karácsonyi Madonna – Regényes legenda, 1907* (BM), *A szánta fiatalember naplója* (SzE), *Reménytelen öregemberek álma* (ChL), *Az utolsó nap* (TW), *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy). Szemben a gyakoribb helyhatározókkal mindössze két címben található időhatározó; az egyik a történet végén bekövetkező büntény idejét jelenti be rejtélyesen: *Éjjel, félégy után* (NaL), míg a másik egy hosszabb, összetettebb időhatározóval a főhős egész életét átfogja: *Tóbiás útja születéstől a halálig* (KL). Az idő a novelláknak már a címében úgy mutatkozik meg, mint az eseményekhez kapcsolódó körülmény, nem külsődleges tényező, hanem a történet szerves része, a legutóbbi cím pedig hangsúlyozottan a novellai teljességet, egyetemességet képviseli.

Mint a példákból látható, az alárendelés a címben rendkívül gyakori, de természetesen megjelenik a *mellérendelés* is, érdekes módon nagyobb számban a tanulmányok címeiben. Úgy tűnik, a novellában ritkább eset az, hogy két egyenrangú szereplő vagy tárgy álljon egymás mellett, s ezt már a cím is jelezze: *Mariska és János* (NaL), *Kamélia és muskátli* (MZs), bár ez utóbbi címben – a kapcsolatos mellérendelés ellenére – a két virág két ellentétes nőtípust és világot jelképez. Tanulmányok címeiben azonban többször előfordul két vagy három tagból álló, általában az és kötőszóval megalkotott mellérendelés, melyben azonos szinten elhelyezkedő (vagy legalábbis akként bemutatott) jelenségek, kutatá-

²¹ Természetesen egy novellacím is utalhat mentális térre, nem feltétlenül határozó formájában, hanem magával a főnévvel: *Reménytelen öregemberek álma* (ChL), vagyis ami az álomban történik.

si területek vagy tudományágak kapcsolódnak össze oly módon, hogy megőrzik önállóságukat, de egyben sugallják a dolgok összefüggését, esetleg kölcsönhatását: *Hangváltakozás és hangváltozás* (FI), *Szórend és mondathangsúly* (*Pánkrón jegyzetek*) (DL), *Szóképzés, lexika és szintaxis* (BeJ), *Nyelvföldrajz és dialektológia* (HM), *Matematikai és nyelvi struktúrák* (KaL), *Információelmélet és nyelvészet* (RA).²²

Egy utolsó formai megoldást érdemes még röviden szemügyre vennünk, ez pedig a *mondatszerkezetű cím*, amely a korábbi címadási szokásokhoz képest sokkal ritkábban fordul elő, s ha a két műfajt tekintjük a példaszövegekben, jelentős arányeltolódás mutatkozik a novellák javára, mert hat novellacímrel szemben egyetlen tanulmánycím áll. A novellacímekben egy hiányos, nominális mondat: *Szerelem, semmi több* (SziGy) kivételével majdnem mind szabályos, „alany + állítmány” szerkezetű kijelentő mondat, melyben kifejeződik a főhős és a történet központi eseménye (beleértve a teret vagy az időt): *Gulliver tovább utazik* (SzaD), *Horváthné meghal* (NÉL), de akár homályban is maradhat a főhős, ha fontosabb a történet maga: *B.városában történt...* (PK), *Letűnt a boldog óra már* (SzE). Ez utóbbi cím a szórend miatt érzelmi többletet is sugall, vagyis bizonyos elbeszélői magatartást, „jelenlétet”, amely viszont egészen nyíltan mutatkozik meg az egyetlen első személyű igealakot tartalmazó címben: *Öregszem mégis...* (GA). A narratív szövegeknek e változatos jelentéseket, sőt személyes hangot, érzelmet hordozó címeihez képest a *Tagolható-e a hanglejtés?* (FI) tanulmánycím – a nyelvészeti szakkifejezésen túl – a kérdő forma révén gondolkodásra késztet, szinte vitára ingerel, s ezzel a tudományos tanulmány, illetőleg az expozitív-argumentatív szövegtípus lényegét fejezi ki.

Összegezés

E tanulmány azt kívánta elemezni, hogy egy tágabb értelemben vett koherencia miként valósul meg a cím és a szövegtest között, közelebbről: mennyiben képes a cím megelőlegezni nemcsak az adott szöveg témáját, hanem a szöveg werlichi értelemben meghatározott típusát is. A cím bizonyos formai jegyei (szókincs, nyelvtani szerkezet) és jelentésbeli sajátosságai (a főnévi csoport generikus, ill. egyedi vonatkozása, a határozottság foka, a felidézett tárgyak és fogalmak köre, tér-idő viszonyok) igazolják azt a feltevést, hogy a szövegtípusok – jelen esetben a novellák és nyelvészeti tanulmányok formájában megvalósuló *narratív* és *expozitív-argumentatív* szövegtípusok – jellegzetességei már a címben is megmutatkoznak, egymáshoz képest pedig világosan elkülönülnek. A szűkebb, szaktudományos fogalomkört érintő tanulmánycímek – és általában az expozitív-argumen-

²² Az ilyen, „x és y típusú, szimmetrikus címek” arányos szerkezetükkel a „jóhangzás követelményeit” is figyelembe veszik. Vö. J. Soltész 1965: 181.

tatív szövegek címei – rendszerint informatívabbak a novellacímeknél, pontosabban tájékoztatnak a szöveg tartalmáról, s így eleve meghatározzák az olvasó gondolkodásának irányát, sőt befolyásolhatják abban a szándékában, hogy egyáltalán elolvasson-e egy adott tanulmányt. Viszont az egyetemességre törekvő, időnként szimbolikus novellacímek – s így általában a narratív szövegek címei – már önmagukban is az olvasó képzeletére hatnak erősebben, gondolatai számára tágabb teret, nagyobb szabadságot adnak, s a tanulmányok által nyújtott szigorúan intellektuális élményen túl esztétikai élvezetet is ígérnek.

A kutatás egy későbbi szakaszában érdekes lenne megvizsgálni, vajon a szöveg kezdőmondata mennyiben tartalmaz a szövegtípusból eredő jellegzetes vonásokat, mert így pontosabb képet kapnánk a *cím – szövegkezdet – szövegtípus* hármasságáról.

Irodalomjegyzék

- ADAM, J.-M. 1992. *Les Textes: types et prototypes*. Paris: Nathan.
- BALÁZS J. 1985. *A szöveg*. Budapest: Gondolat.
- BEAUGRANDE, R.-A. de-DRESSLER, W. U. 1981. *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- GENETTE, G. 1987. *Seuils*. Paris: Seuil.
- HOEK, L. H. 1980. *La marque du titre. Dispositifs sémiotiques d'une pratique textuelle*. La Haye–Paris–New York: Mouton.
- JAKOBSON, R. 1972. Nyelvészet és poétika. In: Jakobson, R. *Hang – Jel – Vers* (2. bővített kiadás, válogatta: Fónagy Iván és Szépe György). Budapest: Gondolat, 229–276. (= Roman Jakobson. „Closing Statement: Linguistics and Poetics”. In: *Style in Language* [ed. Thomas A. Sebeok]. New York–London: MIT–John Wiley & Sons, 1960, 350–377).
- SKUTTA F. 2013. Débuts de textes et progression thématique. In: *Verbum* XXXV/1-2. Presses Universitaires de Nancy, 187–204.
- J. SOLTÉSZ K. 1965. A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban. In: *Magyar Nyelvőr* 89, 174–187.
- TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- WEINRICH, H. ⁵1994. *Tempus. Besprochene und erzählte Welt* (1964). Stuttgart–Berlin–Köln: Kohlhammer.
- WERLICH, E. 1975. *Typologie der Texte*. Heidelberg: Quelle & Meyer.

Források

- Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella* (válogatta: Pomogáts Béla). Budapest: Noran Kiadó, 2008.

20. századi magyar novellák – 1905-1920 (válogatta: Szilágyi Zsófia). Budapest: Palatinus Kiadó, 2011.
- Általános nyelvészeti tanulmányok (szerkesztő: Telegdi Zsigmond). Budapest: Akadémiai Kiadó. I (1963), II (1964, társszerkesztő: Kalmár László), III (1965), IV (1966), V (1967).

Title and Text Type

The paper aims to describe the cohesive and coherence-related types of connections between the title and the subsequent text, with the idea that the structure of the title is partly determined by the *text type* the particular text belongs to. Contrasting features of *narrative* texts (68 early 20th century Hungarian short stories) and *argumentative* texts (70 articles in the field of general linguistics) clearly show how certain lexical, syntactic and semantic differences between the two sets of titles influence our expectations concerning the nature of the text we are going to read.

Függelék

Az elemzett novellák és tanulmányok címjegyzéke kötetenként²³

Nyugat – 34 év, 34 író, 34 novella

- Móricz Zsigmond: *Hét krajcár* (MZs)
Babits Mihály: *Karácsonyi Madonna – Regényes legenda, 1907* (BM)
Szomory Dezső: *Ünnep a Dühöngőn* (SzoD)
Füst Mihály: *Aladdin atyja sírjánál* (FM)
Csáth Géza: *Egyiptomi József* (CsG)
Kafka Margit: *Szent Ildefonso bálja* (KM)
Szabó Dezső: *Gulliver tovább utazik* (SzaD)
Ambrus Zoltán: *A fületlen ember* (AZ)
Szép Ernő: *A sánta fiatalember naplója* (SzE)
Ady Endre: *Régi tavaszi háború* (AE)
Török Gyula: *Vándorló legény jegyzetei (Bécsi emlék)* (TGy)
Cholnoky László: *Reménytelen öregemberek álma* (ChL)
Szini Gyula: *A kifeszített íj* (SziGy)
Nagy Lajos: *Utcai baleset* (NaL)
Kodolányi János: *Sötétség* (KJ)
Laczkó Géza: *Fédra* (LG)
Kosáryné Réz Lola: *Anna* (KRL)
Németh László: *Horváthné meghal* (NéL)

²³ A címjegyzék az egyes kötetekben felállított sorrendet követi, ezért itt elkerülhetőnek tartom az oldalszámok jelzését. A főszövegben alkalmazott rövidítések miatt a címek után megadom a szerzők nevének rövidített jelzését.

Remenyik Zsigmond: *A két varjú* (RZs)
Krúdy Gyula: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* (KGy)
Pap Károly: *B.városában történt...* (PK)
Tersánszky J. Jenő: *Egy nőcsábító naplójából* (TJJ)
Kosztolányi Dezső: *Vendég* (KD)
Kassák Lajos: *Tóbiás útja születéstől a halálig* (KL)
Tamási Áron: *Fanyelű bicska* (TÁ)
Déry Tibor: *Theokritosz Újpesten* (DT)
Szerb Antal: *Madelon, az eb* (SZA)
Gelléri Andor Endre: *Kikötő* (GAE)
Karinthy Frigyes: *Az ember és a kép (Diamonológ 1936-ból, színházakkal szemben nem kézirat, copyright nincs, bármelyik előadhatja)* (KaF)
Hevesi András: *A szemtanú* (HA)
Hunyady Sándor: *Aranyifjú* (HS)
Ottlik Géza: *A Drugeth-legenda* (OG)
Cs. Szabó László: *A kolostor előtt* (CsSzL)
Illés Endre: *Zsuzsa* (IE)

20. századi magyar novellák – 1905-1920

Krúdy Gyula: *Budai este* (KGy)
Szini Gyula: *Szerelem, semmi több* (SziGy)
Nagy Lajos: *Mariska és János* (NaL)
Herczeg Ferenc: *Bertalan úr feltámadása* (HeF)
Tóth Wanda: *Az utolsó nap* (TW)
Kosztolányi Dezső: *A csúf lány* (KD)
Szép Ernő: *Letűnt a boldog óra már* (SzE)
Kafka Margit: *Terézke* (KM)
Móricz Zsigmond: *Csipkés Komárominé* (MZs)
Csáth Géza: *Jolán* (CsG)
Kosztolányi Dezső: *A rossz baba karrierje* (KD)
Kosztolányi Dezső: *Miklóska* (KD)
Tersánszky Józsi Jenő: *Ákombák tanár úr* (TJJ)
Gábor Andor: *Öregszem mégis...* (GA)
Karinthy Frigyes: *Dódi* (KaF)
Karinthy Frigyes: *Cipőcsokor* (KaF)
Csáth Géza: *A béka* (CsG)
Nagy Lajos: *Éjjel, félegy után* (NaL)
Kosztolányi Dezső: *A bolond magyar* (KD)
Móricz Zsigmond: *A fejsze* (MZs)
Szép Ernő: *A vak asszony* (SzE)
Havas Gyula: *A három Herta* (HGy)
Szabó Dezső: *Béke* (SzaD)
Tömörkény István: *Muzsikaszó* (TI)
Cholnoky László: *A báró lelke* (ChL)

Molnár Ferenc: *Széntolvajok* (MF)
 Móricz Zsigmond: *Kamélia és muskátli* (MZs)
 Kaffka Margit: *Hölgyvilág* (KM)
 Molnár Ferenc: *Az álmodó* (MF)
 Krúdy Gyula: *Souvenir de Pesth* (KGy)
 Cholnoky Viktor: *Amanchich Filippo kalandja* (ChV)
 Ady Endre: *Anitta, a jósnő* (AE)
 Karinthy Frigyes: *Az asszony* (KaF)
 Krúdy Gyula: *Régi regények* (KGy)

*Általános Nyelvészeti Tanulmányok*²⁴

I. kötet

Antal László: *A nyelvi jel pszichologista koncepciójáról* (AL)
 Bakos Ferenc: *A nyelvtudomány néhány elvi kérdéséhez (Megjegyzések Alexandru Graur új könyvéhez)* (BF)
 Balázs János: *A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében* (BaJ)
 Berrár Jolán: *A mondat formai ismertetőjegyei* (BeJ)
 Elekfi László: *John Ries és mondattani elmélete* (EL)
 Fónagy Iván: *A stílus hírértéke* (FI)
 Herman József: *Az alak és a jelentés kapcsolatának kérdéséhez* (HJ)
 Hutterer Miklós: *Nyelvföldrajz és dialektológia* (HM)
 Károly Sándor: *Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése* (KÁS)
 Kiefer Ferenc: *A halmazelmélet egy nyelvészeti alkalmazásáról* (KiF)
 Magdics Klára: *Az utóbbi tíz év hangjelképzéskutatásáról* (MK)
 Papp Ferenc: *Az után névutós szerkezetek transzformációs analízise* (PF)
 J. Soltész Katalin: *Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában* (JSK)
 Szépe György: *A generatív grammatika transzformációs modelljéről* (SzéGy)
 Telegdi Zsigmond: *A nyelvtudomány meg hasonlításáról* (TZs)
 Temesi Mihály: *Weisgerber nyelvelmélete* (TM)²⁵
 Vértess Edit: *Brøndal szófajelmélete* (VE)

II. kötet

Kalmár László: *Matematikai és nyelvi struktúrák* (KaL)
 Papp Ferenc: *Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje* (PF)
 Kiefer Ferenc: *Halmazelméleti és matematikai-logikai modellek a nyelvben* (KiF)
 Dömölki Bálint–Fónagy Iván–Szende Tamás: *Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok* (DB–FI–SzT)
 Kozma László: *Nyelvstatisztikai automata* (KoL)

²⁴ Gyakran nem teljesen azonos a tanulmány címe és a *Tartalomjegyzék*ben megjelenő cím; ilyenkor a tanulmány szövege fölötti címet adom meg.

²⁵ A név az eredeti nyomtatott címben tévesen szerepel (a tanulmányban és a *Tartalomjegyzék*ben már helyesen: *Weisgerber*).

Cím és szövegtípus

- Hell György: *Az orosz–magyar gépi fordítás elméleti és gyakorlati kérdései* (HGy)
Kónyi Sándor: *A magyar–orosz gépi fordítás néhány problémája* (KóS)
Hadas Ferenc: *Az orosz–magyar nyelvtani szótárról* (HaF)
Szépe György: *A magyarországi gépi fordítás néhány kérdése* (SzéGy)
Sipőczy Győző: *Az eljárás kifejezések programozási kérdései* (SGy)
Rényi Alfréd: *Információelmélet és nyelvészet* (RA)
Ruzsiczky Éva: *Az elektromechanikus adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának néhány kérdéséről* (RÉ)

III. kötet

- Antal László: *Jegyzetek az igazságról, a jelentésről és a szinonimiáról* (AL)
Balázs János: *A szintagmatizálódás alapfeltétele* (BaJ)
Berrár Jolán: *Szóképzés, lexika és szintaxis* (BeJ)
Dezső László: *A magyar szórend strukturális vizsgálata* (Problémavázlat) (DL)
Fónagy Iván: *Tagolható-e a hanglejtés?* (FI)
Hell György: *Különféle grammatikák a gépi fordításban* (HGy)
Károly Sándor: *Egy morfológiai szerkezetten vázlata* (KáS)
Kiefer Ferenc: *A kategoriális grammatikáról* (KiF)
Klauszer Judit: *A magyar főnevek szintézisének kérdéséhez* (KJ)
Kónyi Sándor: *A magyar főnevek elemzése* (Gépi fordítás céljaira) (KóS)
H. Molnár Ilona: *A nyelvi modalitás kérdéséhez* (HMI)
Papp Ferenc: *Szemiotikai jegyzetek* (PF)
Sipőczy Győző: *Az orosz–magyar gépi fordítás néhány szemantikai vonatkozása* (SGy)
Szántó Éva: *A modern szovjet fonológia néhány kérdése* (SzÉ)
Telegdi Zsigmond: *Az összetételek vizsgálatához* (TZs)
Zsilka János: *A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében* (ZsJ)

IV. kötet

- Balázs János: *Jel és jelölési érték* (BaJ)
Dezső László: *A szemantika és a lexikológia néhány kérdése* (DL)
Fónagy Iván: *A beszéd kettős kódolása* (FI)
Hell György: *Szemantika a gépi fordításban* (HGy)
Károly Sándor: *A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában* (KáS)
Kiefer Ferenc: *A jelentéselmélet formalizálásáról* (KiF)
H. Molnár Ilona: *A vonzat és jelentés kérdéséhez* (HMI)
Szépe György: *A szótár a generatív nyelvelírásban* (SzéGy)
Telegdi Zsigmond: *Nominalizáció és történelem* (TZs)
Temesi Mihály: *A nyelvi jel hagyományos fogalmának kialakulásáról* (TM)
Zsilka János: *Nyelvi rendszer – „kernel”* (ZsJ)

V. kötet

- Balázs János: *A gazdaságosság a szótagképződésben* (BaJ)
Benkő Loránd: *Nyelvtörténet és mai nyelv* (Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia viszonyához) (BL)

- Berrár Jolán: *A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban* (BeJ)
- Dezső László: *Szórend és mondathangsúly (Páncrón jegyzetek)* (DL)
- Fónagy Iván: *Hangváltakozás és hangváltozás* (FI)
- Herman József: *A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez* (HJ)
- Hutterer Miklós: *A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében* (HM)
- Károly Sándor: *A magyar intranszitiv–transzitiv igeképzők (Egy nyelvi részrendszer strukturális–funkcionális és történeti vizsgálata)* (KÁS)
- Kiefer Ferenc: *Fonológiai struktúrák diakronikus változása* (KiF)
- Papp Ferenc: *A strukturális leírás és a nyelvtörténet kapcsolata* (PF)
- Péter Mihály: *A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez (Vizsgálódás az orosz főnévragozás történetének anyagán)* (PM)
- Szépe György: *Megjegyzések a magyar nominális mondatról* (SzéGy)
- Telegdi Zsigmond: *A „történeti nyelvtan” kettős értelme* (TZs)
- Zsilka János: *A diakrón és szinkrón sík összefüggéséhez (Prepozíciók és preverbiumok kialakulása a görögben)* (ZsJ)

6.

Kohézió és koherencia Füst Milán *Tél* című versében

BODA ISTVÁN KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT

Bevezetés

Füst Milán „egész költészete valami sajátos pokoljárás” (Santarcangeli 1980: 287).ⁱ *Tél* c. verse apokaliptikus látomás, amely mind a külső, mint a belső világ összeomlásának több szimbólumát magába sűríti. A vers rendkívül tömör, a költő végig szimbolikus nyelvezetet használ, és ennek révén egyidejűleg több jelentésrétegben fejezi ki mondanivalóját. Éppen ebben rejlik a vers értelmezésének nehézsége. Azonban ha megtaláljuk a vershez a „kulcsot”, feltárul Füst Milán versszövegének kristálytiszta logikája. Ennek alátámasztására a versszöveg elemzéséhez és értelmezéséhez főként szövegtani eszközöket fogunk használni.ⁱⁱ Első lépésként a versszöveg *kohézióját* biztosító fontosabb korreferenciális elemeket (indexeket) és az indexek által kialakított tematikus hálót határozzuk meg, versszakonként végezve el a vers korreferenciális elemzését. (Az áttekinthetőség kedvéért az elemzés teljes formalizmusát egyes pontokon egyszerűsítettük.) Az elemzés során különösen fontosak a korreferencia indexek szemantikai kapcsolatai, amelyek kiindulópontjai lehetnek a vers szimbolikus értelmezésének, amelyen keresztül feltárul a versszöveg koherenciája.

1. A versszöveg kohéziója. A szöveg korreferenciális elemzése

Az elemzés során a *[Kxx]* módon jelölt szövegmondatokat *[kyy]* formában jelölt kommunikációs egységekre bontottuk. A szövegmondatokat és kommunikációs egységeket „önálló információs egységgé kiegészítő, zárójelek között (dőlt betűtípussal szedett) verbális kifejezések” (Boda-Porkoláb 1998: 36) a versszöveg kohéziója szempontjából nélkülözhetetlenek. Az áttekinthetőség érdekében a korreferencia indexek két csoportját különböztettük meg, ezeket *[ixx]* és *[axx]* módon jelöltük. Az első csoport a vers kulcsszavait, a második ezek fontosabb attribútumait írja le. Az általunk használt jelölésrendszer egyebekben megfelel a fent hivatkozott tanulmányban alkalmazott formalizmusnak.

1.1. Az első versszak: a Halál képei

Fagyos és sötét a föld. S egyre ridegebb lesz, meglásd, amint majd lassu ütembe' fordul

Az Orion-csillagzat ködképe felé. Tapintsd meg göröngyeit is, azok is porosak, ridegek
S képzeld el: még egyre porosabb lesz minden. Mindéig szürkébb lesz a világ, – mintegy a ridegség
Elönti majd a dolgok leglényegét, lehatol s a por is itt fenn
Mindegyre elhatalmasodik...
(Füst Milán: Tél)

[K0]

[k00] A tél[i00]

[K01]

[k01] Fagyos[a01] és sötét[a02] a föld[i01].

[K02]

[k02] S (*a Föld* [i01]) egyre ridegebb[a03] lesz,

[k03] meglásd (*te* [i02]), amint[k04],

[k04] (*a Föld* [i01]) majd lassu ütembe' fordul / Az Orion-csillagzat[i03] ködképe(i03)[i04] felé.

[K03]

[k05] Tapintsd meg (*te* [i02]) (*a földet*(i01)[i05]) (*és a Föld*[i01]) göröngyeit(i01)[i06] is,

[k06] (*a föld*(i01)[i05] *és*) azok(i01)[i06] is porosak[a04], ridegek[a03](.)

[K04]

[k07] S képzeld el (*te* [i02] *azt*[k08-k12]):

[k08] még egyre porosabb[a04] lesz minden[i01].

[K05]

[k09] Mindéig szürkébb[a05] lesz a világ[i01],

[K06]

[k10] – mintegy a ridegség[a03] / Elönti majd a dolgok[i01] leglényegét(i01)[i07],

[k11] (*a ridegség*[a03]) lehatol (*a föld*[i01] *mélyére*(i01)[i07])

[k12] s a por[a04] is itt fenn(i01)[i05] / Mindegyre elhatalmasodik...

A versszak elsődleges, szó szerinti jelentésben a Föld, a földi világ jelenlegi állapotát írja le; a lehetséges másodlagos jelentéstartományokra később kitérünk. A szöveghez az alábbi korreferencia indexek kapcsolhatóak:

[i00] a tél; a (szimbolikus) halál, a „végső dolgok” időszaka; az összeomlás, az apokalipszis ([i08], ld. később) eljövételének szimbóluma

[i01] a Föld (bolygó); a (földi) világ, „minden”, a „földi dolgok” összessége

(i01)[i05] a föld; a Föld felszíne, „itt fenn” (vö. [i07] „ott lenn”, a Föld mélyén; vö. tudatos és tudattalan mentális tartalmak)

(i01)[i06] a Föld göröngyei; (metaforikusan) a (földi) emberek

Kohézió és koherencia Füst Milán *Tél* című versében

(i01)[i07] a Föld mélye, „leglényege” (vö. [i05] „itt fenn”, a Föld felszínén)
[i02] „te”, a vers olvasója, akit a költő megszólít; ezzel szemben áll a lírai én ([i13], ld. később)

[i03] az Orion csillagkép, „csillagzat”

(i03)[i04] az Orion csillagkép (kód)képe (vö. [i05] „itt fenn” és [i07] „ott lenn”)

A későbbiek (a versszöveg koherenciájának vizsgálata) szempontjából nagyon fontos lesz az, hogy a bevezetett korreferencia indexeket szemantikai kapcsolataik (pl. alá- és felérendeltségi, rész-egész, cél-eszköz, ok-okozati stb. relációik) alapján hierarchikusan ábrázoljuk.

Érdeemes kiemelni, hogy a vers első versszaka hármas szimbolikus világképet vázol fel: az „itt fenn” a Föld felszínére ([i05]), az „ott lenn” a Föld mélyére, a „dolgok leglényegére” ([i07]), az Orion csillagkép pedig a csillagos égre ([i04]) vonatkozik. Mindezek szimbolikus utalhatnak a tudatos, a tudattalan és a spirituális tudattartalmakra is. Ebben az értelemben a kihűlő (poros, szürke, rideg stb.) világ a csökkenő életerő, a halálhoz egyre közelebb kerülő lélek szimbóluma. Az első versszakban használt attribútumok is ezt fejezik ki:

[a01] fagyos

[a02] sötét

[a03] rideg; ridegség

[a04] poros; „a por”

[a05] szürke

A szövegmondatok (és az ezeket alkotó kommunikációs egységek), valamint a korreferencia indexek kapcsolatát az alábbi táblázat mutatja:

	K00	K01	K02	K03	K04	K05	K06
i00	1						
i01		1	2	5	1	1	5
i02			1	1	1		
i03			2				
i04			1				
i05				2			1
i06				2			
i07							2
a01		1					
a02		1					
a03			1	1			2
a04				1	1		1
a05						1	
	1	3	7	12	3	2	11

1. táblázat: Korreferenciaindex – szövegmondatmátrix

A táblázatban a számok az adott korreferenciaindex előfordulási gyakoriságát mutatják szövegmondatonként.

1.2. A második versszak: az Apokalipszis képei

S menj most tovább! Képzeld el azt is, hogy már egész
fagyott, megállt, megúnta vándorlását, megmeredt, –
S már itt harsog feletted az apokalipszis száraz kőfürgetege, melyben
A fagyott göröngy majd úgy repül, akár a vak madár,
Veri a szél, a forgó-szél veri, tölcsérben forog, avagy a rohanó szélvihar
Lökéseiben csapdos, szárazon kopog és megver...
(Füst Milán: *Tél*)

[K07]

[k13] S *(te)*[i02] menj most tovább!

[K08]

[k14] Képzeld el *(te)*[i02] azt[k15-23] is[k08-k12],

[k15-18] hogy *(a Föld)*[i01] már egész fagyott[a01], megállt, megúnta
vándorlását, megmeredt[a03], –

[K09a]

[k19] S már itt[i01] harsog *(te)*[i02] feletted az apokalipszis[i08] száraz[a06]
kőfürgetege(i08)(a06)[i09],

[k17] melyben(i08)(a06)[i09] / A fagyott[a01] göröngy(i01)(a01)[i06] majd
úgy repül, akár a vak madár,

[K09b]

[k18-20] *(A fagyott göröngyöt)*(i01)(a01)[i06] Veri a szél(i08)[i10], a forgó-
szél(i08)[i10] veri, tölcsérben(i08)(i10)[i11] forog,

[k21-23] avagy *(a fagyott göröngy)*(i01)(a01)[i06] a rohanó szélvi-
har(i08)[i10] / Lökéseiben(i08)(i10)[i12] csapdos, szárazon[a06] kopog és
megver *(téged)*[i02]...

A versszak elsődleges, szó szerinti jelentésben a Föld jövőbeli állapotát írja
le. A szöveghez az alábbi korreferenciaindexek kapcsolhatóak:

[i01] a Föld (bolygó); a (földi) világ, „minden”, a „földi dolgok” összessége

(i01)[i06] a Föld göröngyei; (metaforikusan) a (földi) emberek

(i01)(a01)[i06] fagyott göröngy(ök)

[i02] „te”, a vers olvasója, akit a költő megszólít; ezzel szemben áll a lírai én
([i13], ld. később)

[i08] apokalipszis, „apokalipszis”

(i08)(a06)[i09] kövek; „az apokalipszis száraz kőfürgetege”

Kohézió és koherencia Füst Milán *Tél* című versében

(i08)[i10] a (forgó)szél; a (rohanó) szélvihar
 (i08)(i10)[i11] a forgószél „tölcsérei”
 (i08)(i10)[i12] a (rohanó) szélvihar lökései

[a01] fagyos; fagyott

[a03] rideg; ridegség; merev, „megmeredt”

[a06] száraz

A szövegmondatok (és az ezeket alkotó kommunikációs egységek), valamint a korreferenciaindexek kapcsolatát az alábbi táblázat mutatja:

	K07	K08	K09a	K09b
i01		4	2	2
i02	1	1	1	1
i06			1	2
i08			3	5
i09			2	
i10				5
i11				1
i12				1
a01		1	2	2
a03		1		
a06			3	1
	1	7	14	20

2. táblázat: Korreferenciaindex – szövegmondatmátrix

1.3. A harmadik versszak: a Felszállás vagy Felemelkedés képei

S képzeld el ezután, hogy itt jártam én, vedd szívem melegét,
 Vedd, hogy itt voltam egykor, énekeltem s mily dallamokat! Földnek
 fekete göröngye felszállottam
 Mélységes éjszakámból sápadt arccal, fel a nap elé, a fény alá...
 S himnuszaimat zengettem feléd! – és harsogtam
 S rajtad feledtem szomoru szemeimet: vígasztalan örökkévalóság!
 (Füst Milán: *Tél*)

[K10]

[k24] S (*te*[i02]) képzeld el ezután (*azt*[k25]), hogy

[k25] itt jártam én[i13],

[k26] (*te*[i02]) vedd (*az én*[i13]) szívem(i13)[i14] melegét(i13)(i14)[a07],

- [k27] *(te[i02])* Vedd *(azt[k28-29])*, hogy
[k28] *(én[i13])* itt[i01] voltam egykor,
[k29] *(én[i13])* énekeltem s mily dallamokat[i15]!
[K11]
[k30] Földnek[i01] fekete(i01)[a08] göröngye(i01)(a08)[i16] *(én[i13])*
felszállottam / *(az én[i13])* Mélységes[a02] éjszakámból(i13)(a02)[i17]
sáppadt[a09] arccal(i13)(a09)[i18], fel a nap[i19] elé, a *(nap[i19])*
fény(e)(i19)[a10] alá...
[K12]
[k31] S *(én[i13])* himnuszaimat(i13)[i20] zengettem feléd![i02 vagy i22] –
[K13]
[k32] és *(én[i13])* harsogtam
[k33] S *(én[i13])* rajtad[i22] feledtem szomorú[a11] szemeimet(i13)-
(a11)[i21]:
[k34] *(te[i22] vagy a)* vígasztalan[a11] örökkévalóság(a11)[i22]!

A versszakban a költő keresi a helyét a világban, alkot és kapcsolatokat próbál kialakítani – emberi és spirituális értelemben egyaránt. A szöveghez az alábbi korreferenciaindexek kapcsolhatóak:

- [i01] a Föld (bolygó); a (földi) világ, „minden”, a „földi dolgok” összessége
(i01)[i06] a Föld göröngyei; (metaforikusan) a (földi) emberek
(i01)(a08)[i16] földnek fekete göröngye; metaforikusan a lírai énre
([i13]) utal
[i02] „te”, a vers olvasója, akit a költő megszólít; ezzel szemben áll a lírai én
(vö. [i13])
[i13] „én”, a költő, a lírai én
(i13)[i14] a költő szíve
(i13)(i14)[a07] a költő szívének melege
(i13)[i15] a költő írt („énekel”) versek („dallamok”)
(i13)[i20] a költő himnuszai
(i13)(a08)[i17] a költő sötét („mélységes”) éjszakája
(i13)(a09)[i18] a költő (sápadt) arca
(i13)(a11)[i21] a költő (szomorú) szemei
[i19] a Nap
(i19)[a10] a Nap fénye
[i22] az örökkévalóság
(a11)[i22] a „vígasztalan” (azaz elérhetetlen) örökkévalóság

A versszakban a költő sötét, „mélységes” éjszakája a költő búskomorságára – melankóliájára, ill. depressziójára – utal (mint ahogy pl. Nerval teszi *El Desdichado*

c. versében). A fény felé való törekvés pedig kifejezi a lélek ösztönös próbálkozását a reménytelen depresszióból való kitörésre. A vers egyik legfontosabb kérdése a versben a költő által használt egyes szám második személyhez kapcsolható jelentéstartalom; a „*himnuszaimat zengettem feléd*” ([k32]) kommunikációs egységben ez egyaránt utalhat a vers olvasójára ([i02]), ill. vers további részében megjelenő „*végzetlen örökkévalóság*”-ra ((a11)[i22]). Az örökkévalóság megszemélyesítve akár Isten arcára is utalhat (mint pl. cummings versébenⁱⁱⁱ), ezen keresztül az elveszett, de vágyott spirituális kapcsolatra Istennel. Az értelmezési bizonytalanság ennek megfelelően kétféleképpen is feloldható: részint a *zengő himnusz* fenségessége sokkal inkább Isten felé irányul, mint a vers olvasója felé; részint pedig a vers egy megszólított olvasója helyett azt is feltételezhetjük, hogy a költő végig – tehát a korábbi versszakokban is – Istenhez beszélt. Az elemzés során most az első megoldást fogadjuk el.

[a02] sötét; „mélységes”

[a07] meleg

[a08] fekete; vö. sötét, „mélységes” ([a02])

[a09] sápadt („sáppadt”), vértelen

[a10] fény; fényes

[a11] szomorú; végzetlen; hiábavaló

A szövegmondatok (és az ezeket alkotó kommunikációs egységek), valamint a korreferenciaindexek kapcsolatát az alábbi táblázat mutatja:

	K10	K11	K12	K13
i01	1	3		
i02	3			
i13	6	4	2	3
i14	2			
i15	1			
i16		1		
i17		1		
i18		1		
i19		3		
i20			1	
i21				1
i22			1	3
a02		2		
a07	1			
a08		2		

a09		2		
a10		1		
a11				4
	14	20	3	11

3. táblázat: Korreferenciaindex – szövegmondatmátrix

1.4. A negyedik versszak: a Káosz és a Kivonulás képei

Kakasviadal volt itt s ó minő! Még emlékezni is! A földnek két röge
feltámadt
S egymásnak eredt... Ezernyi pár párviadalban öklözött s hirtelen vissza-
hullt.
Időnként rádmeredtek: Megfoghatatlan! – s kiáltának: íme a megfog-
hatatlan! s vérben forgó szemeik
Kimeredtek az iszonyattól... Lobogás volt itt, lázas vacogás, – lélek, ó
árva vándor,
Pornak vándora, – lassan vond ki magad innen, úgy akarom. Ne figyeld a
lobogást. Várj.
Amíg majd befordulunk valamerre valahányan s a felejtés szürke köpenye
s a közivatar
Betemet s beborit.
(Füst Milán: *Tél*)

[K14]

[k35] Kakasviadal[i23] volt itt[i01]

[k36] s (a kakasviadal[i23]) ó minő[a12] (volt)!

[K15]

[k37] Még (nekem[i13]) emlékezni is (rá[i23] borzasztó[a13])!

[K16]

[k38] A földnek[i01] két röge(i01)[i24] feltámadt

[k39] S (a földnek két röge(i01)[i24]) egymásnak(i01)[i24] eredt...

[K17]

[k40] (A földnek[i01]) Ezernyi pár (röge(i01)[i25]) párviadalban(i25)[i26]
öklözött

[k41] s (ők(i01)[i25]) hirtelen visszahullt(ak a földre[i01]).

[K18]

[k42] Időnként (ők(i01)[i25]) rád[i28]meredtek:

[K19]

[k43] Megfoghatatlan[a14] (ők[i28])! –

[k44] s kiáltanak (ők(i01)[i25] valamit[k43+k45]):

[k45] íme (ők[i28]) a megfoghatatlan[a14]!

[K20]

[k46] s (*az ő*(i01)[i25]) vérben forgó[a15] szemeik(i01)(i25)(a15)[i27] /
Kimeredtek az iszonyattól[a14]...

[K21]

[k47] Lobogás[a12] volt itt[i01],
[k48] lázas[a12] vacogás[a14] (*volt itt*[i01]), –
[k49] lélek[i28], ó árva[a16] vándor(a16)[i28], / Pornak[a04] (*árva*[a16])
vándora(a04)(a16)[i28], – lassan vond ki[a17] magad[i28] innen[i01],
[k50] (*én*[i13]) úgy[k49] akarom.

[K22]

[k51] Ne figyeld (*te*[i28]) a lobogást[a12].

[K23]

[k52] (*Te*[i28]) Várj (*addig*[k51-52]).

[K24]

[k53] Amíg majd (*mi*[i29]) befordulunk valamerre[i30] valahányan
[k54] s a felejtés [i31] szürke[a05] köpenye(a05)[i31] s a
közivatar(i08)(a06)[i09] / Betemet (*minket*[i29] és/vagy *mindent*[i01]) s
beborít (*minket*[i29] és/vagy *mindent*[i01]).

A versszak a káoszba hullt világ állapotát mutatja be, amelyben a költő nem találja a helyét. A szöveghez az alábbi korreferenciaindexek kapcsolhatóak:

- [i01] a Föld (bolygó); a (földi) világ, „minden”, a „földi dolgok” összessége
(i01)[i06] a Föld göröngyei; (metaforikusan) a (földi) emberek
(i01)(a08)[i16] földnek fekete göröngye; metaforikusan a lírai énre ([i13])
utal
(i01)[i24] a földnek két göröngye, „röge” (akik egymásnak estek, „ered-
tek”)
(i01)[i25] a földnek ezer pár göröngye
(i01)(i25)(a14)[i27] a dühödt göröngyök vérben forgó szemei
- [i02] „te”, a vers olvasója, akit a költő megszólít; ezzel szemben áll a lírai én
(vö. [i13]); = [i22]
- [i03] az Orion csillagkép, „csillagzat”
(i03)[i04] az Orion csillagkép (köd)képe
[i30] az a hely, irány vagy cél, amerre „mi”[i29] fordulunk, amerre a
helyünket keressük; a csillag(kép) ([i04]) szimbóluma valószínűleg erre
utal
(a05)[i31] „a felejtés szürke köpenye”; a „második halál”, amikor valakit
elfelejtenek, már nem is emlékeznek rá
- [i08] apokalipszis, „apokalipszis”
(i08)(a06)[i09] kövek; „az apokalipszis száraz kőfürgetege”; a közivatar

(i01)(a12)[i23] a Földön kialakult (áldatlan, örült stb.) konfliktus, káosz, „kakasviadal”

(i25)[i26] az emberek, „göröngyök” egymás elleni harca (verekedése, „öklözése”, (pár)viadala stb.)

[i13] „én”, a költő, a lírai én

(i13)(a04)(a16)[i28] a költő magányos, árva lelke, aki keresi (és nem találja) a helyét itt a Földön (és aki a „föld göröngyei” számára megfoghatatlan)

(i13)[i29] „mi”, akik a költővel együtt „valahányan” vagyunk, és a földi dolgok[i01] helyett a csillagok „ködképe”[i04] felé fordulunk

Az örökkévalóság [i22] egyik szuggesztív költői képe az Isten képében vagy arcában tükröződő világ, amely az egymás ellen hadakozó emberek számára nemcsak érthetetlen és megfoghatatlan víziót jelent, hanem rettenetést, iszonyatot ([a14]) is (előre vetítve pl. az utolsó ítéletet és a pokolbeli szenvedést). Az egyes szám második személy azonban határozatlanná (szó szerint is „megfoghatatlanná”) teszi a referenciát, mert a versszakban később a költő saját magát is egyes szám második személyben szólítja meg; így a „megfoghatatlan” másik lehetséges értelmezése lehet maga a költő (ill. „megfoghatatlan” lelke), azaz [i13]. Mivel azonban a versszak tartalmilag meglehetősen különálló egyiséget alkot, elemzésünk során az utóbbit fogadjuk el.

[a04] poros; „a por”

[a05] szürke

[a06] száraz

[a12] a konfliktus „állandó” jelzői: örült, tébolyodott (?); lázas (vö. „lobogás”, „lázas vacogás”)

[a13] borzasztó (?); a költő attitűdje a konfliktus felé

[a14] megfoghatatlan (a lélek); a konfliktusban résztvevők attitűdje a lélek felé: rémült, iszonyodó (vö. a szemeik „kimeredtek az iszonyattól”), „hideg-lelős”, (hisztérikusan) rettegő, (teljes) pánikban levő (vö. „lázas vacogás”)

[a15] a konfliktusban résztvevők attitűdje egymás felé: agresszív, dühödt (vö. „vérben forgó”, „kimeredt” szemek)

[a16] a lírai én állandó jelzői: magányos, árva (vö. „lélek, árva vándor”) (vö. még szomorú, vigasztalan, ld. [a11])

[a17] kivonulás, elfordulás, „kivülállás”; a költői lélek attitűdje a konfliktus felé

A szövegmondatok (és az ezeket alkotó kommunikációs egységek), valamint a korreferenciaindexek kapcsolatát az alábbi táblázat mutatja:

Kohézió és koherencia Füst Milán *Tél* című versében

	K14	K15	K16	K17	K18	K19	K20	K21	K22	K23	K24
i01	1		2	3	1	1	1	3			+1?
i02 = i22					1	2					
i08											1
i09											1
i13		1						3	1	1	2+1?
i23	2	1									
i24 = i25			2	3	1	1	1				
i26				1							
i27							1				
i28								3			
i29											3
i30 = i04											1
i31											1
a04								1			
a05											1
a06											1
a12	1							2	1		
a13		1									
a14							1				
a15							1	1			
a16								2			
a17								1			
	4	3	4	7	3	4	5	16	2	1	13

4. táblázat: Korreferenciaindex – szövegmondatmátrix

Végezetül emeljük ki, hogy az elemzés során egyes pontokon utaltunk arra, hogy a versszöveg jelentése nem egyértelmű. Amikor ezekhez a részekhez egy adott értelmezést rendeltünk, már kiléptünk a versszöveg kohéziójának a területéről és a versszöveg koherenciáját vettük figyelembe.

Az 1-4. táblázatokban szereplő mátrixokból az indexek előfordulási gyakorisága alapján a szövegmondatokhoz „súlyt” rendelhetünk és ennek alapján meghatározhatjuk a leginkább informatív „kulcsmondatokat” (ezek súlyát a táblázatban dupla keret alkalmazásával kiemeltük). A kulcsmondatok rendelkeznek a

legtöbb korreferenciális kapcsolattal, ezért az egyes kommunikációs egységek-
ből, ill. szövegmondatokból kialakítható hálószerkezetében a szövegkohézió
szempontjából meghatározó szerepet töltenek be.

2. A versszöveg koherenciájának vizsgálata

2.1. A szöveg értelmezésére használt kognitív séma

A továbbiakban a versszöveg *koherenciáját* vizsgáljuk. Első lépésként nagy
vonalakban felvázoljuk az általunk választott *szó szerinti* értelmezésnek legjob-
ban megfelelő kognitív sémát, majd a versszöveget (formálisan) beillesztjük a
kiválasztott sémába. Ezután következhet a szöveg értelmezése, amelynek köz-
ponti eleme a választott séma és a versszöveg kiegészítése olyan – elsősorban
apokaliptikus látomásokat tartalmazó szövegekből származó – tartalmakkal,
amelyek a sémát és rajta keresztül a vers értelmezését teljessé teszik. Ennek
során figyelembe kell vennünk, hogy a versszöveg elsődleges, szó szerinti jelen-
tése mellett további, metaforikus-szimbolikus jelentéssíkok is létezhetnek.
Emellett a vers különlegessége, hogy Füst Milán a versben előforduló, konkrét
referenciával nem rendelkező személyek (én, te, mi, ők) esetében mintha
tudatosan használta volna az álommunkából ismert *sűrítés* technikáját – a vers
„főszereplői” határozatlanok és sok esetben összerosódnak (egyfajta „átváltó-
zásokként”), és így a vers olvasója döntheti el, hogy különböző vagy azonos
személyekről van-e szó. A jelentéssíkok és szereplők meghatározása értelem-
szerűen szintén az értelmezés feladata.

A kiválasztott kognitív séma rövid leírása a következő:

*A Föld a végnapjait éli, és közel az apokalipszis, a végső összeomlás. A Föl-
dön az emberek egymás ellen fordulnak, és eluralkodik a káosz, a kollektív örü-
let. A költő megpróbál a költészetben vigaszt találni, és spirituális kapcsolatba
kerülni Istennel. Amikor ráébred a próbálkozás hiábavalóságára, szomorúan
elfogadja sorsát és megpróbálja a káoszt kívülállóként szemlélni. Közögben
várja, hogy az apokalipszis beteljesedjen, lélekben a csillagok felé fordul.*

2.2. A kiválasztott séma korreferenciális elemzése

Az alábbiakban séma szövegmondatait [S_{xx}], kommunikációs egységeit [sy_y]
módon fogjuk jelölni. Az elemzéskor felhasználjuk a korábbiakban bevezetett
korreferenciaindexeket és attribútumokat is. Amennyiben ezek jelentése mó-
dosult, azt *-gal jelöljük. Az újonnan bevezetett korreferenciaindexeket [j_{zz}], az
attribútumokat [b_{ww}] módon jelöljük.

[S01]

[s01] A Föld[i01] a végnapjait(i01)[j01] éli,

[s02] és közel (*van*) az apokalipszis[i08], a végső összeomlás[j02].

[S02]

[s03] A Földön[i01] az emberek(i01)[i06] egymás ellen

fordulnak(i25)[i26],

[s04] és (*a Földön*[i01]) eluralkodik a káosz(i01)(a12)[i23], a kollektív
örület(i25)[a12].

[S03]

[s05] A költő[i13] megpróbál a költészetben[i15] vigaszt[b01] találni,

[s06] és (*a költő*[i13] *megpróbál*) spirituális kapcsolatba(i13)(i22)[j03]
kerülni Istennel[i22].

[S04]

[s07] Amikor (*a költő*[i13]) ráébred a próbálkozás hiábavalóságára[a11],

[s08] (*a költő*[i13]) szomorúan[a11] elfogadja sorsát(i13)(a11)[j04]

[s09] és (*a költő*[i13]) megpróbálja a káoszt(i01)(a12)[i23]
kivülállóként[a17] szemlélni.

[S05]

[s10] Miközben (*a költő*[i13]) várja, hogy az apokalipszis[i08]
beteljesedjen[i00],

[s11] (*a költő*[i13]) lélekben(i13)[i28] a csillagok[j05] felé fordul.

A szöveghez az alábbi korreferenciaindexeket és attribútumokat kapcsoltuk:

[i00] a tél; a (szimbolikus) halál, a „végső dolgok” időszaka; az összeomlás, az
apokalipszis ([i08], ld. később) eljövételének szimbóluma
(i01)[j01] a Föld végnapjai

[i01] a Föld (bolygó); a (földi) világ, „minden”, a „földi dolgok” összessége
(i01)[i06] a Föld göröngyei; (metaforikusan) a (földi) emberek

[i08] apokalipszis, „apokalypszi”

(i01)(a12)[i23] a Földön kialakult (áldatlan, örült stb.) konfliktus, káosz,
„kakasviadal”

(i25)[i26] az emberek, „göröngyök” egymás elleni harca (verekedése,
„öklözése”, (pár)viadala stb.)

(i25)[a12] kollektív örület

[j02] végső összeomlás, (el)pusztulás

[i13] „én”, a költő, a lírai én

(i13)[i15] a költő írt („énekelt”) versek („dallamok”)

(i13)(a11)[j04] a költő (szomorú) sorsa

[i22] az örökkévalóság; *Isten

(a11)[i22] a „vigasztalan” (azaz elérhetetlen) örökkévalóság

(i13)(i22)[j03] (spirituális) kapcsolat a költő és Isten, az „örökkévalóság” között
[j05] a csillagok
[i03] az Orion csillagkép, „csillagzat”
(i03)[i04] az Orion csillagkép (köd)képe (vö. [i05] „itt fenn” és [i07] „ott lenn”)

[a11] szomorú; vigasztalan; hiábavaló
[a12] a konfliktus „állandó” jelzői: örült, tébolyodott (?); lázas (vö. „lobogás”, „lázas vacogás”)
[a17] kivonulás, elfordulás, „kivülállás”; a költői lélek attitűdje a konfliktus felé
[b01] vigasz, öröm (szemben pl. a „vigasztalan” örökkévalósággal, (a11)[i22])

2.3. A kognitív séma és a versszöveg kapcsolata, a koherencia szükséges feltétele

Vegyük észre, hogy néhány kivételtől eltekintve (amire alább kitérünk) a versszöveg elemzésekor bevezetett korreferenciaindexeket használhattuk a sémaszöveg korreferenciális elemzésekor. Ez, valamint az, hogy az indexek hasonló verbális kontextusban fordulnak elő, intuitíven igazolja, hogy általunk javasolt séma összhangban áll a versszöveggel. (Egy egzaktabb, formális igazoláshoz a versszöveg és a sémaszöveg relációs indexeit – a szöveg verbális elemeihez kapcsolt indexeket – is használnunk kellene, de ettől most eltekintünk.)

A sémaként használt szövegben korábban használt korreferenciaindexek és attribútumok mellett új indexek és attribútumok is megjelentek. Azonban az indexek hierarchiájából látszik, hogy ezek egyértelmű szemantikai kapcsolatba hozhatóak a versszöveg korreferenciális elemzése során korábban bevezetett korreferenciaindexekkel. Így

- a Föld végnapjai ([j01]) a tél([i00]) egyik lehetséges szimbolikus jelentése;
- a végső összeomlás ([j02]) az apokalipszis ([i08]) egyenes következménye;
- a (spirituális) kapcsolat létesítése a költő és Isten, az „örökkévalóság” között ([j03]) a költő([i13]) lehetséges célja,
- a költő sorsa ([j04])
- a csillagok ([j05]) a versszövegben az Orion-csillagkép ([i03]) formájában jelennek meg;
- a vigasz és öröm ([b01]) a szomorúság, vigasztalanság és hiábavalóság ([a11]) ellentéte.

A fentiek alapján megfogalmazhatjuk a koherencia *szükséges feltételét*: egy szöveg koherens, ha létezik egy olyan – szöveggént megfogalmazható – séma, amelynek korreferenciális elemzésekor a séma korreferenciaindexei megfelelő

szemantikai (pl. alá- és felérendeltségi, rész-egész, cél-eszköz, ok-okozati stb.) kapcsolatba hozhatóak a szöveg korreferenciaindexével. A koherencia *elégsges feltételét* megadni egy példa alapján nyilvánvalóan nem lehetséges (nem is szólva a koherencia egyéb, pl. pragmatikai vonatkozásairól). Az mindamelllett elvárható, hogy a vizsgált szövegben előforduló minden korreferenciaindex kapcsolódjon szemantikailag a szöveg értelmezéséhez használt séma (illetőleg az azt leíró szöveg) valamelyik korreferenciaindexéhez. Ez esetünkben formálisan két korreferenciaindexre nem nyilvánvaló; azonban

- a vers olvasója ([i02]), akit a költő megszólít, a versben főként retorikai funkciót tölt be, és a koherencia szempontjából irreleváns (eltekintve most attól az értelmezési lehetőségtől, amikor a versbeli én, te és mi „megfoghatatlan” személyeket egy személybe sűrítjük),
- a Nap ([i19]) a versben a Föld([i01]) ellenpontja, ahogyan a fénynek([a10]) a sötétség ([a02]), a lélek melegének (a07) pedig a Földet fokozatosan előntő hidegség, ridegség, fagy ([a01]). Ezekben az esetekben a fogalmak *szimbolikus jelentése* kerül előtérbe, amely nem része az általunk használt sémának és elsősorban a koherencia pragmatikai vonatkozásaihoz kapcsolódik.

A koherencia pragmatikai vonatkozásaira a következő szakaszban térünk ki.

2.4. A vers értelmezése, a koherencia pragmatikai vonatkozásai

Az előző szakaszokban abból indultunk ki, hogy a versszöveg koherenciájának vizsgálatakor az első lépés egy megfelelő kognitív séma kiválasztása. Ebben a szakaszban a versszöveget fogjuk értelmezni, amely magában foglalja az értelmezéshez választott kognitív séma kiegészítését, kibővítését a sémához illeszkedő tudástartalmakkal, majd *a versszöveg beillesztését a választott sémába*. Kézenfekvő lehetőség a versszöveg, ill. sémaszöveg *kulcsszavaiból* kiindulni (amelyeket például a szövegek korreferenciális elemzésekor mintegy „készen” kapunk) és olyan, különböző forrásokból származó szövegeket felhasználni az értelmezési folyamat során, amelyek az adott kulcsszavak konnotatív jelentését kibővítik. Érdemes megjegyeznünk, hogy *az értelmezési folyamat „végterméke” ilyen értelemben egy koherens hiperszöveg előállítás*a. Tekintve a számba jövő szövegek szinte korlátlan számát, a séma kiegészítésére értelemszerűen számos (lényegében végtelen sok) lehetőség kínálkozik. Az értelmezéshez használt szövegek kiválasztásakor tehát nem törekedhetünk teljességre, és nem lehet elkerülni bizonyos mértékű szubjektivitást sem – a legfontosabb kritérium az előállított hiperszöveg koherenciája. (A jobb követhetőség értelmében a használt szövegek eredeti szóhasználatának megfelelő szöveg-kiegészítéseket, „allúziókat” igyekeztünk idézőjelek között beilleszteni.)

2.4.1. Az apokalipszis és a pokolra szállás sémája, „forgatókönyve”

Induljunk ki a versszöveg központi fogalmából, az *apokalipszis*ből, és ezzel foglalkozó *apokaliptika* fogalmából. „Az apokaliptika a végidő eseményeinek »feltárása«, amely egyszersmind egy irodalmi stílusra, egy világlátásra, és egy történelmi folyamatra is vonatkozik (Kránitz–Szopkó 2001: 22). A végidő eseményeinek, az ember és a világ végső sorsának, a „végső dolgoknak” a tárgyalása az *eszkatológia* tárgya (uo. 53), amely „a halál utáni ítélettel és a világ végével kapcsolatos dolgokra” utal (Jeromos 2002: 464). „Az eszkatológia és apokaliptika szavakat olykor azonos értelemben használják, noha a két fogalom jól elkülöníthető egymástól. Az utóbbi ugyanis a közelesen bekövetkezni gondolt világvégével kapcsolatos elgondolásokkal, hangsúlyosan is az arra vonatkozó számítgatásokkal foglalkozik, s benne a végváradalom sokkal intenzívebben jut kifejezésre, mint az eszkatológiában; amelyben a spekulációnak lényegesen kisebb a szerepe” (Bartha 2000: 413). Az apokaliptika mint irodalmi műfaj „az angyalok által benépesített transzcendens világgal és transzcendens eszkatológiával foglalkozik, melynek mind személyes, mind kozmikus dimenziója van” (uo.). Az ebbe a műfajba sorolható irodalmi alkotásokban „a szerző(k) mitológiai utalásokkal telített, szimbólumokban bővelkedő nyelven a közeli végidőket jövendőli(k) meg, ill. az ezt követő hatalmas történelmi fordulatot” (Bartha 2000: 94).

Az emberi vallások, mítoszok és kultúrák különböző alkotásaiban az *apokalipszis*, a „végső dolgok”, az anarchiához, káoszhoz, összeomláshoz vezető eszkatologikus „világvége” látomása,^{iv} ill. ezek egyes motívumai különböző formákban jelenik meg:^v

- özönvíz (árvíz), elsüllyedés az örvényben, „örvénybe jutás”; elmerülés („bűdös mocsárban”, iszapban, szennyben, „piszkos vízben”, „bűzlő sárban”, mocsokban, vérben, „vérfolyamban”, penészben, ürülékben, forró vízben, vérben vagy szurokban stb.); pokoli bűz, „bűzőzön”; fuldoklás; megfulladás stb. (a vízözön mítoszai;^{vi} Biblia: Ter 7.17–24, 2Pt 3.6; Odüsszeusz hányódása a tengeren, Kharübdisz; Dante: Isteni színjáték. Pokol VI., VII., VIII., XI., XII., XVIII., XXI., XXII.; T. S. Eliot: Átokföldje IV. A vízbefúlás stb.),
- vízhiány, kiszáradás; a vizek (folyók stb.) elapadása; „pokoli szélvihar”; forróság, „tikkadt nap”, forró (homok)sivatag; elsivatagosodás, sivataggá, pusztasággá, „pusztává” válás; elmerülés, ill. elsüllyedés a porban stb. (Biblia: Iz 19.5–7, Jer 4.23–28; Dante: Isteni színjáték. Pokol V., XIV., XV.; T. S. Eliot: Átokföldje vagy A puszta ország I.19–30, V.331–359; Arthur C. Clarke: Holdrengés; Frank Herbert: Dűne; Zsoldos Péter: Ellenpont; Marion Zimmer Bradley: A Világok Háza stb.),
- éhezés, éhínség; elsötétedés és kihűlés, fagyhalál; erőforrások (és egyúttal a remény) elfogyása; bezártság, (örök) sötétség; jeges eső; dermesztő hideg, „közeleg a tél” stb. (Biblia: Ám 18–20, Zak 14.6; Dante: Isteni színjáték. Pokol

- III.,^{vii} VI., XXXII., XXXIII.; Madách Imre: Az ember tragédiája; Robert Frost: Tűz és jég; A. E. van Vogt: Fekete torpedóromboló; Trónok harca stb.),
- tűzhalál; megperzselődés, megégés; „világégés”, amelyhez akár több más *csapás* is kapcsolódhat, például természeti katasztrófák (földrengés, vulkán-kitörés; csillaghullás; tűzvihar, kén- és tűzeső, az ég lángba borulása; jégeső; özönvíz stb.), a Gonosz (titánok, óriások, sárkányok stb.; szörnyeteg, fenevad, Sátán stb.) eljövetele; kártevők és vadállatok pusztítása (sáskajárás, patkányok, kígyók, pókok stb.) idegenek vagy úrlények támadása, „inváziója”; háborúk és öldöklés, betegség és járványok (pl. pestis, lepra, „a test szétmállása”, fekélyek, rüh stb.), mérgezés és (környezet)szennyezés, „undokság” stb. (Biblia: Iz 2.10,19, Ez 14.21–22, 15.4–8, Dán 9.26–27, Joel 1.4–12, Zak 14.12,15, Mal 3.19, 2Pt 3.10–12; Szodoma és Gomorra pusztulása, Ter 19:24, Jelenések könyve; Hénok apokalipszise; Dante: Isteni színjáték. Pokol IX., X., XVI., XVII., XIX., XXIV., XXV., XXVI., XXVII., XXIX.; W. B. Yeats: A második eljövétel; John Wyndham: Újjászületés; Stanisław Lem: Kiberiáda. Két szörnyeteg; Fred & Geoffrey Hoyle: Űrhajók a Göncölszekérben; Philip K. Dick: A kozmosz bábjai; Lengyel Péter: Ogg második bolygója; Stephen King: Álomcsapda; James Herbert: Patkányok; Luc Besson: Az ötödik elem stb.).

Az apokalipszis szó szerinti értelmezése mellett figyelembe kell vennünk a lehetséges allegorikus–szimbolikus jelentéstartományokat is. A külső, „profán” világ összeomlása, amely magában foglalja a fizikai, „objektív” valóság és a benne élő emberek, a társadalom – benne az emberi közösségeket összekötő erkölcs, értékek és kultúra – pusztulását, *szimbolikusan utalhat az emberi lélek válságára és meghasonlására*, a „vad vadonban való eltévedésre”^{viii} (pl. Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból; Radnóti Miklós: Töredék; Pilinszky János: Apokrif stb.^{ix}). Ilyen értelemben az apokalipszis átvitt értelemben a lélek, a belső, mentális világ mély, feloldhatatlan konfliktusait, az átélt igazságtalanságok nyomait („Kizökkent az idő – ó, kárhozat!”, Hamlet), és az ezzel együtt járó legbelső félelmeket, szorongásokat (belső démonokat, „félelmetes fenevadakat”) is kifejezheti. Ezekhez a különböző (mitológiai, irodalmi) történetekben megjelenített *Alvilág*, és különösen a *Pokol* képei társíthatóak (pl. a Tartaroszba zárt titánok; Titüosz, Szisüphosz, Tantalosz, Ixión, Aszkalaphosz stb.; Dante pokla; a különböző korszakok pokolábrázolásai; ld. Turner 2007, Minois 2012). Másrészt a különböző korok mai szemmel elképesztően kegyetlen, iszonyatos (horrorisztikus, „gótikus”) kínzási és kivégzési rituáléi is alighanem ennek a pokolbéli mentális világnak a földi tükröződései, projekciói.^x

A legfontosabb kérdés mind a külső, mind a belső apokalipszis esetében az, hogy *van-e kiút az összeomlásból*. Számos mitológiai^{xi} és irodalmi történet tanúsága szerint a pusztuló külső világból a *menekülés* jelenti a kiutat egy másik,

szebb vagy jobb világba (pl. Noé, Lót, Aineiasz stb.). Ennek a folyamatnak a lélekben való szimbolikus tükröződése^{xii} az alvilágba vagy pokolba történő leszállás és felemelkedés (pl. Odüsszeusz; Aineiasz; Orpheusz; Héraklész, Thészeusz;^{xiii} bibliai példák;^{xiv} Dante; a költők „pokoljárását” illetően ld. Santarcangeli 1980^{xv}), amely nélkül a lélek nem képes elszakadni az összeomló külső világtól (és ennek belső tükröződésétől).^{xvi}

Az apokalipszis és az Alvilágba, Pokolba történő leszállás túléléséhez a történetek tanúsága szerint szükség van külső segítségre, egy *spirituális vezetőre* (pl. Kirké, Pallasz Athéné, Hermész; Teiresziasz; Próteusz; Médeia, Ariadné; Sibylla; Merlin; Vergilius, Beatrice stb.) aki (át)vezeti^{xvii} és segíti (pl. tanácsadás, jóslás, isteni beavatkozás vagy „deus ex machina”, (ör)angyali segítség^{xviii} stb. formájában) a hőst alvilági utazása során. Ennek hiánya vagy visszautasítása (pl. az elbizakodottság, „hübrisz”, mértéktelenség, „szabad akarat” stb. nevében), a vezető elhagyása vagy egy rossz vezető követése szinte biztosan bukáshoz vezet. A tragikus vég lehetőségét számtalan történet példázza (pl. Bellerophontész, Szi-szüphosz, Peirithoosz; Iaszón; Arthur és a Kerekasztal lovagai stb.).

Az alvilági, „pokolbeli”, egymással tusakodó lelkekkel való találkozás megfelel a belső konfliktusokkal, „démonokkal” való szembenézésnek.^{xix} Ezek után a megtisztult, a pokolbeli történetektől megcsömörlött, és a hiábavalósággal való szembenézés révén bölcsé vált^{xx} lélek felemelkedhet a Pokolból. Ez együtt jár – egyebek közt – a világi terhektől való megszabadulással, az „elveszett illúziók” és hiábavaló vágyak feladásával,^{xxi} a mértékletességgel,^{xxii} az elérhetetlen, hiábavaló célok^{xxiii} elvetésével, a „helyrehozhatatlan” jelenhez^{xxiv} és élethelyzethez kapcsolódó sors^{xxv} (vagy *ananké*) elfogadásával (vö. Biblia, Prédikátor könyve; Lao-ce: Tao te king; Kölcsey Ferenc: Vanitatum vanitas stb.). Mindez óriási alkotó energiákat képes felszabadítani („Pokolra kell annak menni”, József Attila^{xxvi}). A felemelkedés után, ha megtörténik, lényegében már „egyenes út” vezet a Paradicsomba, az Elyziumba, a Boldogok Szigetére, vagy éppen egy lakatlan szigetre vagy csendes kunyhóba, ami együtt jár a múltbéli borzalmak elfelejtésével (Dante: Isteni színjáték;^{xxvii} Jókai Mór: Az arany ember; W. B. Yeats: Innisfree; Mihail Bulgakov: A Mester és Margarita stb.). Itt a boldog élettel együtt jár a megnyugvás, a megbocsátás és az átélt borzalmak elfelejtése („nem szabad visszanézni”: Orpheusz, Lót felesége stb.). Ezután már a hősök „boldogan élnek, míg meg nem halnak”, ill. halhatatlanok lesznek, vagy újjászületnek és üdvözlnek.

2.4.2. Füst Milán: *Tél* c. versének apokalipszise és a költő pokolra szállása

A vers elsődleges jelentésrétegében az apokalipszis „forgatókönyve” a kiszáradástól és kihűléstől a káoszon át az összeomlásig követi végig a kozmikus eseményeket, a „jövő emlékeit”. A vers szimbolikus jelentéstartományában azon-

ban a földi világ (a „puszta ország”) a költői lélek és az egyre fokozódó, a lelken fokozatosan úrrá levő belső feszültségek szimbóluma. A lélek „lassú ütemben elfordul” a mindennek spirituális értelmet adó „fénytől” és „naptól”, és egyedül marad a hideg, poros és szürke téli világban. Végül eljut oda, amikor „a ridegség / Elönti [...] a dolgok leglényegét”. A sorsát nem értő, de igazságot és segítséget hiába váró lélek fokozatosan egyre távolabb kerül a világ megértésétől, míg végül „megúnja vándorlását, megmered”. A folytonos kudarcok, lelki sérülések, traumák először szenvedést és szomorúságot, majd „ridegséget” okoznak, azután – ahogy a lelket fokozatosan ellepi, „elönti” a lelki sérülések fullasztó „pora”, amely végül mindent belep, „elhatalmasodik” –, a belső apokalipszis kiteljesedik és melankóliához, mély depresszióhoz vezet. Ez „forgószélként”, szélörvényként, mintegy „tölcsérként” magába szívja, és kőfürgetegként veri a „fagyott göröngyöt”, a szenvedő, „vak madárként” csapkodó lelket.

A költő először megkísérel kitörni „mélységes éjszakájából”, „a melankólia fekete napja” (Nerval) alól. A költészetben próbál vigaszt találni („Hangzavart? – Azt!”, Illyés Gyula), és „himnuszokat zengve” spirituális kapcsolatba lépni az „örökkévalósággal”. Az állandósuló, feldolgozatlan és feldolgozhatatlan ellentmondások azonban kiüresedéshez, tanácstalansághoz, „vigasztalansághoz” vezetnek („A semmi ágán ül szívem”, József Attila).

A végső pusztulás felé rohanó világban így a költői lélek hiába keresi, nem találja a helyét, és végül azt a megoldást választja, mint előtte annyi költő: „leszáll a pokolba” és megpróbálja kívülállóként, „a por vándoraként” szemlélni a történeteket, a pokolbéli káosz „kakasviadalban” tusakodó, elkárhozott lelkeit. Amikor pedig már eleget látott a „lobogásból és lázas vacogásból”, továbblép és fokozatosan elszakad a káoszba süllyedt világtól. Ennek szimbolikus kifejeződéseként a költő, többedmagával, lélekben „befordul” a csillagok – az Orion csillagképe, „ködképe” – felé, miközben a közivatar betemeti az egymással hadakozó árnyakat, és az örület lassan a feledés homályába vész.

Vegyük észre, hogy az előző szakaszban felvázolt séma tökéletesen illik Füst Milán versére. Egy pontot kivéve, és ez önmagában is rámutat a Füst Milán-i „objektív” líra egyik legsajátosabb vonására. És ez a *spirituális vezető* hiánya – akit a személytelen „örökkévalóság” nem képes pótolni. A pokolra szálló, „megfoghatatlan” lélek végzetesen magányos, „árva vándor”. Vagy mégsem? A rejtélyes többes szám első személy „befordulunk ... valahányan” akár azokra az elődökre is utalhat, akik korábban – Füst Milánhoz hasonlóan – lélekben megtették már ezt az utat.

De hogy *utána* mi lesz a költő sorsa, azt már nekünk kell eldöntenünk. A versnek két lehetséges befejezése képzelhető el attól függően, hogyan értelmezzük az utolsó mondatot:

(1) „[...] s a felejtés szürke köpenye s a közivatar / Betemet s beborít [minket].” A felejtést, a „második halált” végül sem a költő, sem a vele tartók nem kerülhetik el. Ez a végkifejlet a nagy, tragikus drámai hősök (Oidipusz, Hamlet stb.) sorsára emlékeztet, bár a versben ehhez társuló *felejtés* motívuma meglehetősen szokatlan.

(2) „[...] s a felejtés szürke köpenye s a közivatar / Betemet s beborít [mindent].” A költő (és lelki társai), akik tudatosan kivonták magukat a végzetes események sodrásából, a „kakasviadalból”, mintegy kívülről szemlélik az összeomlást – mint egykor Noé, Lót vagy Deukalión.

Az első esetben a versbeli történések az apokalipszissal lezárulnak. A vers végkövetkeztetése ekkor alapvetően pesszimista, a depresszióba merülő költői lélek útkeresése *tragikus* – ezt támasztja alá a vers címe is (a *Tél* ugyanis a halál szimbóluma, amely Füst Milán költészetének talán legfontosabb kulcsszava).^{xxviii} A tragikus sors szükségszerűsége (*ananké*), az apokaliptikus végzet (*heimarmené*) elkerülhetetlensége a verset a görög tragédiák életfelfogásával, életszemléletével rokonítja, ami Füst Milán esztétikai felfogásához mindig is nagyon közel állt.^{xxix} Mindamellet például a *majd* többszöri előfordulása miatt gondolhatjuk, hogy a vers a jövőről (is) szól. És ez ad némi vigaszt az olvasónak.

A második esetben a vers gondolatisága az apokalipszis „forgatókönyvét” követi, amelyben az apokalipszis nem a vég, hanem a Pokolból való felemelkedés után a (megszenvedett) boldogsággal kapcsolódik össze. A lehetséges végkifejletre a versben az első versszak „lassu ütembe” fordul” és az utolsó versszak „Várj. / Amíg majd befordulunk” összecsengése utalhat, a kettőt pedig a lélek *csillagok* felé fordulása mint a halhatatlanság („örökkévalóság”) szimbóluma köti össze.^{xxx} A csillag ebben az összefüggésben a *kivonulás* szimbóluma is lehet, amely mutatja az utat, amikor a költő – a hozzá csatlakozókkal együtt – elhagyja az összeomló világot. Mint egykor Danténak:

„Vezetőm velem együtt lépett a rejtett kis ösvényre, hogy végre hazakerüljünk a fény világába. Anélkül, hogy útközben kívántunk volna megpihenni [...] végül egy kerek sziklanyíláson át a messzeségből az ég szépsége fényesen és derűsen integetett felém. Mikor pedig kiléptünk, viszontláttuk a csillagokat.”
(Dante: *Isteni színjáték. Pokol XXXIV. ford. Szabadi Sándor; 2004: 80*)

3. Összegzés

Tanulmányunkban Füst Milán: *Tél* című versét alapul véve vizsgáltuk a versszöveg kohézióját és koherenciáját. A *kohézió* formális vizsgálatát a Petőfi S. János által kidolgozott korreferenciális elemzés segítségével végeztük el. A *koherenciát* két szempontból vizsgáltuk. Elsőként egy alkalmas kognitív séma kiválasztásával és korreferenciális elemzésével igazoltuk, hogy a választott séma

és a versszöveg reprezentálható egymással szemantikai kapcsolatban levő a korreferenciális indexek segítségével. Ezzel egy szükséges feltételt adtunk a versszöveg koherenciájára. Ezután a kohézió pragmatikai vonatkozásait vizsgáltuk úgy, hogy a kiválasztott sémát Füst Milán versére alkalmaztuk és kiegészítettük további, különböző forrásokból származó szövegekkel. Ennek eredményeként megadtuk Füst Milán versének egy lehetséges koherens értelmezését. Ezzel igazoltuk a versszöveg koherenciáját, és egyszersmind egy elégséges feltételt is adtunk a koherenciára.

Irodalomjegyzék

- BARTHA T. (szerk.) 2000. *Keresztyén bibliai lexikon*. I. kötet. A-J. Budapest: Kálvin Kiadó.
- BEAUGRANDE, R.-A. de-DRESSLER, W. U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina Kiadó.
- BODA I. K.–B. PORKOLÁB J. 1998. Kor[r]eferenciális kifejezések és ko[r]referenciarelációk. Példaszöveg: Szent János Apostol Jelenéseinek könyve. 21:9-23. Az új Jeruzsálem. (Részlet). In: Petőfi S. J. (szerk.) *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Officina Textologica* 2. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 32–56.
- BODA I. K.–PORKOLÁB J. 2012. *A hipertext paradigma a szövegtanban és a stilisztikában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- DANIÉLOU, J. 2015. *Az angyalok és küldetésük az egyházatyák szerint*. Budapest: Jel Kiadó.
- DETHLEFSEN, Th. 1997. *Oidipusz, a talány megfejtője*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- DOBI E. 2000. A kor[r]eferenciaelemzés kérdésének rendszernyelvszerinti megközelítése szemiotikai textológiai keretben. In: Dobi E.–Petőfi S. J. (szerk.) *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diszkusszió. Officina Textologica* 4. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 81–123.
- DOBI E.–PETŐFI S. J. (szerk.) 2000. *Kor[r]eferáló elemek — kor[r]eferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Officina Textologica* 4. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- FEJTŐ F. 1935. József Attila költészete. *Korunk* 1935 évf. 1. sz. 70–72. <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/fejto1.htm> (2016-07-13)
- FÜST M. 1963. *Látomás és indulat a művészetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Budapest: Digitális Irodalmi Akadémia – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2011. http://dia.pool.pim.hu/xhtml/fust_milan/Fust_Milan-latomas_es_indulat_a_muveszetben.xhtml (2016-07-13)

- GARDIN, N., OLORENSHAW, R., GARDIN, J., KLEIN, O. 2009: *Szimbólumok lexikona*. [Petit Larousse Des Symboles] Budapest: Saxum Kiadó.
- [Jeromos 2002] *Jeromos Bibliakommentár I. Az Ószövetség könyveinek magyarázata*. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002.
- KRÁNITZ M., SZOPKÓ M. 2001. *Teológiai kulcsfogalmak szótára*. Budapest: Szent István Társulat.
- MINOIS, G. 2012. *A pokol története*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- PÁL J. 2009. *Dante. Szó, szimbólum, realizmus a középkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PELLE J. 2006. *Bosszú és kegyetlenség. Az emberi gyűlölet kultúrtörténete*. Pécs: Alexandra Kiadó.
- ROMÁN J. 1963. *Mítoszok könyve*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- PÁL J., ÚJVÁRI E. (szerk.) 2001. *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi Kiadó. http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm (2016-07-13)
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SANTARCANGELI, P. 1980. „*Pokolra kell annak menni...*” *Költők pokoljárása*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- SZABÓ F. [é.n.]. *Prédikátor könyve*. [elektronikus dokumentum] <http://www.szaboferenc.hu/konyveim/pred.pdf> (2016-07-13)
- SZIKSZAINÉ NAGY I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- TOKAREV SZ. A. (szerk.) 1988. *Mitológiai enciklopédia I*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TURNER, A. K. 2007. *A pokol története*. Budapest: General Press Kiadó.
- ZERI G. 1995. A Prédikátor könyvének magyarázata. In: *A Szentírás magyarázata. Jubileumi Kommentár*. Budapest: Kálvin Kiadó. 1188–1190. [az elektronikus kiadás lapszámai] <http://biolka.reformatus.ro/upload/Jubileumi%20Kommentar.pdf> (2016-07-13)

Források

- Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Budapest: Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1982. [elektronikus kiadás] A Katolikus Biblia. Szent István Társulat. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/vallas/katbibl/html/>, (2016-07-13).
- Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Budapest: Kálvin Kiadó. 1997.
- BORGES, J. L. 2002. *A költői mesterség*. Budapest: Európa Kiadó. (Mérleg)

DANTE, A.: *Isteni színjáték*.

[Babits 1974] Dante Alighieri: *Isteni színjáték* (ford. Babits Mihály). Budapest: Európa Kiadó. 1974. [elektronikus kiadás] Magyar Elektronikus Könyvtár, (1998-03-17). <http://mek.oszk.hu/00300/00362>, (2016-07-05).

[Szabadi 2004] Dante Alighieri: *Isteni színjáték* (ford. Szabadi Sándor). Budapest: Püski Kiadó. 2004.

[Baranyi 2012] Dante Alighieri: *Pokol* (ford. Baranyi Ferenc). Budapest: Tarandus Kiadó. 2012.

ELIOT, T. S. 2000. *Négy kvartett* (ford. Vas István). Budapest: Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.oszk.hu/00300/00378/00378.htm>, (2016-07-13).

HERBERT, F. 1987. *A Dűne I.* (ford. Békés András). Budapest: Kozmosz Kiadó.

LAO-CE 2001. *Tao te king. Az Út és az Erény könyve* (ford. Kulcsár F. Imre). Budapest: Kairosz Kiadó.

TARANTINO, Q. 2012. *Ponyvaregény* [forgatókönyv]. Budapest: Cartaphilus Kiadó.

Cohesion and Coherence in Milán Füst's Poem *Winter*

In this study we examine the textual cohesion and coherence of Milán Füst's poem titled *Winter*. The formal study of its cohesion has been performed by using co-reference analysis devised by János S. Petőfi. In observing its coherence, two aspects have been considered. First, we identified a cognitive schema which intuitively corresponded to the text of the poem. We described the schema as a text and performed its co-reference analysis. The almost exact matching and the similar verbal context of the co-reference indices of the schema as well as the poetic text verified their correspondence, and at the same time, provided a necessary condition for coherence. Second, the pragmatic aspects of coherence were examined. In doing so, we applied the selected schema to Milán Füst's text and completed the text with other texts deriving from different sources. As a result, we have construed a possible and coherent interpretation of the poetic text which, on the one hand, justified the coherence of Milán Füst's text and, on the other, provided a sufficient condition for coherence.

Jegyzetek

ⁱ „A *Szellemek utcájától* kezdve (»Az életem javát sötétben töltöm el, / a mélyen elrejtező, néma férfikort«) végig: a *Szózat az aggastyánhoz*, *Tél*, *Öregség* (»A legszebb versem« – mondta nekem egyszer ő maga), *Önarckép*, *Barátaimhoz*, *Levél a réműletről*, *Kajetán beszéde*, a teljes *Őszi sötétség* ciklus és az *Objektív kórus*, egészen az *Epilógusig*, egytől egyig mindmegannyi fájó vándorlás a Lét–Nemlét országában, a Sötétség birodalmában; csupa panasz és meditáció az ember és a költő egzisztenciájának és létjogosultságának, indítékainak, [és mindezek] összeegyeztethetőségének ellentmondásos feszültsége fölött” (Santarcangeli 1980: 287).

ⁱⁱ A tanulmányunkban használt szövegtani és szemiotikai-szövegtani fogalmakat ismertnek tételezzük fel (ld. például Boda–Porkoláb 2012, Petőfi 2004, Dobi 2000, Beaugrande–Dressler 2000, Szikszainé 1999, Tolcsvai 2001).

ⁱⁱⁱ „isten rettenetes arca, fényesebb, mint egy kanál / egy végzetes szó képét tükrözi, / így az életem (mely kedvelte a napot és a holdat) / olyasmire hasonlít, ami nem történt meg” (e.e. Cummings: A Clown's Smirk in the Skull of a Baboon; idézi Borges 2002: 41).

^{iv} „Ami az eszkatológia létrejöttét és kialakulását illeti, annak okát abban kereshetjük, hogy már a primitív népek gondolatvilágában kialakult egyfajta félelemérzet ijesztő természeti jelenségek (nap- és holdfogyatkozás, üstökösök megjelenése, meteorhullás) és természeti katasztrófák (földrengések, vulkánkitörések, árvizek, kemény telek) kapcsán, hogy egy ilyen esemény adott esetben a világ elpusztulását eredményezheti. Ehhez járult bizonyos népek esetében (mint pl. az indiaiak, babiloniak), hogy a mulandósággal kapcsolatos általános tapasztalatokat a világ egészére is vonatkoztatták, úgy gondolva, hogy maga a világ is elöregszik, elerőtlenedik, s a végén »meghal«” (Bartha 2000: 413). Ezek a gondolatok és sémák azonban ma is ugyanúgy részei az emberi kultúrának, mint a régi időkben. Például a tudományos-fantasztikus irodalomban (és az ehhez kapcsolódó egyéb művészeti alkotásokban, pl. a filmművészetben, valamint a rokon műfajokban, pl. a fantasyban stb.) rendszeresen megjelennek és újrafogalmazódnak az ősi mítoszok világvégevel és a világ pusztulásával kapcsolatos elképzelései és történetei.

^v „Ami a végidők eljövételének módját illeti, a leggyakoribb egy világéggel kapcsolatos elgondolás, így pl. az indiaiak, a babiloniak és a perzsák esetében. Más esetekben vulkanikus jellegű eseményekre gondolnak, s vannak vallások, amelyek szerint csillagok hullanak a Földre, és megsemmisítik azt. Több vallás özönvízszerű katasztrófára számít, míg mások fagykatasztrófára gondolnak” (Bartha 2000: 413–414).

^{vi} „Az özönvíz-mondák igen széleskörűen elterjedtek (a téma nincs meg vagy csak véletlenszerű nyomai vannak a japán s az afrikai és ausztráliai népek mitológiájában). [...] Vannak olyan mondák, amelyekben az özönvíz világméretű katasztrófát jelent (elárasztja a világot). Ilyenkor elpusztul minden élőlény, vagy csak az a kevés marad meg, amely később újra feltámaszthatja az életet a földön. Ebbe a képzetkörbe tartoznak azok az özönvíz-mondák, amelyek az »idők kezdetén« bekövetkezett világpusztulást s az embe-riség kipusztulását magyarázzák, valamint az elkövetkező világvéget festő eschatologikus mondák (amelyek szerint a világ özönvíz, tűz és víz áldozata lesz)” (Tokarev 1988: 210).

„A séma legősibb megfogalmazása a sumer változat (Ziuszudra), amely forrásul szolgált a későbbi babiloni (Atram-haszisz, sumer-akkád mitológia) és a bibliai (Noé) változatokhoz. Az özönvíz-monda sémi változata talán hatott Deukalión és Pürrha mítoszára” (uo.). „A görög vízözön-mítosz lényegileg az elő-ázsiai vízözön-mítoszokkal rokon. Csak néhány motívuma különbözik azoktól, különösen a befejezés, az emberiség újraszaporodása, ezek a görög költői képzelet termékei” (Román 1963: 151). „Az elő-ázsiai és görög mitológia híres története, a vízözön, bár egészen más formában, de megjelenik Indiában is. Néhány mozzanata feltűnő párhuzamot mutat az elő-ázsiai mítosszal, s ezen belül is az ószövegségi elbeszéléssel” (uo. 206). „A héber vízözön-mítosz a mezopotámiaiinak helyi változata. Csupán a sok istent irtották ki a közismert mítosz szövegéből. Nem lehetetlen, hogy a Gilgames-eposz XI. táblájának közvetlen hatása alatt készült, s ezt a szöveget később egy másik változattal egyesítették” (uo. 412). „Az isteni Gilgames története [...] az ókori Kelet kultúrájának egyik legnagyobb alkotása, amely jelentékenyen befolyásolta az antik keleti irodalmat.” Az eposz egyik legismertebb epizódja a vízözön-történet. „Volt-e vízözön? – tették fel már oly sokan a kérdést. Kalandos elméletek születtek az igenlő felelet igazolására. Kutatták is a vízözön nyomát, de ilyen formában nem bukkantak rá. A vízözön a sokféle pusztulás-mítosz egyik változata. Az öregedő Ré és az emberek összeütközéséről szóló mítosz, a Babel-tornya, a Szodoma pusztulását okozó tüzeső azonos mitológiai motívumot dolgoz fel: az emberek fellázadnak az istenség ellen, és a felsőbb hatalmasság haragja elpusztítja őket” (uo. 76).

vii „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!” (Dante: Isteni színjáték. Pokol III. in: Babits 1974: 14); „Jaj nektek, romlott lelkek! Temessétek el itt örökre azt a reményt, hogy a Paradicsomba fogtok jutni; azért jöttem, hogy átvigyelek benneteket a túlsó partra, örök sötétségbe, a tűz és jég honába. Te pedig ott, aki még élő ember vagy, távozz ezek közül, akik már halottak” (Dante: Isteni színjáték. Pokol III. in: Szabadi 2004: 18).

viii „A vad vadonban való eltévedés a mű elején, a három jelképes vadállattal való találkozás, majd rögtön utána Vergilius megérkezése” előkészíti a „megtisztító pokolbéli utat” Dante számára (Santarcangeli 1980: 219). A három vadállat szimbolikusan mind a belső, mind a külső világ konfliktusára utalhat. „A párduc, az oroszlán és a farkas képe a bibliai hagyományban gyökerezik” (Szabadi 2004: 81). A vonatkozó bibliai idézet a külső világgal, a világi hatalommal szembeni konfliktusra utal (Jer 5.4–6): „Azt gondoltam: »Talán csak az egyszerű nép viselkedik ostobán, mert nem ismeri az Úr útját, sem Istene törvényét. Fölkerestem hát a főembereket, és beszéltem velük, hiszen ők jól ismerik az Úr útját és Istenük törvényét.« De bizony ők is mind összetörték az Úr igáját, szétépték bilincseit. Hát ezért marcangolja szét az erdei oroszlán, és pusztítja el őket a pusztai farkas. A párduc ezért leskelődik városaik körül: szétépi mind, aki onnét kilép. Mert megszámlálhatatlan a vétküik, és hűtlenségeik száma folyton nő.” Mindamelllett „Dante első magyarázóit szerint a párduc a szabad szerelem, az oroszlán a gőg, a nőstény farkas pedig a kapzsiság (beleértve az anyagi és politikai törekvéseket is) jelképei” (Szabadi i.m. 81). Ha viszont a vadállatokat politikai allegóriának tekintjük, akkor „a párduc Firenze pénzügyi korruptségára, az oroszlán a pápaság (vagy Franciaország) veszélyes hatalmi gőgjére, a nőstény farkas pedig Franciaország (vagy a pápaság) politikai telhetetlenségére utal” (uo.). Dante személyes konfliktusának mélységét, életének „apokalipszisét” azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül: 1302-ben Dantéra a firenzei városvezetők politikai bosszúból először súlyos pénz-

bírságot róttak ki, utána távollétében élve elégetésre ítélték, házait leégették, javait elkobozták (Pál 2009: 91). Száműzöttként írta meg főművét, az Isteni színjátékot, amelyet halálának évében, 1321-ben fejezett be (uo).

^{ix} Paolo Santarcangeli külön fejezetet szentel a magyar költők – köztük Arany János, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, Madách Imre, Ady Endre, Füst Milán, József Attila, Radnóti Miklós, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Nagy László, Juhász Ferenc – „pokoljárásának” (Santarcangeli 1980: 281–290).

^x „Jóval többet tudunk a túlélő áldozatokról, mint azokról, akik a gonosztetteket elkövették. Újabban azonban a pszichológusok már igyekeznek részletesebben bemutatni a folyamatot, amelynek során az emberek eljutnak a »hétköznapi pszichológiai működéstől« a kegyetlenségig.” (Pelle 2006: 12). Például „[a] családi erőszak rendkívüli kegyetlenséggé fajulását olyan rehabilitációs programokkal lehet megelőzni, amelyek megtanítják az embereknek, miként birkózzanak meg a frusztrációval, a sérelemmel és a vággyal anélkül, hogy az erőszak eszközhöz nyúljanak” (uo.).

^{xi} A mitológiában óriási pszichés tartalékok rejlenek. Például „a régebbi kultúrák embereinek azért nem volt szükségük pszichoterápiára, mert más módszerekkel rendelkeztek, amelyek sokkal zseniálisabb módon elégítették ki az emberi lélek igényeit” (Dethlefsen 1997: 17). A pszichoterápia „csupán kényszerű válasz arra a veszteségre, amit kultúránk elszenvedett. [...] A mítoszról és a kultuszról van ugyanis szó, a múlt eme nagyszabású és jelentős erőtartalékairól” (uo. 18). Nem meglepő ezért, hogy „[a] pszichoanalízis a psziché minden funkcióját egy-egy megszemélyesített mitológiai alakkal azonosítja. Ebben az értelemben Hadész, azaz az alvilág, az elfojtás megjelenítője” (Pál–Újvári 2000: 39).

^{xii} „A modern keresztény gondolkodásban a pokol a lelki gyötrelmeket jelképezi, amelyeket az Isten ellen lázadó lélek zúdítt magára. Ez lényegében ugyanaz a felfogás, mint a protestánsoké, akik az Istennel való kapcsolattól megfosztott lélek állapotának jelzésére szolgáló, tisztán szimbolikus értelmű szót látják a pokolban” (Gardin et al. 2009: 478).

^{xiii} „A görög-római mitológiában az élők alászállásának célja az ismeret- és tapasztalatszerzés (Odüsszeusz, Aeneas) vagy keresés (Orpheusz), ill. valamilyen feladat teljesítése (Thészeusz, Héraklész)” (Pál–Újvári 2001: 38). Azonban szinte mindegyik mitológiai történet háttérben mély külső, ill. belső konfliktusok húzódnak meg – Odüsszeusz esetében a otthontól és a családtól való elszakítottság, Aineiasz esetében Trója pusztulása, Orpheusz esetében felesége halála, Thészeusz esetében az emberáldozatra szánt athéni fiatalok megmentése, Héraklész esetében a rabszolgasors stb.

^{xiv} „A pokoljárás, ill. az alászállás az alvilágba (*descensio*) az ideiglenes halál, a feljövétel pedig az újjászületés szimbóluma. Krisztus sírba tétele és feltámadása között a Pokol tornácán tartózkodik, s diadalt arat a halál felett (Mt 12,40). A tipológiai szimbolizmus értelmezésében ennek az alászállásnak számos előképe van az Ószövetségben: pl. Dániel az oroszlán barlangjában, a három ifjú az égő kemencében. A klosterneuburgi oltár a sírbatételt a következő ótestamentumi jelenetek ábrázolásaival felelteti meg: József a kútban (Ter 37,24), Jónást bekapja a hal (Jón 2,1; vö. Mt 12,40)” (Pál–Újvári 2001: 39).

^{xv} A költők pokolra szállásának és a pokolra szállás *miértjének* vizsgálatakor Paolo Santarcangeli a megjelenési formák és a szimbólumok olyan típuscsoportját mutatja be, amely „újra és újra felbukkan egymástól történelmileg, kulturálisan, helyileg egészen eltérő szövegekben” (Santarcangeli 1980: 12–13). Kiemeli „az egyezéseket azzal a bizonyos másik, jelképes, pokolbéli zárándokúttal, a labirintusba való betévedéssel”, rokonítja „az Árnyak birodalmában tett utazást az állandó emberi kutatásban rejlő elidegenedéssel, ami egy csodálatos sziget utáni vágyban fejeződik ki, egy olyan sziget utáni vágyban, amely kívül áll időn és világon, ahol [...] a holtak lelke éli árnyéletét, és ez a lét már kívül áll az emberi viszontagságokon, az örömen és a bánaton”, és az Éjszaka birodalmába való belépéssel (uo.). Miközben a költőt „hatalmába keríti az *Éj* érzése”, „egy olyan belső világ-mindenség valósága felé halad, amely képes összhangot teremteni a »csillagok járásával«” (Santarcangeli 1980: 120). Ez utóbbi „az az állomás, amely a föld alatti vizekben történt megtisztulás után következik, és ami talán a legalapvetőbb indoklása a pokolbéli utazásnak” (Santarcangeli 1980: 13).

^{xvi} A (fizikai vagy verbális) erőszakot, kegyetlenséget, traumát, terrort átélt emberek „[a] gonoszterettről, a kegyetlenségről több okból is hallgatni szoktak. Az áldozatok nem beszélnek, mivel nem akarják újra átélni a terrort, ezért elfojtják az emlékeiket, így érve el, hogy bizonyos részletekről »ne is tudjanak«. A család és a közösség fél szembenézni saját cinkosságával. [...] A kegyetlenség következményeként a legtöbb ember szégyenkezik, bemocskoltnak vagy bűnösnek érzi magát már attól is, ha tanúja volt ilyen jeleneteknek. [...] Sigmund Freud azt állította, hogy vagy áldozatként, vagy elkövetőként, de elkerülhetetlenül újra át kell élnünk azt a traumát, amelyre nem emlékszünk” (Pelle 2006: 9–10). Az emlékezés és újbóli átélés mellett a traumák „túlélői számára a horror, a kitörölhetetlen emlékek, az elveszett társak és az elrabolt, normális élet meggyászolása a gyógyulás elengedhetetlen része. [...] A rendkívüli traumából való lelki felgyógyulás egyik jellemzője az az igény, hogy az ember saját szenvedését másokéval hozza összefüggésbe. Segítséget jelent, ha társakra talál, akik ugyanezt a sérelmet szenvedték el, ha megemlékezhet a többi áldozatról is. Ugyanakkor az áldozatok súlyos problémákra várnak választ, mindenekelőtt arra, mi legyen az igazságos bánásmód az elkövetőkkel” (Pelle i.m. 11).

^{xvii} „az igaz ember járta ösvényt mindkét oldalról szegélyezi az önző emberek igazságtalansága és a gonoszok zsarnoksága. Áldott legyen az, ki az irgalmasság és a jóakarat nevében átvezeti a gyöngéket a sötétség völgyén, mert ő valóban testvérének őrizője és az elveszett gyermekek meglelője” (Quentin Tarantino Ezékiel 25,17-ként megírt monológja a Ponyvaregényből; Tarantino 2012: 222).

^{xviii} „Minden hívőnek legyen angyala, hogy nevelőként és pásztorként vezesse. Ez Mózes tanítása” (Szent Baszileioszt idézi Daniélou 2015: 99).

^{xix} „Valamennyien tele vagyunk konfliktusokkal és problémákkal [...] késztetést érzünk arra, hogy harcias szembenállást tanúsítsunk a környezetünkben lévő személyek és témák iránt, gyakran anélkül, hogy belátnánk: saját magunkban rejlik – még ha tudat alatt is – mindezen konfliktus és probléma gyökere” (Dethlefsen 1997: 14).

^{xx} A Prédikátor könyve „határozottan és félreérthetetlenül hangsúlyozza, hogy minden hiábavalóság. Ennek bizonyítására hozza a szerző életének eseményeit, vagy az ezt határozot-

tan bizonyító példákat. Szinte minden szóba kerül itt, ami jellemzőt láthat e vonatkozásban a figyelő emberi szem. [...] Aki nem akarja elvesztegetni életét hiábavalóan, aki a lehetőségekkel jól akar élni, annak a bölcsesség megszerzése, s a bölcsesség kívánta életfolytatás nélkülözhetetlen” (Zergi 1995: 1190). „A megélt helyzetek, a meghozott döntések, a kipróbáltság adja az ember igazi értékét – aki most jött a világra, annak még minden ezután következik, s akár el is ronthatja az életét. [...] a szerencsétlenségnek lehetnek előnyei, a jólét pedig rossz hatásokkal is járhat. Azonban mindkettőnek a hatásai attól függenek, hogy hogyan fogadjuk őket: bölcsen vagy ostobán” (Szabó Ferenc [é.n.]: 23).

^{xxi} „A hatalmas fa / kicsiny csirából nő magasra; / a kilenc emeletes torony / előbb csak egy kis földhalom; / az utazásra, ha messze is jutunk, / egyetlen lépéssel indulunk. / Cselekvésnek kudarc a bére, / ragaszkodásnak vesztés a vége. / Ezért a bölcs: / nem cselekszik, / s nem vall kudarcot semmivel; / nem ragad meg, / s nem veszít semmit el. [...] Ezért a bölcs: / vágyik vágytalanságra” (Lao-ce: Tao te king 64. ford. Kulcsár F. Imre).

^{xxii} „Aki a világot megragadná, / jól tudom: célhoz nem ér. / A világ áldozati edény, / érint-hetetlen. / Aki megérinti: összetöri, / aki megragadja: elveszíti. [...] A bölcs: / kerüli a mértéktelent, / kerüli a túlzást, / kerüli a felesleget” (Lao-ce: Tao te king 29. ford. Kulcsár F. Imre).

^{xxiii} „Minden folyó a tengerbe ömlik, s a tenger mégsem telik meg; a folyók egyre folytatják útjukat céljuk felé” (Préd 1.7). „És láttam, hogy a bölcsesség felülmúlja a balgaságot, mint a világosság a sötétséget. A bölcs maga elé néz, a balga vaktában megy. De arra is rájöttem, hogy egy és ugyanaz a sorsa mind a kettőnek” (Préd 2.14–15).

^{xxiv} „Jelen idő és múlt idő / A jövő időben talán jelen van, / S a jövő idő ott a múlt időben. / Ha minden idő örökké jelen, / Úgy minden idő helyrehozhatatlan. / A lehetett volna elvont fogalom / És csak egy kiokoskodott világban / Marad meg mint állandó lehetőség. / Ami lehetett volna s ami volt / Egy célba fut és az mindig jelen van” (T. S. Eliot: Burnt Norton. ford. Vas István).

^{xxv} „Mindennek megvan az órája, és minden szándéknak a maga ideje az ég alatt: Van ideje a születésnek és a halálnak; ideje az ültetésnek és az ültetvény kiszedésének. Ideje az ölésnek és ideje a gyógyításnak, ideje a bontásnak és ideje az építésnek. Ideje a sírásnak és ideje a nevetésnek; ideje a jajgatásnak és ideje a táncnak. Ideje a kő eldobálásának, és ideje a kő összeszedésének; ideje az ölekezésnek, és ideje az öleléstől való tartózkodásnak. Ideje a keresésnek, és ideje az elvesztésnek; ideje a megőrzésnek, és ideje az eldobásnak. Ideje az eltépcsésnek, és ideje a megvarrásnak; ideje a hallgatásnak, és ideje a szólásnak. Ideje a szeretetnek, és ideje a gyűlöletnek; ideje a háborúnak, és ideje a békének” (Préd 3.1–8).

^{xxvi} „»Aki dudás akar lenni / pokolra kell annak menni / ott kell annak megtanulni / hogyan kell a dudát fújni.« Ezt a különös varázsú, megejtően édes mérgű népi strófát először a *Külvárosi éj* című kötet élére tette József Attila, aztán a *Medvetánc* válogatott verseinek lett a mottója” (Fejtő 1935: [o.n.]). József Attila egy zuglói estén, Fejtő Ferencsel beszélgetve maga értelmezte a mottót: „Félrehajtotta fejét, s jobb keze mutatóujját az ajkára tette: »Mintha én írtam volna; de mit is jelent tulajdonképpen?« [...] »A vers papírpénz – mondta váratlanul –, s a szenvedés az aranyfedezete.« Homályban gubbasztottunk, abban a barna,

langyos alkonyi homályban, ahol a lélek ágyában érezheti magát, s kinyújtózik. A két ujjával megtámasztotta fejét. »*Nekem van fedezetem* – mondta aztán büszkélkedve, komolykodva, kedvesen. – *Színarany*. « S ennek örült.” (uo).

„Az élet szomorúságai bölcsőbbé tesznek” (vö. Préd 7.1–3, in: Szabó Ferenc [é.n.]: 23). A Prédikátor könyve hivatkozott verseinek József Attila gondolataihoz talán leginkább illő része: „Többet ér a bánat, mint a nevetés, ha a szomorú arc mellett jobbá lesz a szív.” (Préd 7.3, Kálvin K. 1997.) Mindamellet ennek az attitűdnek a korlátaira is rámutat a Prédikátor, amikor „újra és újra visszatér arra a témára is, hogy világunkban – ha csak ezt az életet nézzük – nincsen igazság, nem érdemük szerint bánik az élet az emberekkel. Sokszor nincs igazság és jogosság, a gonoszoknak jó soruk van, míg mások szenvednek, s a halál egyformán elragadja mind a jót mind a gonoszt (3,16; 4,1–2; 5,8; 6,1–3; 7,15; 8,9–14; 9,4–5; 9,13–14; 10,2–4)” (Szabó Ferenc [é.n.]: 2).

^{xxvii} „A földi paradicsomban, még mielőtt ivott volna a Léthé vizéből, Beatrice felszólítására Dante visszaemlékezett a múltra, s egy alig hallható s az ajkáról is csak nehezen kivehető *igent* suttogott” (Pál 2009: 79). Beatrice vádbeszéde, amelyre Dante „beismerő vallomása” megszületett, a Purgatórium XXX. énekének végén hangzik el: „amikor második életem küszöbén életet cseréltem, [Dante] egészen elszakadt tőlem és másvalaki kötötte le gyorsan a figyelmem. Mihelyt testemből a lélek világába szálltam, és szépségben s erényben gyorsan növekedtem, egyre kevésbé kedves és kevésbé értékes lettem számára. Lépései letértek az igaz útról, csalfá boldogság képe ejtette foglyul, mely soha nem adja meg azt, amit ígér. [...] Oly’ mélyre zuhant, hogy a megmentésére pazarolt minden hívás hiábavalónak bizonyult – kivéve egyet: megmutatni neki az elveszett népet!” (Szabadi 2004: 191) Dante a Poklon és a Purgatóriumon át vezető útjának végén, „[a] paradicsomban, célba érése előtt többször is visszatekintett a születésétől fogva megtett útra. Ekkorra már megszűnt veszélyeztetettség érzése, a megélt szörnyűségek és szenvedések múlt időbe kerültek” (Pál i.m. 79).

^{xxviii} Füst Milán – szemben a kor más költőivel (Ady Endre, József Attila, Radnóti Miklós stb.) – mintha nem igazán hinne a „jövő nemzedékének” optimista alternatívájában sem. Amelyre számos példát találhatunk: „Ifjú szívekben élek” (Ady Endre); „Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / Tani- / tani!”, (József Attila: Születésnapomra); „holnap visszadalolja majd, / mit néki mondok és megértik / nagyranövő fiak és leányok” (Radnóti Miklós: Nyugtalan órán) stb.

^{xxix} A tragikum „a művészet legfőbb anyaga”, amely „a művészeteknek vagy legalábbis az irodalmi művészeteknek legfőbb és legbőségebb forrása volt minden időkben, olyannyira, hogy egyesek megítélése szerint az irodalomnak olyan táptalaja ez, amelyhez viszonyítva a többi szinte jelentéktelennek mondható” (Füst 1963: 129).

^{xxx} A csillag „[a] tiszta éjszakai égbolton fényes pontnak látszó égitest. Az istenség jelenlétét, a fensőbbiséget, az örökkévalóságot, a halhatatlanságot és a reményt fejezi ki” (Pál–Újvári 2000: 97). Emellett „[a] Bibliában a fénylő csillag az isteni vezetés, útmutatás és pártfogás szimbóluma. [...] A napkeleti bölcséknek is egy csillag mutatta az utat Júdea újszülött királyához” (i.m. 98).

7.

Az idő költeménye
Koherenciaviszonyok Marguerite Duras
Les Chantiers c. novellájában

KISS SÁNDOR

„Az időnek van a novellában valami olyan egysége, amely nem feltétlenül található meg egy regényben” – mondta egy 1955-ös rádióinterjúban Marguerite Duras.¹ Az írónőnek az a novellája, amely a jelen tanulmány tárgyát képezi – *Les chantiers*² („Az építkezések”, 1954) –, ezt a megállapítást kitűnően szemlél-teti. Az idő természetesen semmilyen elbeszélésből nem hiányozhat, a szóban forgó szöveg azonban azért figyelemre méltó, mert ebből az elmaradhatatlan tényezőtől a koherencia sarokkövét alkotja meg. Így a mondatok közötti összefüggést biztosító szokásos – grammatikai és lexikai – kapcsolatokon túl működik a szövegben egy olyan lánc, amelynek szemeit határozott és mintegy kiemelt időmegjelölések választják el. E csomópontok között az egyes „láncszemek” való-sítják meg az (egyébként lineárisan előrehaladó) „cselekmény” darabjait, ame-lyek, mint látni fogjuk, nem csupán közvetlenül előadott történetesekből épülnek fel: ezekhez szorosan kapcsolódnak strukturális szempontból „háttérként” visel-kedő szövegdarabok, leginkább leírások és a főszereplő tudattartalmi. Az elbe-szélés ilyen szerkesztése természetesen bizonyos értelemben banális, azonban – és a novella szövegének ez egy második figyelemre méltó vonása – az egyes láncszemek belső struktúrája feltűnő hasonlóságot mutat, kialakítva egy már egyáltalában nem banális, mintegy diskurzustípusok szabályos váltakozása révén megragadható koherenciát. A grammatikai-lexikai, a diskurzustípusokkal jelle-mezhető és az időmegjelölésekből adódó koherenciaviszonyokon túl – mintegy ezek fölött – a szövegben jelen vannak a novella teréből adódó, egymással összekapcsolható szimbolikus tárgyak (elsősorban egy „építkezés”, *chantier*),

¹ Ld. Marguerite Duras: *Œuvres complètes* I, Bibliothèque de la Pléiade (Paris, Gallimard, 2011), 1525.

² Ld. az 1. jegyzetben idézett reprezentatív életműkiadás I. kötetében, 1083.–1108. oldal. A szövegből vett idézeteket követő oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak. – Mivel a szövegben egyetlen építkezésről van szó, a címbeli többes szám meglepő, magyarázható azonban valamilyen filozófiai általánosító szándékkal, amely kiderül a novellából. Marguerite Duras írói módszeréről elbeszéléselemleti szempontból ld. Skutta 1981.

amelyek a mű jelentésével állnak közvetlen kapcsolatban, és a globális értelmezés szintjén hoznak létre koherens szerkezetet.³

Az elbeszélést tagoló időmegjelölések két viszonyítási ponthoz igazodnak, mégpedig a két szereplő első, majd második találkozásához. E pontok megnevezése egyszerű: *leur rencontre* ‘találkozásuk’, majd *leur deuxième rencontre* ‘második találkozásuk’.⁴ A főszereplőnek tekinthető ‘férfi’ (megnevezése, ha nem személyes névmással történik, *l’homme*; a másik szereplőt legtöbbször az ő nézőpontjából látjuk) és a ‘lány’ (*la jeune fille*)⁵ között egy harmadik találkozás is történik, amely azonban már a szöveg utolsó strukturális egységének felel meg; viszonyítási pontot nem képez, és az első két találkozástól abban is különbözik, hogy nem az ‘építkezés’ mellett jön létre, hanem, szimbolikus jelentőséggel, a természetben. A viszonyítási pontok használata révén létrejövő tagolás a szöveg jelentését tekintve nem neutrális, mivel az előrehaladó idővel a férfiban növekszik a várakozás intenzitása – az első találkozás után a másodiké, a második után a harmadiké. Ugyanakkor az időmegjelölések eloszlása egyenetlen: már a találkozásoké sem szimmetrikus, mivel az első a novella elején történik, a harmadik a végén, a második viszont a végéhez közelebb, a szöveget nagyjából 3:1 arányban osztva; a viszonyított jelölések sorában pedig – a második találkozás előtt – van egy hosszabb szünet. Eddig a szünetig az explicit időjelölések a következőképpen alakulnak. Az első találkozás után – amely külső szemlélő számára úgy írható le, mint a két szereplő megismerkedése és rövid beszélgetése az „építkezés” közös szemlélése során, közel a szállodához, ahol mindketten nyaralnak – a narrátor szükségesnek tartja, hogy egy pillanatra kilépjen az elbeszélés folyamatából, ezzel az egyszerre összefoglaló és előreutaló megjegyzéssel: *C’était de cette façon que les choses avaient commencé entre eux* (1086) ‘így kezdődtek közöttük a dolgok’. A lineárisan ábrázolt időben ezt a mondatot követi az első viszonyított jelölés: *Il y avait de cela trois jours* ‘ez három napja történt’, majd a visszautalások a következő sort alkotják: *Pendant la première*

³ E komplex felépítés révén elégíti ki a szöveg azt a követelményt, amelyet Petőfi S. János fogalmaz meg a kompozíciót illetően: „A kompozíció (...) a szöveg megformáltságának vertikális arca, azaz azok a szöveg megformáltságára vonatkozóan értelmezhető relációk, amelyek a szöveg alkotóelemeit mind magasabb és magasabb fokú hierarchikus egységekké szervezik mindaddig, amíg létre nem jön a szöveg egésze, mint a legmagasabb fokú hierarchikus egység” (Petőfi 2004: 31).

⁴ Mivel a novellának nincs magyar fordítása, az idézett francia szövegrészekhez saját fordításomat csatolom, amelyben igyekszem az eredetit pontosan követni, „műfordítói” szempontok mellőzésével.

⁵ A határozott névelő, amely ‘a férfi’ és ‘a lány’ megnevezéseket megelőzi, természetesen nem anaforikus (mondhatnánk, az azonosítás metanyelvi: „a férfi, akiről beszélek”, „a lány, akiről beszélek”). A ‘lány’-t ‘fiatal lány’-nak (*jeune fille*) nevezve Marguerite Duras alkalmazkodik a hagyományos művelt nyelvhaszálat szabályaihoz.

nuit qui suivit leur rencontre (1086) ‘az első éjszakán, amely találkozásukat követte’; *Dès le lendemain de leur rencontre* (1087) ‘már találkozásuk másnapján’; *Le surlendemain de leur rencontre* (1087) ‘találkozásuk után két nappal’; *Il s’était passé cinq nuits et cinq jours depuis leur rencontre* (1092) ‘öt éjszaka és öt nap telt el találkozásuk óta’.

Az időbeli koherenciát fenntartó szintagmák között kialakul a szövegnek az a sajátja, amelyet a diskurzustípusok többé-kevésbé szabályos váltakozásának nevezünk. Események formájában tudjuk meg azt, hogy a férfi mindinkább vágyik az új találkozásra, minden délelőtt és minden délután visszatér abba a szálloda melletti fasorba, ahol együtt nézték az „építkezést”, miközben néhány szót váltottak (kívülről nézve ebben állt a „találkozás”), és a szálloda ebédlőjében minden étkezéskor figyeli a lány viselkedését, aki egyedül ül egy asztalnál, akárcsak ő, elég távol ahhoz, hogy a férfi érdeklődését ne vegye észre; és az események sorába illeszkedik az is, hogy a férfi tudatfolyamatai nyomon követik, rendezik és különböző irányokban meghosszabbítják a külső történéseket. Azonban a tudatfolyamatok tartalma, akárcsak mindaz, ami az ebédlőben napról napra megfigyelhető (az olvasó számára a férfi észlelései által közvetítve), az – igen takarékosan előadott – események síkjától többé-kevésbé élesen elválva mintegy háttérre képez, amely a szöveg legnagyobb részét elfoglalja. Mármost az „események” és a „háttér” megkülönböztetése itt elsősorban egy konkrét nyelvi opozíció alapján lehetséges, ugyanis a hagyományos francia irodalmi stílusban – amelyet a novella szerzője teljes mértékben elfogad – szemben áll a történéseket időbeli egymásutánban előadó elbeszélő múlt (*passé simple*) és a helyzeteket ábrázoló, időbeli sort nem jelentő folyamatos/leíró múlt (*imparfait*). Így észlelhetjük egymást követő eseményekként azt, hogy (az első éjszakán) a férfi ‘gondolt’ (*crut*, 1086) valamit arról, hogy a lány mit fog tenni; majd azt, hogy ‘délben viszontlátta a lányt az asztalnál, szokás szerint’ (*À midi il la revit à table comme d’habitude*, 1087), és ‘úgy találta, hogy (...) azt mondta magában, hogy’ (*il trouva (...) Il se dit*, 1087). A *passé simple*-ek közeit kitöltő hosszú *imparfait*-sorok alkalmasak arra, hogy – kimondatlanul is rendszerint a férfi nézőpontjából – értesüljünk a helyzet apró módosulásairól és az általuk kiváltott benső történésekről, amelyek nem feltétlenül volnának időbeli sorba rendezhetők. Ily módon, mint már utaltunk rá, a „cselekmény” mintegy megkettőződik: az időben közvetlenül megragadható váz mögött helyezkedik el egy lassan változó pszichológiai realitás, amelynek lényege a tudatosan épülő szerelmi vágyakozás. E tudatvilág leírása során a szereplő elméjébe látó, „mindentudó” narrátor pontos összefüggésekbe helyezi a körülmények mérlegelését, a várható eseményekre vonatkozó számításokat és a kételyek oldásához szükséges érvelést.

A találkozást követő első éjszakán, majd másnap a lány megpillantása után a férfi elméjében végbemenő benső mozgások természetesen a közösen szemlélt „építkezéshez” kapcsolódnak, lényegüket tekintve azonban a lány belső életét

kívánják rekonstruálni, akárcsak a novella sok későbbi részletében, miközben a férfi érzelmileg reagál is a lány lelkivilágáról alkotott elképzeléseire. A tematikus progresszió⁶ pontosan szolgálja e pszichológiai komplexum ábrázolását. A szóban forgó éjszaka rövid rajzában a benső mozgás az imént idézett *crut* nyomán bontakozik ki, és egymásra rétegződik benne egy feltételezés (a férfi azt gondolja, hogy a lány nem marad a szállodában, a közeli „építkezés” miatt, amelynek látványa délután megdöbbsentette), az ebből adódó szorongás, valamint egy olyan várakozás, amely egy töről fakad ezzel a szorongással (a férfinak talán még tetszene is, ha a lány ‘annyira különc volna, hogy otthagyná a szállodát’⁷ csak azért, mert aznap felfedezte az „építkezést” – pedig akkor biztosan nem láthatná viszont); mindehhez hozzáadódik a férfinak az az elképzelése, hogy elég könnyen belenyugodna a lány távozásába. A tematikus progresszió jellemzésére és a narrátor módszerének megvilágítására mutassuk be a rövid részlet szerkezetét. A feltételezés a *crut*-tól függő szokásos tárgyi mellékmondat formáját ölti (‘azt gondolta, hogy’), majd a mondat tartalma nominalizálva, konceptuális anafora formájában ismétlődik, miközben a nominalizáció új szemantikai elemet is hoz, ez a ‘szorongás’: ‘Ez a szorongás bizonyos értelemben talán várakozás is volt’.⁸ Ezzel a mondattal a narrátor elszakad a függő beszédétől, „helyzeteleírást” nyújt (főmondatokkal, *imparfait*-ban, és mint látjuk, a „mindentudás” bizonyos korlátozásával); ugyanakkor a leírás során rövid lineáris progresszió vezet be új elemeket: ‘ez a szorongás’ mint téma rémaként kapcsolja magához a ‘várakozás’-t, amely majd újra témaként viselkedik: ‘Ez a várakozás ellentmondásos volt, és ha teljesül, a férfinak kevés esélye lett volna, hogy valaha is viszontlássa a lányt’.⁹ Az elvont főnevek után ismét ‘a férfi’ kerül téma-szerephe; lexikai ismétléssel a most idézett mondatban (*l’homme*), majd grammatikai anaforával (*il* ‘ő’) továbbra is alanyként a következőben: ‘De akkor még azt képzelte, hogy meg tudna békülni a lány távozásának gondolatával’.¹⁰ E néhány mondatból álló szövegrészlet alapján nagyjából fogalmat alkothatunk az időmegjelölések közé eső szekvenciák felépítéséről, ahol az explicit grammatikai kapcsolatok és a lexikai utalások pontos kimunkálása, valamint a tematikus progresszió mindenekelőtt a komplex tudattartalmak részletes, minden aspektusra kiterjedő rajzát közvetítik, szükségképpen linearizált formában. A választott részlet azt is megmutatja, hogy az elbeszélés és leírás folyamatában ritkák a nar-

⁶ Az elbeszélés „előrehaladásának” általános kérdéseit és a téma/réma viszony változatainak jellemzését illetően Combettes (1998: 90–104) összefoglalására támaszkodunk.

⁷ *pousser la singularité jusqu’à quitter l’hôtel* (1087).

⁸ *Cette crainte était peut-être aussi, dans un certain sens, une attente* (1086).

⁹ *Cette attente était contradictoire et si elle avait été satisfaite, l’homme aurait eu peu de chances de jamais la revoir* (1087).

¹⁰ *Mais il en était encore à ce moment-là à imaginer qu’il pouvait s’accommoder à l’idée de son départ* (1087).

rátor szubjektív megnyilvánulásai: a „mindentudás” korlátjának bevallásán kívül (‘bizonyos értelemben talán’) mérlegelheti a valószínűséget (‘kevés esélye lett volna’) és utalhat a történetben később várható mozzanatokra (‘akkor még azt képzelte’). Ilyen előreutalás történt, mint láttuk, a szereplők megismerkedésének pillanatában (‘így kezdődtek közöttük a dolgok’),¹¹ amikor együtt nézték az „építkezést”, a szálloda kerítése mellett, az út túlsó oldalán. A férfi látta már korábban, a lányra azonban, aki aznap vette észre, olyan hatást tett, hogy egy darabig – találkozásuk előtt – a közeli erdőben kellett sétálnia, majd az első beszélgetés során kilátásba helyezte, hogy kiköltözik a szállodából, egy ilyen különös és borzalmas dolog miatt, amilyennek nem kellene a szálloda közelében lennie. Az, hogy a lány így viszolyg az „építkezéstől”, fontos szerepet játszik a férfi szerelmi érzésének kialakulásában, s így a tárgyi valóságnak ezt a darabját feltétlenül el kell majd helyoznünk a szövegkoherencia szimbolikus szintjén.

Hosszan időztünk a találkozást követő első éjszaka rajzolatánál, egyrészt azért, mert tömör formában mutatja a diskurzustípusok kapcsolatát az időmegjelölések által határolt strukturális egységen belül, másrészt azért is, mert az itt kialakult tematikus progresszió és utalási rendszer szolgál kiindulópontul a szöveg további strukturális egységeinek koherens felépítéséhez.

A másnapi és harmadnapi események és a hozzájuk kapcsolódó lelki folyamatok előadása során a narrátor elég szorosan tartja magát a most leírt mintához. Az időmegjelöléshez mindkét szekvencia elején csatlakozik egy kiinduló helyzetet jellemző, egyben visszatekintő megjegyzés, az imént jellemzett *plus-que-parfait* segítségével: ‘Már találkozásuk másnapján várni kezdte a lányt a fasorban’;¹² ‘Találkozásuk után két nappal erősebb volt már a vágya, hogy viszontlássa’.¹³ Párhuzamos a két szekvenciában a folytatás is: először csekély számú külső esemény történik, méghozzá mindkét napon nagyjából ugyanazok – a férfi hiába várja a lányt a fasorban, csak az ebédelőben pillanthatja meg; majd pszichológiai események következnek. Ezek előadása kezdetben a szokott módon, függő beszédben történik: (a férfi) ‘úgy találta, hogy’, ‘azt mondta magában, hogy’ (első szekvencia), ‘bevallotta magának, hogy’, ‘megállapította, hogy’ (második szekvencia; a második szekvenciában az idéző főmondatok egyhangúságát né-

¹¹ Ez az előreutalás a rákövetkező időjelöléssel együtt egyúttal fontos demarkációs pont is a szövegben, amit kiemel a *plus-que-parfait* nevű igeidő (múlthoz viszonyított múlt) használata (*avaient commencé*): *C’était de cette façon que les choses avaient commencé entre eux. Il y avait de cela trois jours. Depuis il ne l’avait revue qu’aux repas, de loin* ‘Így kezdődtek közöttük a dolgok. Ez három napja történt. Azóta csak étkezéskor látta viszont a lányt, messziről’ (1086). Ily módon az előreutalásból harmadnapra visszaütalás lesz, amit megerősít még egy *plus-que-parfait* (*avait revue*).

¹² *Dès le lendemain de leur rencontre, il avait commencé à l’attendre dans l’allée* (1087).

¹³ *Le surlendemain de leur rencontre, son désir de la revoir avait grandi* (1087).

mileg oldja, hogy a narrátor a férfi előrehaladó gondolatmenetének jellemzésére becsempészhetsz egy-egy szubjektív megjegyzést: ‘és akkor már bevallotta magának, hogy’, ‘sőt odajutott, hogy azt mondta magában, hogy’¹⁴). Néhány ilyen mondat után azonban a narrátor nagyjából felhagy a függő beszéddel, az idéző főmondatok megszűnnek, és a tudatfolyamatok (*imparfait*-ban fogalmazott) ábrázolása mostantól leginkább két módon történhet; azt mondhatnánk, hogy a „mindentudó” narrátor felváltva aknázza ki pozíciójának két aspektusát. Egyrészt az idéző mondatok megszüntetésével – a „szabad függő beszéd” révén¹⁵ – lehetséges a szereplő szubjektivitásának közvetlen nyelvi megjelenítése. Így a találkozás másnapján, az ebédlőben a lányt figyelő és elemző férfi benső következtetései és érvelése először mellékmondati rémák az ismételt főmondati *verbum cogitandik*hoz mint témákhoz képest (a nyelvtani koherencia alapszintjén ez egyúttal a hímnemű és a nőnemű személyes névmás világos váltakozását is jelenti): a férfi azt állapítja meg a lány viselkedéséből, hogy ennek a történetek ellenére sincs szándékában elköltözni, és feltételezi, hogy a lány egyszerűen csak kerülni fogja a továbbiakban az „építkezést”. Az idéző mondatok azonban hamarosan eltűnnek, és a koherenciát a nőnemű személyes névmás (*elle*), valamint az *imparfait* tartja fenn, így a további következtetésekben: *Il se dit que ce qui devait lui être pénible, c’était seulement de voir le chantier (...) Elle s’efforçait donc de ne pas y revenir* (1087).¹⁶ A másik lehetőség természetesen a tudatfolyamatok kívülről láttatása (hasonlóan az első éjszaka eseményeinek ábrázolásához). Az ilyen részletekben a narrátor továbbra is mérlegelhet esélyeket: röviddel a most idézett részlet után ismét felmerül a lány esetleges különbségének motívuma, majd el is enyészik, hiszen az „építkezés” felfedezése nem bírta őt távozásra – de nem okozott ez csalódást a férfinak, aki most kevésbé fogja érdekesnek látni? A tudatfolyamatok „belülről” történő megragadása és „külső” megközelítése nem válik el élesen; azt mondhatnánk, hogy a férfi lelki életéről szóló beszámolójában a narrátor alapjában véve azonosul ennek nézőpontjával, azonban alkalmaz egyfajta külső kontrollt, amely egyébként közelebb vihet a mű szimbolikus jelentésének megértéséhez.¹⁷ Midőn a férfi a lány gondolatait sorba állítva eljut oda, hogy a lány bizonyára megértette, milyen gyerekes dolog lett volna elmenekülni a szállodából az „építkezés” közelsége miatt, a

¹⁴ *Et alors, déjà, il s’avoua que; Et il en vint même à se dire que* (1088).

¹⁵ A „szabad függő beszéd” (*style indirect libre*) kialakulásáról ld. Lips 1926. Elbeszéléseleméleti szempontból, a narrátor magatartását illetően világítja meg az eljárást Skutta 1987: 97–98.

¹⁶ ‘Azt mondta magában, hogy ami kínos lehetett a számára, az csupán az építkezés látványa volt (...) Próbált tehát nem visszamenni oda.’

¹⁷ Az elbeszéléselemélet szokásos kategóriáit alapul véve azt mondhatjuk, hogy a narrátor „mindentudása” váltakozik egy „szereplőt kísérő” magatartással (*vision avec*, Todorov 1966: 142).

„második nap” előadása így végződik: ‘De vajon bátorság volt ez, egyfajta állhatatosság vagy tisztánlátás? Semmi ilyen. Köznapiság, mint mindenkié’.¹⁸ A kérdés és a válasz egyaránt származhat a szereplőtől és a narrátortól; mindenesetre a narrátor közvetlen jelenléte és értelmező magatartása megerősödik a strukturális egységek végén, amint tapasztaljuk a „harmadik nap” tudati eseményeinek lezárásakor. Mint láttuk, ez a szekvencia is egyszerű függő beszéddel indul: a férfi ‘bevallotta magának’ (hogy jó, hogy a lány legyőzte félelmét, hiszen különben nem lett volna többé alkalmuk a találkozásra), ‘megállapította’ (hogy örül ennek)¹⁹ stb.; azonban a lelki események jellemzése és jelentőségük kifejtése egyre inkább kicsúszik a férfi kizárólagos nézőpontjából, és a „harmadik nap” végén (amikor a férfi végleg elszámol magában ún. csalódásával, és a lány „köznapisága” örömforrás lesz a számára) a narrátor észrevétlenül ismét elemző attitűdöt vesz fel, és a férfi benső világában történő változásra magyarázatot keres: ‘a lánynak ez a csekély hibája [hogy ti. nem heves különként viselkedett, hanem megbékült az „építkezés” közelségével] csak még különösebbé tette őt a szemében, közelebbé, mert bizonyára valószerűbb’.²⁰ A „harmadik napról” szóló beszámoló befejező részében a narrátor összefoglaló pszichológiai értelmezéshez jut el, két párhuzamos mondatban,²¹ amelyek absztrakt szinten, helyettesítési folyamatként fogalmazzák meg a férfi átalakulását. Az első mondat szerint a lánnyal történt találkozás a férfi számára „elméjének” eseményéből „életének” eseményévé vált. A második mondat sajátosan tér vissza a ‘valószerűség’ fogalmához, amely ezúttal is a ‘tökéletesség’-gel kerül szembe: ‘A férfi nem igényes szemlélőként, tökéletességet keresve tekintett már erre az eseményre, ilyen tökéletességet különben is csak a művésztől várhatnánk’.²²

A most megvizsgált két szekvenciában – a „második nap” és a „harmadik nap” előadásában – az (egyébként szabályos és érthető) tematikus előrehaladás során különféle, szó szerinti vagy tartalmi ismétlésekből, ill. egyes témarétegek új és új megjelenéséből kialakulnak olyan egymást keresztező vonulatok, amelyek a befogadó emlékezetében rögzítenek a szöveg üzenete szempontjából fon-

¹⁸ *Mais est-ce que c'était du courage, une forme de constance, de lucidité ? Ce n'était rien. La banalité de tous* (1087).

¹⁹ Ez fontos apró mondat a férfi önfelfedező útján: *Il constata qu'il en était content* (1088).

²⁰ *ce léger défaut la faisait plus singulière à ses yeux, plus proche parce que sans doute plus réelle* (1088).

²¹ Ezek el is határolódnak az előző részlettől az *ainsi* ‘így’ diskurzusszabályozó elem segítségével.

²² *Il avait cessé de le voir en spectateur difficile, qui exige la perfection, quand on ne peut attendre pareille perfection que de l'art* (1088).

tos összefüggéseket. Ezek az olykor *izotópiának*²³ nevezett kapcsolatok szövegünkben főképp egyes mondatok rematikus részét fűzik össze. Mint már kiderült, a lánynak a férfi által történő megítélése szempontjából fontos sorozatot alkotnak a különtség / köznapiság / tökéletesség / tökéletlenség fogalmai, a hozzájuk kapcsolódó „csalódással”, amelyet a férfi a lány viselkedése miatt érez, majd vonzalma mélyülésével átértelmez. A „harmadik nap” végére már mindenképpen kialakul a ‘tökéletesség’ (*perfection*) tagadásából származó ‘különösség’ (*singularité*, a melléknév nőnemű alakja *singulière*) izotópiája, amely a férfi lelkivilágában megfelel a születő szerelem intellektuális feldolgozásának. A férfinak a lányról alkotott véleménye döntően függ attól, hogy milyen lelki reakciókat tulajdonít a lánynak az „építkezést” illetően, ez riasztó tárgyként sorozatos említéseivel kíséri a ‘különösség’ izotópiáját, s már csak ezért is szimbolikus jelentőségre tesz szert, azonban ez az ‘építkezés’-izotópia diffúzabb, a szöveg elejétől kezdve jelen van, és a mű szempontjából alapvető jelentése fokozatosan világosodik meg. Az „építkezés” mint objektum mintegy mellékesen jelenik meg és foglalja el helyét a térben a szöveg elején: a fasor mellett található, a szálloda kerti rácsának közelében. Úgy adódik, hogy egy délután a férfi és a lány az út mentén fekvő objektum két végében állnak meg; a lány nem látja a férfit, a férfi viszont azért figyeli őt, mert nem érti, miért nem tért vissza sokáig az erdőből, ahová belépett (később beszélgetésükből kiderül, hogy az „építkezés” látványa készítette menekülésre). E véletlen együttlétből, amely a két szereplő megismerkedését elősegíti, már közvetlenül adódik az „építkezésnek” valamilyen szimbolikus szerepe: mondhatnánk, lelki katalízis-szerep a férfi számára, aki ‘megértette, hogy akaratlanul életének egyik legtitkosabb pillanatában lepte meg a lányt’,²⁴ amikor az mintegy megbabonázva bámulta az „építkezést”. Ezen a ponton lép ki először a narrátor az elbeszélés folyamatából: metaforikusan előbb ‘tolvaj’-hoz (*voleur*) hasonlítja a férfit, majd – kihasználva a nyelv hangzó oldala által kínált lehetőséget – játékosan, de sokatmondóan ‘erőszaktevő’-nek (*violeur*). És az elbeszélésnek ettől a pontjától kezdve (re)konstruálja a férfi a lány lelkivilágának mozzanatait, amelyeket legtöbbször az „építkezéssel” hoz összefüggésbe: „Amikor már egészen a lány mellett állt, meglátta mozdulatlan feszültségbe dermedt arcát, és bizonyos volt benne, hogy az építkezést nézi”.²⁵ Eközben maga az objektum ölt egy új, már nem egészen materiális dimenziót, a

²³ Ennek az A. J. Greimas (1966: 96) által javasolt fogalomnak pontos és célravezető alkalmazását láthatjuk a liège-i μ -csoport költészetretorikai művében (Groupe μ 1990). Ugyanebből a műből merítettem ihletet a „tabuláris”, azaz nem merőben lineáris, hanem egyben hálózatszerű olvasáshoz.

²⁴ *il comprit qu’il la surprenait, sans l’avoir voulu, dans l’un des instants les plus secrets de sa vie* (1085).

²⁵ *Lorsqu’il fut tout près d’elle, il vit son visage pétrifié dans une intensité immobile, et il en fut certain, c’était bien le chantier qu’elle regardait* (1085).

férfi és a narrátor közös nézőpontja szerint: egyfelől létezése szokványosnak tűnik – ‘világos falai között semmi említésre méltó, legalábbis semmi váratlan’²⁶ –, másfelől mégis, ahogyan ott elfekszik a térben, belső ‘üressége kissé sajátos’ (*vide un peu spécial*). A két szereplő itt következő találkozása és beszélgetése során a borzadozó lányt a férfi nevetve próbálja megnyugtatni: ‘Szokásos dolog ez (...) időnként kell, hogy készüljön ilyesmi’.²⁷ Közvetlenül a már elemzett „első éjszaka” előtt tehát az ‘építkezés’-izotópia viszonylag rejtélyes objektumot mutat: az emberi léthez tartozó, mégis visszataszító realitást. Ugyanez a következtetés adódik az objektum természetét illetően a férfi későbbi (a „második nap” keretében leírt) reflexióiból: szerinte a lánynak tudnia kell, hogy szerte a világban találkozhat olyan dolgokkal, amelyek az „építkezéshez” hasonlóan menekülésre ösztönözhetnék. De hogyha mindig elmenekült volna előlük – teszi hozzá a férfi gondolatban a „harmadik napon” –, akkor bizonyára nem is találkozhattak volna, hiszen ‘a lánynak végül nem lett volna más menedéke, mint maga a halál’.²⁸ Mint látjuk, a férfi a lányról gondolkodva egy pillanatra szélsőséges övezetbe téved, és a szöveg befogadója hajlani fog arra, hogy a nagyon sajátos „építkezést” is ebbe a zónába helyezze.

A következő három napnak – ennyi van hátra a legközelebbi viszonyított időjelölésig (ez a találkozástól számított ötödik nap, 1092) – az elbeszélés előrehaladásában egyrészt az a funkciója, hogy a diskurzustípusok eddigi váltakozását megőrizve kiszélesíti a tematikát, elsősorban a ‘nézés/megfigyelés’ motívumának kiemelésével, másrészt viszont az, hogy a férfi benső világában a vágy sajátos önmozgása révén felépítse egy leendő tökéletes találkozás bizonyosságát. A szövegben ez az időszakasz három egyenlőtlen hosszúságú darabra oszlik. Először egy rövid, tipográfiaiilag is elhatárolt részletben folytatódik a férfi reflexióinak egyszerre külső és belső szempontú leírása, amelyhez csatlakozik egy ismétlésre épülő cselekvéssor. A ‘köznapiság / tökéletesség’ izotópiája mentén a férfi összekapcsolja a lány „építkezést” elfogadó „köznapiságát” a saját gyöngeségével, amely segített neki elfogadni ezt a „tökéletlenséget”, és a két „elfogadásból” (*accepter*, ismétlődő főnévi igenév a mondaton belül²⁹) létrehoz önmagában egy tematikus előrehaladást jelző új pszichológiai szintet, amelyet a *complicité idéale* kifejezés jelöl (1088) – ennek az ‘eszményi cinkosság’-nak az elképzelése kell ahhoz, hogy a férfiban tovább növekedjék a lány megismeré-

²⁶ *il n’y avait rien entre ses murs clairs qui fût digne de remarque, rien d’inattendu en tout cas* (1085).

²⁷ *C’est une chose courante (...) de temps en temps il est nécessaire de les faire* (1086).

²⁸ *elle n’aurait pu trouver finalement d’autre refuge que la mort elle-même* (1088).

²⁹ Majd szintén kétszer fordul elő, a két következő mondatban, a *déception* ‘csalódás’ főnév – a két lexéma jellegzetesen különbözik (sokszor egymással ellentétes értelmű) preverbiumban.

sének vágya, ‘minden nap, minden félnapon’.³⁰ A rövid elhatárolt részlet következő mozzanata a férfi cselekvését viszi tovább új tematikus előrehaladásként, a tudatállapotot rögzítő *imparfait*-sor után azonos alanyú *passé simple*-ekkel, amelyek azonban ismétlődő cselekvést jelölnek: a férfi a találkozást szeretné újraélni, és minden nap várja a lányt a fasorban az „építkezés” közelében – hiába.³¹ Az obszesszió kialakulása a szöveg szerkezete szempontjából egyfajta negatív orgonapont: egy frusztráció ismétlődése három napon át, ami után valami újnak kell kezdődnie.

Az időszakasz középső, több oldalt elfoglaló része visszatér az *imparfait*-hez, és ebben a leíró formában tudósít arról, hogy a szálloda ebédlőjében a férfi hogyan figyeli a lányt. A leírásból három réteg bontakozik ki: a tér, a lány viselkedése, a lány viselkedésének értelmezése. A narrátor követi eddigi módszerét, előbb külső, objektív lejegyző, majd mindinkább átengedi a nézőpontot a férfinak, végül olykor saját nevében foglalja össze, ami a férfi lelkivilágában módosult; a nézőpontváltásnak ezt az irányát a szóban forgó részletben többször is nyomon követhetjük. A térbeli keretnek (ebédlő alakja, étkezőasztalok és vendégek elhelyezkedése) meggyőzően kell bizonyítania, hogy a lány nem észlelheti a férfi figyelő tekintetét; ismét szokásához híven a narrátor elhelyez itt egy-egy előreutaló elemet: a férfi ‘nagyon vigyázott, hogy a lány még ne vegye észre, milyen megfigyelés alatt tartja’; ‘a lány még bizonyára nem tudta, hogy feltűnt a férfinak’. A lány viselkedéséből természetesen azok a mozzanatok sorakoznak fel, amelyeket a férfi tovább fog gondolni: ahogyan eszik, ahogyan nézi a világot maga körül. Az értelmezés külső szempontú leírásból indul:³² ‘[az étkezések alatt] a férfi megfigyelhette például, hogyan eszik. Jó étvággal, figyelmesen, szabályosan evett’. A következő mondat témája innen vezethető le, már értelmezés, de a réma még kívülről mutatja a férfi lelkivilágát: ‘Hogy ebből a nyugodt, rendszeresen táplálékra éhes testből utasította el az építkezés látványát, ez tetszett a férfinak’.³³ Ismét találkozik az ‘építkezésre adott reakció’ izotópiája a ‘köznapiság’-éval, miközben ez utóbbi az ‘egészség’ motívumával színeződik. A következő két mondat rémája éppen ebből az összekapcsolódásból adódik – még

³⁰ A szóban forgó rövid részletet éppen ez a narrátori megállapítás vezeti be, *imparfait*-ban fogalmazva (*Son désir de la connaître grandissait chaque jour, chaque demi-journée*, 1088), és a reflexiók leírása során meg is marad ez az igeidő: egymást átható folyamatokról van szó, nem logikai rendről.

³¹ *Il se mit à l'attendre (...) Pourtant il s'obstina (...) Trois jours de suite il fit ainsi* ‘Várni kezdte (...) Ennek ellenére kitartott (...) Ezt tette három napon át’ (1088–1089).

³² Itt egyetlen mondatban visszatér a *passé simple*, jelezve az időbeli folytonosságot: *Ces repas furent pour lui l'occasion d'observer bien des choses à son sujet* ‘Ezek az étkezések alkalmat adtak neki, hogy sok mindent megfigyeljen a lányt illetően’ (1090).

³³ *Que ce fût de ce corps tranquille, régulièrement avide de nourriture qu'elle eût repoussé la vue du chantier, cela plaisait à l'homme* (1090).

mindig külső nézőpontból értesülünk a férfi vágyának új fokozatáról (*alliance transportante* ‘lelkesítő összekapcsolódás’, *ravissement* ‘elragadtatás’). Egyértelműen a férfi nézőpontja érvényesül, amikor elképzeléseinek változását megfogalmazza önmaga számára. A vágyakozás elmélyülésével az izotópiák jellegzetes utat járnak: a lánynak az ‘építkezés’ miatti borzadása ‘ritka érzékenység’ jelévé lesz, és ennek szolgálatába áll a ‘köznapiság’-ból és ‘egészség’-ből kibomló ‘gazdag, természetes erő’. A két izotópia egy pillanatra egybefut: a lány rémülete immár nem más, mint ‘a legértékesebb szélsőség ebben az életteli lendületben’.³⁴ A nézőpontváltozások következő, az előzővel párhuzamos „futamának” témája a tenispályákat figyelő lány. Itt a szekvencia végén a narrátor kívülről rögzíti a férfi benső változását, aki maga is szívesen szemléli a teniszezőket, azonban eddig csak a távolról érthetetlen játszmák abszurditása hatott rá – most azonban új örömforrás számára azt látni, hogy ‘a játékosok természetes módon helyezkednek bele várakozásának véget nem érő és átlelkesítő idejébe’.³⁵ A mondat – s egyben a tenispályák szemlélésének futama – a ‘várakozás’ (*attente*) szóval fejeződik be. Szövegbeli környezete révén a banális szó értéket teremt: visszautal arra a korábbi eseményre, hogy a férfi várni kezdte a lányt az „építkezés” közelében, azonban a ‘várakozás’ minősége közben megváltozott. Immár a férfit hatalmába ejtő boldog feszültséget jelent, és a középpontban marad a nézőpontváltozások utolsó „futamában”, amely a részletet lezárja. A lány továbbra sem veszi őt észre, a többi férfit szemléli az ebédülőben, de meglepő ugrással (jellegzetes demarkatív kötőszót használva) a narrátor elindítja az asztalnál ülő lányra távolból tekintő férfi fantáziáját, a szokásos szabad függő beszéd formájában: ‘Pedig ő is ott van a lánnyal, ő az, aki várta, ő van rendelve ennek a lánynak’.³⁶ A felfokozott vágyakozás új szintje a férfi bizonyossága a lány leendő érzelmei felől. A lányról alkotott benső kép ebben a bizonyosságban teljesedik ki: a vonzerő növekedéséből adódik a leendő találkozás szükségszerűségének érzése. A jellegzetes, már ismét a narrátor által közvetített rémák az ‘öröm’-re utalnak: ‘Amikor a lány a többieket nézte, a férfi örvendezett’³⁷ [hiszen tudta, hogy ő az egyetlen, aki illik ehhez a lányhoz]; ‘Ezek a megfigyelései erőt adtak neki’.³⁸ A találkozás elképzelése egy leendő ‘mosoly’-ban összpontosul, amely kontextusa révén szimbólummá emelkedik: az a mosoly, amellyel a férfi üdvözli majd a lányt, első találkozásuk óta tart, ‘lát-

³⁴ *l’extrémité la plus précieuse de cet élan de vigueur animale* (1090).

³⁵ *les joueurs s’installaient naturellement dans la durée interminable et exaltante de son attente* (1091).

³⁶ *Pourtant il s’y trouvait avec elle, lui qui était celui qui l’attendait et qui lui était destiné* (1091). A francia szöveg tömörebb: az *il* és *elle* névmások és különböző eseteik használatával hosszasan megtakaríthatja a *l’homme* és *la jeune fille* szintagmákat.

³⁷ *Lorsqu’elle regardait les autres, l’homme se réjouissait* (1091).

³⁸ *Ces observations le reconfortaient* (1092).

hatalatlan forrás' (*source invisible*, 1091). Az emlékezésbe belép az „építkezés” emléke, és az izotópiák ismét új színben találkoznak, mivel a lány feltehetően elfelejtette korábbi elborzadását, és ez már nem is a ‘köznapiság’ megnyilvánulása, hanem ‘imádandó naivság’-é (*naïveté adorable*, 1091). A férfi megfigyelő munkája révén³⁹ elméjében felépült a lánynak az a tudatosan értelmezett képe, amely, úgy tűnik, már teljesen egybeesik a korábbi vágyképpel – csak nem tartozik hozzá az az elvárás, hogy a lánynak el kellett volna menekülnie a szállodából.

Az időszakaszt harmadik, rövid darabként egy – tipológiailag ismét elhatárolódó – visszapillantás zárja le. A férfi felidézi a kapcsolat kezdetét, a lány ‘vallomását’ az ‘építkezés’ láttán, a narrátor tolmácsolásában, de néhány szabad függő beszédben előadott mondat szokásos közbeiktatásával. Kulcsszó itt az ‘esély’, amely megadatott azon a napon a férfinak; azonban nemcsak a lányról alkotott elképzelés teljesedett ki elméjében, hanem az a meggyőződés is, hogy ő bárki másnál alkalmasabb arra, hogy egy ilyen vallomást magába tudjon fogadni.

Öt éjszaka és öt nap telt el tehát a találkozás óta, és a férfin belül, mintegy befejezett képről a diskurzus áttér a lány külső szemléletére. A váltakozó diskurzustípusok elvének megfelelően a férfinak tulajdonított, szabad függő beszédben fogalmazott kérdés után (‘Milyen is ő valójában?’) a narrátor a férfi nézőpontján keresztül rövid fizikai leírást ad a lányról (fekete haj, világos színű szem, erőteljes testalkat), majd visszajutunk a férfi belső beszédéhez. Az ő meghatározó emléke a lány „építkezés”-től elfordított tekintete, és a döntő motívumok között ez az „építkezés” immár elnyeri végleges helyét: a „kivételességgel” fonódik össze. A férfi talán senkit sem látott még, aki ily természetes módon bánt volna saját tekintetével. Ez a reflexió a férfit – a tematikus progresszió rémájaként – egyfajta kezdőpont-élményhez vezeti: ‘„És miért ne?” – mondta magában. Miért ne most először?’⁴⁰

És valóban itt, a novellának mintegy kétötöd része után az idő számítása megváltozik. Az eddig alkalmazott időmegjelölések viszonyítási pontja az „építkezésnél” történt találkozás volt; s mondhatnánk, egy benső építkezés és a valóságot átértelmező pszichológiai munka révén az elmúlt öt nap alatt a férfin belül kialakult a lány egyfajta tökéletes és befejezett képe, ahonnan vissza kellett térni a valóságba. Az időszámítás mostantól bizonyos értelemben a második

³⁹ Itt a narrátor egy pillanatra szükségét érzi, hogy felidézze az időkeretet és így mintegy saját jelenlétére emlékeztessen. Így kerül két *passé simple* a hosszú *imparfait*-sorba: *chacune des observations qu'il put faire sur elle ces jours-là le rassura* ‘mindegyik megfigyelés, amit tehetett vele kapcsolatban e napokban, megnyugtatta’ (1092).

⁴⁰ «*Et pourquoi pas ?*» se disait-il. *Pourquoi ne serait-ce pas la première fois ?* (1093).

találkozást előlegezi⁴¹, amelyben a férfi mind erősebben bízik, és úgy érzi, növekvő vágyakozása már nemcsak értelmet ad a valóságnak, hanem megváltoztatni is képes lesz. Az első és második találkozás közötti időszak jellemzése során azonban az időtartam valamelyest elhomályosul: a férfi időérzéke feloldódik a gyötrő vágyakozásban és a hozzá kapcsolódó reflexiókban. Érzése szerint 'jövője mintegy óceányi időre nyílt' (*Son avenir s'ouvrait sur une sorte de durée océanique*, 1100).

A narrátor tehát – saját diskurzusával – a valósághoz vezet vissza, amelyet a férfi egészében kíván átélni, ezért a lánnyal történt találkozásuk kerete felé fordul, és napjában kétszer elmegy megtekinteni az „építkezés” előrehaladását. Ez a visszatérés a belső események kiindulópontjához természetesen továbbfejleszti az „építkezés” izotópiájába sűrűsödő szimbólumot; másrésről a férfi számára egyszerre jelenti a szembenézést az „építkezés” valóságával és egy mitikus vagy babonás várakozás kezdetét, hiszen azt reméli, hogy egy napon a lány mégiscsak újra eljön a faszorba. A helyzet alkalmat ad a narrátornak arra, hogy rövid előreutalással összefoglalja a második találkozásig tartó, még bizonytalan hosszúságú időt: 'De a lány nem tért vissza még'.⁴² Ugyanakkor ennek az időtartamnak az első szakaszát a narrátor végig *imparfait*-ban adja elő: ismétlődő cselekvések, majd a végtelennek tűnő várakozás időtlensége fognak átvezetni egy dúsabb eseménysorhoz.

A lezáratlanságában ábrázolt ismétlődés kiindulópontja a férfi életében állandósuló szokás: a rendszeres szemlélődés az „építkezésnél”, amely kiváltságos helyszínné emelkedett a számára, egyúttal azonban meghitt helyszínné is lett, melynek különleges voltáról most értesülünk először részletesen, a férfi nézőpontján keresztül. Kiderül, hogy a munkálatok célja a korábban (1085) „sajátosan üresnek” nevezett objektum bővítése. Mivel a falakat most részben el kellett bontani, látható, hogy az eredeti területet az idők során bizonyos értelemben már teljesen beépítették, pontosabban rendeltetésszerűen felhasználták: minden négyzetmétere megtelt 'előre nem látható, ám végzetes ritmus szerint'.⁴³ Az „építkezés” csupán annyiban áll, hogy új falakat raknak, amelyek 'örökre magukba zárják majd a mező egy részét'.⁴⁴ Az 'örökre' kifejezés különös mélységet kap itt, akárcsak – még a férfi kezdeti reflexióiban – a 'halál' (1088), amely esetleg fenyegette az „építkezés” látványától megriadt lányt. Ezeket a szokatlan, szélsőségek felé terelő hangsúlyokat azonban érthetőbbé teszi, hogy a botránko-

⁴¹ A második találkozásig tartó időt egy utólagos időmegjelölés fogja pontosítani: a már bekövetkezett második találkozáskor kiderül, hogy a férfi tíz napon át várta a lányt a faszorban (1101).

⁴² *Mais elle ne revenait pas encore* (1093).

⁴³ *selon un rythme imprévisible mais fatal* (1094).

⁴⁴ *renfermer à jamais une partie de la prairie* (1094).

zást okozó objektum végső soron mint szokásos és szükséges realitás jelenik meg, már a fasorban történt beszélgetéskor (1086), és most is, a férfi kidolgozottabb megállapításaiban és meditációiban: 'Olyan építkezés volt, amilyenből van több is. Igaz, különleges rendeltetésű. Csodálatosan szemléltette az emberi előrelátás erényének kifejlődését, mindamellett ezt az erényt éppen itt elég meglepő nyugalomban gyakorolták'.⁴⁵ Ha még lehetne kétségünk afelől, hogy mi volt valójában ez a – szokásos nevén soha meg nem nevezett – „építkezés”, a *mort* szó még egy futólagos említése ezt fel fogja oldani.⁴⁶ Azonban a munkálatok részletezése, majd annak megállapítása, hogy a már nem éppen fiatal férfinak egy ilyen látvány nem okozhatott rossz közérzetet, kiindulópont csupán a mélyülő vágyakozás jellemzéséhez. A szemlélődés leírása mintegy átcsúszik a férfi gondolatainak közvetítésébe: már csak azért sem zavarhatta őt meg a látvány úgy, ahogyan mindenkinél várhatnánk, mert 'amióta találkozott a lánnyal, ez a munkálat nem az volt a számára, ami volt a valóságban'.⁴⁷ Ami ott történik, azt már csak a lány szemével képes látni, saját „építkezés”-élménye helyét elfoglalja a lány „építkezés”-élménye. Ebben a részletben, amely ismétlődésre és változatlanságra épül, a statikus alapon túl így mégis van egy dinamikus mozzanat: a vágyakozás elmélyülése. Ennek megjelenítéséhez a részlet lezárásában a narrátor – aki most visszavette a nézőpontot – fény- és színhatásokból álló kicsiny metafora-szigetet alkalmaz: a férfi a 'világos' gondolatok tartományából 'homályos' világba jutott, és 'lassan mind mélyebbre hatolt az ábrándok piros erdejében'.⁴⁸ A részlet felépítése tömörítve mutatja az egész novella szerkezetében uralkodó perspektívát: az „építkezés” témája beletorkollik a döntő motívumot képviselő rémába, a férfinak a lány világaról alkotott képébe. Saját létezését mintegy feladva a férfi a valóságot immár jelként éli át, és az idő, a nappalok és éjszakák csak a lány elképzelt belső életén átszűrve jutnak el hozzá.

Az irracionális reménykedés leírásába a narrátor eddig is beleszótt valamilyen ígéretet, és a második találkozásig tartó, bizonytalan hosszúságú idődarab következő szakaszában a férfi reménye megszilárdul, bár helyzete tárgyilagosan tekintve bizonytalan marad, és fel-feltörő kételyével meg kell küzdenie. A nézőpont továbbra is a narrátoré, aki előbb *imparfait*-ban folytatja a férfi lelkivilágának ábrázolását (olykor átlépve a szereplő gondolatait közvetítő „átélt beszéd-

⁴⁵ *C'était un chantier comme il en existe. D'une destination particulière, il est vrai. Il illustre à merveille le développement de la vertu de prévoyance chez l'homme, vertu qui trouvait à s'exercer là même avec une placidité tout de même assez étonnante* (1093–1094).

⁴⁶ A munkások ásóvágásai 'magát a halál szót idézték fel' (*le mot même de la mort*, 1094).

⁴⁷ *depuis sa rencontre avec la jeune fille ce travail n'était plus pour lui ce qu'il était en réalité* (1094).

⁴⁸ *il s'enfonçait lentement, chaque jour plus avant dans les forêts rouges de l'illusion* (1095).

be”), majd benső eseménysorokat is felvázol, *passé simple*-ek segítségével (‘azt gondolta’ / ‘megijedt’ / ‘megnyugodott’ stb.): ‘bizonyos volt benne, hogy a lánynak előbb-utóbb rá kell ismernie’;⁴⁹ ‘Azt gondolta, hogy a lány nem utazhat el, amíg valami nem történik közöttük, és hogy erre nem kell már sokáig várni’.⁵⁰ Mintegy a diskurzustípusok váltakozásának jegyében újra történnek apró külső események is, látszatra jelentéktelenek, mégis alkalmasak a férfi benső hullámozásának erősítésére. Ez az új szakasz kontraszt bejelentésével indul s egyben új kiindulópont jelzésével: *Depuis deux jours cependant* ‘Két nap óta azonban’ (1095). Ami itt új, az a lánynak egy – egyébként gépies – gesztusa: valahányszor az ebédlőbe lép, fejét a férfi felé fordítja. Természetesen visszatér a kezdő motívum: a férfi visszaemlékszik az „építkezésnél” történt találkozásra, s ebből az ismét megjelenő „témából” bomlik ki egy olyan „réma”, amely az elbeszélésnek ezen a pontján egyáltalában nem meglepő: a férfi remény és kétség között mérlegeli a második találkozás esélyeit. Éjszakai töprengése során a szorongás benső eseményeit követően ‘sikerült megnyugtatnia magát’ (*Il finit par se rassurer*, 1096), ám közben erőteljesen épül tovább a ‘félelem’ izotópiája: a férfi úgy ítéli, hogy ha a lány mintegy átvállalta tőle az „építkezéshez” kapcsolódó szorongást, az most más formában tér vissza hozzá – hiszen attól fél, hogy örökre el fogja veszíteni a lányt.

Ezt a második találkozásig vezető idődarabot az események szempontjából *crescendo*-hatás jellemzi: a korábbi motívumok ismétlődnek, azonban a férfi immár úgy tekinthet saját testére, mint amit ‘lesújtott a vágy’,⁵¹ benső életét kitölti lehetőségeinek számbavétele, és külső életében is mindegyre a lányhoz közelít, pontosabban felméri azokat a ‘képzelt vagy valóságos akadályokat, amelyek elválasztják attól a második találkozástól’.⁵² A félelmét elemző éjszakára fontos nappali esemény következik (visszatérünk az egyenesvonalú történetmondáshoz): a szálloda dohányzójában a férfinak van alkalma megfigyelni a neki háttal ülő lány blúzának gallérját, melyen nyomot hagyott a nyak súrlódása. A látvány felfokozza érzelmeit – hiszen a lány tudta nélkül lát valamit, amit a lány nem is láthat –, és ez az élmény újratерmti az ívet az „építkezésnél” történt találkozás és a jelen pillanat között. ‘Mintha ketten éltek volna együtt a lány testében, csak a lány ezt még nem tudta.’⁵³ A következő éjszakán a férfinak – a külső eseménysor egyenes folytatásaként – erősödő vágyával kell elszámolnia, amely úgy irányul a lány testére, hogy felidézi az ‘egészség’ és a vele összefonódó

⁴⁹ *il était sûr qu’il fallait que tôt ou tard elle le reconnût* (1096).

⁵⁰ *Il se dit qu’elle ne pouvait pas partir avant qu’il ne se passât entre eux quelque chose, et que cela ne pouvait plus tarder* (1096).

⁵¹ *Il considéra son propre corps frappé par le désir* (1098).

⁵² *les obstacles, imaginaires ou réels qui le séparaient de cette deuxième rencontre* (1099).

⁵³ *C’était comme s’ils avaient été deux à vivre dans ce corps qu’elle avait et qu’elle l’eût ignoré encore en ce moment* (1097).

‘kivételesség’ izotópiáját, valamilyen ‘mindenek fölött álló lazaság’ (*souveraine négligence*, 1098) formájában. Vágyakozása mind tudatosabb lesz, ‘teljesség-hez’ (*plénitude*) érkezik, és ez az elbeszélés ökonómiája szempontjából is egy-fajta telítettséget jelent, zenei hasonlaltal orgonapontot, amely megnyugvás és mégis változást sejtet: ‘Mintha hirtelen a türelem bájitalát ízlette volna meg, a türelem gyönyörét’.⁵⁴ S a második találkozásig – amelytől, mint rövidesen ki fog derülni, már nem vagyunk nagyon messze – a narrátor ismét felfüggeszti az időt, a férfiban lejátszódó folyamatokat *imparfait*-ban közvetíti, tehát párhuzamosnak és ismétlődőnek, szinte állapotszerűnek ábrázolja, azonban ennek a mintegy mozdulatlan időnek a középpontjában az elképzelt beteljesülés áll: a férfi szilárdan hiszi, hogy ha megtörné a várakozás varázsát, azzal megzavarná egy ‘legyőzhetetlen szükségszerűség’ (*une nécessité inéluctable*, 1099) előrehaladását, amely az ő számára dolgozik. A múlt és mégis álló időnek erre a paradoxonára rávésődik az „építkezés” képétől örökölt, az egész elbeszélés során ott lappangó halálmotívum: ennek az izotópiának a felbukkanását a végzetes feszültség indokolja, és nem véletlenül kapcsolódik össze a bizonyosra vett, de az időben mégis bizonytalanul lebegő „második találkozás” gondolatával.

A különös idővesztés, amelyben a férfi él, így magában hordoz egy időbeli pontot, amely mindenképpen elkövetkezik és mindent megváltoztat. Ez az alapvető időélmény a halálélmény: ‘Úgy tűnt neki, hogy létének végső határa ugyanakkor különös módon közelebb jött’⁵⁵ – de ugyanakkor ez a határ nem más, mint az a pillanat, amelyben megismerheti a lányt. Lezáratlan, mindentől függetlenedő, álomszerű élete egy tudatába épült bizonytalan bizonyosságon függ, amely eltörli a jövőt. Ebben a helyzetben, amikor a férfi a legtudatosabban éli át saját történetét, anélkül, hogy bármit is változtatni tudna rajta, be kell következnie a régóta előkészített fordultnak.

‘Úgy történt, ahogyan a férfi sejtette. A lány ismét eljött a fasorba’⁵⁶ – így kezdődik a második találkozás leírása. A narrátor a hosszú leíró szekvencia után visszatér a cselekményes *passé simple*-hez, és az *imparfait*-k most ehhez az alapidőhöz szolgáltatnak jellegzetes háttérrel. Ennek egyik összetevője természetesen az első találkozásra visszautaló „építkezés”, amely, mint a szemlélők láthatják, már csak befejezésre vár. Nem kevésbé érthető háttér-elem a férfi gondolata, amellyel az eseményt összefoglalóan értelmezi: ‘bizonyos volt benne, hogy sohasem kételkedett a lány visszatérésében’.⁵⁷ E rövid második találkozás

⁵⁴ *C’était comme s’il avait goûté tout à coup au philtre de la patience, à la volupté de la patience* (1098).

⁵⁵ *Le terme de son existence, en même temps, lui semblait s’être curieusement rapproché* (1099).

⁵⁶ *Il en fut comme il l’avait pensé. Elle repassa dans l’allée* (1101).

⁵⁷ *il fut certain qu’il n’avait jamais douté qu’elle reviendrait* (1101).

döntő újdonsága az, hogy az „építkezés”-motívum funkciója megváltozik. A szóban forgó helyszín eddig – fizikai valójában vagy emlékként – a ‘visszatérés’ helyszíne volt, a férfi lépteit és gondolatait újra és újra magához vonzotta; most azonban a feléptült falak közös szemlélése és pár higgadt szó után az ‘építkezés’ témájából az ‘emlékezés’ rémája bontakozik ki. Bizonyos értelemben persze a novella eddig is az emlékezésről szólt, pontosabban egy emlék metamorfózisairól és mozgósító erejéről, de a második találkozáskor a férfi és a lány egymást mint emlékezőket szemlélik és értelmezik. Mivel a történet a férfi lelkivilágának története, a narrátor a lányt is a férfi nézőpontjából láttatja: ő érti meg, hogy a lány ‘kezdi elfelejteni az „építkezést”’. A férfi tudja: most már ‘óra próbált pontosan visszaemlékezni, úgy, ahogyan ő emlékezett a lányra’,⁵⁸ azt kutatta, miért emlékszik rá ekkora erővel a férfi. Ez a második találkozás egyrészt zárt szövegegység (a rövid párbeszéd és a tekintetek játéka után a lány visszaindul a szállodába), másrészt azonban tovább erősíti a férfi mozdulatlan és mintegy tehetetlen vágyakozását, ami sejteti, hogy a jelenet döntő következménnyel fog járni.

A második találkozást követő szakaszban a narrátor visszatér a szoros időszámításhoz. A következő három napban ismét „külső” események történnek, amelyeket a narrátor továbbra is többé-kevésbé a férfi szemszögéből ad elő. A férfi és a lány között elmélyülő kommunikáció még mindig távoli kapcsolat marad: szokásos éttermi találkozásaik során a lány rámosolyog a férfitra, aki tudatosan növeli a feszültséget azzal, hogy nem néz vissza bátorítón: a második találkozás óta bizonyos abban, hogy „utolsó találkozásuk” – valójában a várakozást lezáró találkozásuk – nem késhet már sokáig. A férfi lelkében már korábban ott lebegő bizonyosság határozott formát ölt, és elérkezünk egy olyan nyugvópontra, amely elvont formában a beteljesülést vetíti előre: a férfi értelmezése szerint, amelyet a narrátor nem cáfol meg, a lány nem kételkedhet benne, hogy tetszik⁵⁹ a férfinak; a lány boldognak látszik. Magához a beteljesüléshez azonban a ‘tartam’ motívumának kell ismét hangsúlyozottan megjelennie. A harmadik napon a férfi tekintetével azt sugallja, hogy ‘találkozásuk már csak az idő előrehaladásától függ, amely nem érkezett még el a kellő határig, és amelyet nem volna helyes siettetni’⁶⁰ – és valóban, az idő mintegy öntörvényűen hozza el a várakozás végét. A kettős vágy immár elfedi az emlékezést, amely a szereplőket nemrégén még visszafordította az első találkozás irányába: ebben a három

⁵⁸ *Elle essayait de se souvenir avec précision de lui comme lui se souvenait d'elle* (1102).

⁵⁹ A francia szövegben található *convenir* ige (‘megfelelni, alkalmasnak lenni’) absztraktabb, de visszaadhat konkrét jelentésárnyalatot.

⁶⁰ *leur rencontre ne dépendait plus maintenant que d'une durée qui n'était pas encore arrivée à son terme et dont il aurait été inutile d'interrompre le cours* (1104).

napban a férfi nem gondol többé az „építkezésre”. Az első nagy „téma”, amely a halál izotópiáját is bevezette, végérvényesen átadta helyét valami újnak és élettelinek, ami belőle született: ‘Ha az építkezés hasznos volt a maga idejében, most már egy elsüllyedt múlt mélyén hevert’.⁶¹

A narrátor bejelenti, hogy a várakozás befejeződött – a második találkozás utáni negyedik nap eseménye ez, történetmondó időben, *passé simple*-ben kimondva, a döntő találkozásig vezető szekvencia megnyitásaként, de a kimért történetben ez a negyedik nap még mindig csak a ‘küszöbön álló esemény’ (*événement imminent*, 1105) ideje. Az elbeszélés logikája szerint az előző időket mintegy fel kell számolni: a férfi még utoljára elmegy az „építkezés” helyszínére (a munka befejeződött), és úgy érzi, a másnapra elképzelt eseményig ‘az idő különös módon kitágult’ (*un temps curieusement prolongé*, 1105): mintha most minden okságtól szabadon élhetne, nagyon sokáig.

A férfi és a lány második találkozása óta a kommunikációs terükben történt változások előkészítették az ötödik napon, a történet utolsó napján bekövetkező eseménysort, amely koherens folytatás, de elemei és háttere merőben újak. Az emlékezés, benső konstrukció és vágyakozás témái után az elbeszélést olyan rematikus szekvencia zárja le, amelynek döntő alkotói a külső tér felszabadult felfedezése és a természeti környezet által hordozott erotikus konnotáció. A szálloda dohányzójában a két szereplő a nyílt tekintetekig jut el és a visszafogott mosolyt felváltó közös nevetésig – a lány szinte már ‘felkavaróan közönséges’, ‘felsőbbrendű’ nevetése olyasvalakié lehetett, aki ‘végre felindultság nélkül tud végigmenni a világ összes építkezésének fala mellett’.⁶² Majd a férfi elindul, távolabbról követi a lány. Fontos állomás a szálloda mellé települt vásári mulatság: a piros sátrak és a főtéren táncoló falusiak az olvasó számára kontrasztba kerülnek az elbeszélés komor kiindulópontjával, az „építkezéssel”. A találkozás azonban egy távolabbi világban fog megtörténni, a tóból kiszögellő, csaknem zárt, nádas öböl (*crique*) partján. A férfi, aki rövid időre szem elől tévesztette a lányt, egyedül gázol át a nádason az öbölígy, lágy talajon, kusza vízi növényzet között. A sárga és égő-lila virágok valamilyen teljességben olvadnak egybe; a sárgák merev szárúkkal és ‘nyugtalanító tisztaságukkal’ (*une inquiétante lucidité*, 1107) ellenállnak a szélnek és a víz bágyasztó hatásának; a hajlékony és bársonyos szárú lilák nő módjára (*femelles*) engednek; ‘átlelkesült és engedelmes pompájukba hal bele a sárga virágok világossága’.⁶³ A férfi reakciója ér-

⁶¹ *Si le chantier avait eu son temps d'utilité, il gisait maintenant dans un passé entièrement englouti* (1105).

⁶² A szövegben a *chantier* szó utoljára ebben a feloldó kontextusban fordul elő (*Ce pouvait être le rire supérieur de celle qui peut enfin sans émoi longer les murs de tous les chantiers du monde*, 1106).

⁶³ *c'était en elles que se mourait la clarté des fleurs jaunes, dans leur splendeur extasiée, toujours prête à céder* (1107).

zéki és intellektuális egyszerre: ‘a jelenlét és az emlékezés heves hulláma’⁶⁴ szökik testébe, és úgy érzi, lénye már merő eszmélet. A férfi átlényegülését a narrátor kettős szemantizmusú szóval érzékelteti: *il eut l'impression d'être comblé de connaissance* (1108) nem jelentheti egyszerűen azt, hogy ‘úgy érezte, eltölti a megismerés / a tudás’, mivel nem mellőzhetjük a *connaissance* szó különböző kifejezésekben megjelenő ‘öntudat’ értelmét.

Miközben felérkezik erre a benső csúcsra, a férfi kilép a nádasból. Az öböl túlsó partján áll a lány, és nézi, hogyan halad feléje a férfi. A szöveg utolsó mondata ez – természetesen felidézi az első képet, a lány megjelenését az „építkezés” melletti fasorban.⁶⁵ És a befejezés meggyőzi a visszatekintő olvasót arról, hogy a novella, az időnek és a vágyakozásnak ez a költeménye hézagok nélkül, összefüggő terv szerint valósult meg, annak az ívnek a mentén, amely a lányt, a férfit róluk alkotott képét és a férfi önmagával-találkozását a szorongástól felemeli az élet teljességéig.⁶⁶

Irodalomjegyzék

- COMBETTES, B. 1988. *Pour une grammaire textuelle. La progression thématique*. Bruxelles: De Boeck-Wesnael–Paris-Gembloux: Duculot.
- GREIMAS, A. J. 1966. *Sémantique structurale*. Paris: Larousse.
- Groupe µ 1990. *Rhétorique de la poésie*. Paris: Seuil.
- LIPS, M. 1926. *Le style indirect libre*. Paris: Payot.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SKUTTA F. 1981. *Aspects de la narration dans les romans de Marguerite Duras*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- SKUTTA F. 1987. Aspects linguistiques de l'analyse du récit. In: Kiss Sándor–Skutta Franciska. *Analyse grammaticale – analyse narrative*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 71–101.
- TODOROV, T. 1966. Les catégories du récit littéraire. In: *Communications* 8. 125–151.

The Poem of Time. Coherence in Marguerite Duras' Short Story *Les Chantiers*

This paper provides a structural analysis of a little known work of the French novelist Marguerite Duras. The global coherence of the text has three main aspects: the slow and

⁶⁴ *un flux violent de présence, de mémoire* (1108).

⁶⁵ Elemzésünk e ponton is összhangban van Petőfi S. János konstringencia-fogalmával („a tényállások közötti tényleges vagy feltételezhető kapcsolat”, Petőfi 2004: 100).

⁶⁶ Az 1. jegyzetben szereplő életműkiadásban a kommentátor, Robert Harvey megjegyzi, hogy a novella inkább lelki mozzanatok, mintsem cselekvések története (1526): rítusokra emlékeztető ismétlésekből bomlik ki „valami nagyon egyszerű zene” (1534).

Az idő költeménye

conscious elaboration of erotic desire in the mind of the protagonist; the significant alternation of narrative sequences and psychological descriptions in the construction of the plot; finally, the intersection of several thematic threads (*isotopies*) carrying symbolic values. The careful setting of temporal frames and the importance attached to the functioning of memory lend to the text a poetic dimension.

8.

A nyelvi játék mint versformáló erő

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

1. A játékok sajátos típusa a nyelvi játék, ilyenkor a játékvilág színtere, játéktere a nyelv.

„A játékok egyre nagyobb teret hódítanak az irodalmi művekben is” (Hoványi–Szepes 1977, 178), de különösen a költészet él a nyelvi játékok különböző fajtáival. A költészet nyelvét a tudományostól (a szabályozott nyelvhasználatától) alapvetően a hangokkal, a szavakkal, a mondatokkal, a szövegekkel való szabadabb bánásmód, azaz a játék különbözteti meg. A költők kreatív emberek, akik többnyire minden konvenciót igyekeznek elvetni. Számukra a költői játék formateremtő elv.

A magyar költészetből gyűjtött, rendszerezett és elemzett anyagom alapján – amelyet könyvben foglaltam össze – a legfontosabb játéktípusokként és altípusokként a következőket különítettem el:

- a nyelvi szinteken jelentkező játékok (játék a hanggal, a morfé mával, a szóval, a szóalkotási móddal, a frazémával, a mondattal, a szöveggel, a szövegekkel),
- nyelvi játék a stílus eszközökkel (a stílus típusokkal, a stílus árnyalatokkal, a képekkel, az alakzatokkal, a versformával, a műfajjal, a szöveg keletkezési idejével, a stílusutánnal, a paródiával, a szerepjáttékkal),
- nyelvi játék a neve kkel (onomasztikai játék),
- nyelvi játék a helyesírással (ortográfiai játék).

A nyelvi játékok hatóköre eltérő: az alliteráció például csak két, esetleg néhány szó akusztikai (esetleg tartalmi) összetartozását biztosítja. Ebben a dolgozatban viszont csupán a teljes költői szövegekben észlelhető nyelvi játékokkal foglalkozom, amelyek többféle típusa ötletes vagy egyenesen bravúros formákat teremt.

A szöveget úgy értelmezem mint alapvetően nyelvi jelek összekapcsolt sorát, sőt láncát, amely egységes egészet alkotó jelentéskomplexum, másrészt szerkesztett nyelvi egység. A mindennapi szövegeknek a nyelviség és a kommunikatív funkcionálás definitív jegye, a szerkesztettség csak domináns jellemzője. Ezzel szemben a költői szövegek nem csupán konstruktumok, hanem tudatosan felépített struktúrák.

Ezeket a költői struktúrákat most kizárólag abból a szempontból vizsgálom, hogy mennyiben működnek bennük versformáló erőként nyelvi játékok. Igyekszem ezek létrejöttének módját feltárni, szerepét valószínűsíteni, hatását értelmezni. A nyelvijáték-adataim bősége viszont arra int, hogy a rengeteg játékvál-

tozat miatt csak főbb kategóriákat jelöljek ki, és legyenek tekintettel arra is, hogy egy-egy költeményre többféle nyelvijáték-típus is jellemző lehet.

2. A szövegalkotás játékosága sokféle módon megszülethet a költemények szövegében szemantikai, pragmatikai, grammatikai, vizuális okok, intertextuális kapcsolatok, sőt más művészeti ágak hatása következtében.

2.1. Szemantikai-pragmatikai alapú ellentétképzés

A versszövegek jelentésstruktúrájára nemegyszer jellemző a csattanóra építkező nyelvi játék.

Az Ismét könny! című Petőfi Sándor-vers meglepetést okoz a zárlatával:

Azt hittem, hogy szememből a sors
Örökre száműze,
S ismét pillámon vagy, sötét
Fájdalmak fényes követe!

Alig vidultam a boldogság
Nyájas napsugarán,
Ismét felhő takarta el,
Mely önti záporát reám.

De nem, nem zápor ez; csak egy könny,
Egy könnycseppecske csak,
És mégis kínosabb talán,
Mint volna egy egész patak.

Oh sírtam én már, sokat sírtam
Miattad, szerelem,
És siratálak tégedet,
Szegény pusztuló nemzetem,

De ennél keserűbb könyűt még
Nem ejtettem soha,
Sem érted, égő szerelem,
Sem érted, hamvadó haza.

E könny, mint a tüzes vas, mint a
Pokolnak lángja, süt...
Irtóztatón, irtóztatón
Orromba ment a pipafüst!

A vers indításának szemantikai elemei (*sors; sötét fájdalmak; Alig vidultam a boldogság / Nyájas napsugarán; felhő; önti záporát*) azt sejtetik az olvasóval, hogy személyes sorson való kesergés, a haza sorsán aggodás vagy szerelmi bánat csálhat könnyeket a lírai én szemébe, de mindezekkel a feltételezésekkel ellentétes a vers csattanója. Fokozva a várakozást, szinte terjengősen, de mindenképp hosszasan készítette elő a költő az ellentétbe állítást az utolsó előtti strófáig (*De ennél keserűbb könyűt*) és az utolsó sor poénjáig (*Orromba ment a pipafüst!*).

Kisfaludy Károly verscíméből – *A bánkodó férj* – ellenkező következtetést vonnánk le, mint amely a történet befejezéséből adódik:

Szatmárban egy kis csárda van,
Trézsi asszony lakott ottan.
Éjfél haján, bogárszemű,
Kerek tagú, őz termetű;
De jaj, mi szép oly csintalan,
Rózsás ajkin pör úntalan.
Most kezde csak honn kis vitát,
Csöröl, pöröl, ver amit lát.
Férjén a sor, ki szugban ül,
Midőn ily szó harsog kívül:
„Jön a tatár!”
Rémül, sír, fut, bujkál a nép;
De szép Trézsi hegykén kilép:
Ő férfitől hamar nem fél,
Kivált az ügy, ha nyelvre kél.
Még harctól lángzók arcai,
Lejtnék hókeble halmai,
Midőn jön egy zömök tatár,
Szívén zsákmány, szemén tűzár
A szép Trézsi kényére hat,
Nem kér soká, félé ugrat,
Derékban őt átöleli,
Magához lóra emeli,
Eltér s öröm lobbantában
Rá-rá pislog nyargaltában.
Búsul a férj szép asszonyán,
Utána néz mint vész után;
S amint eltűn, köny könyet hajt
Sajnálná őt, és felsóhajt:
„Szegény tatár!”

Pragmatikai ismereteink alapján joggal azt feltételezhetnénk: a papucsférjet a történetek után az állandóan perlekedő feleségtől való megszabadulás öröme hatja át (*Utána néz mint vész után*), esetlegesen káröröm: na most már a felesége mást nyomorít meg állandó veszekedésével. Ehelyett logikusnak tűnő elvárásunkkal szemben: *Búsúl a férj szép asszonyán*, sőt káröröm helyett sajnálattal gondol a feleségét elrabló tatárra.

2.2. Grammatikai elemekkel teremtett ellentétképzés

Dsida Jenő *Tavalyi szerelem* című verse jól átgondolt konstrukciójú, hiszen az első strófában a szerelem múltbeli milyenségét, erejét és hatását láttatja, a másodikban pedig ennek elmúltát:

Emléke visszacsillog
s olykor arcomra tűz,
arcomra, mely fakó
s elmúlt évekbe néz.

Még néha visszacsillog,
de már nem bánt, nem űz,
enyhén simogató,
mint hűs, testvéri kéz:

Fényes volt, mint a csillag,
forró volt, mint a tűz,
fehér volt, mint a hó
s édes volt, mint a méz.

Lehullott, mint a csillag,
elhamvadt, mint a tűz,
elolvadt, mint a hó
s megromlott, mint a méz.

A vers hatása nem a választott képeken múlik, hanem a játékszabály szerint felépülő ellentétes szerkezeten. Ugyanis egyik versszak hasonlatai sem eredetiek, nem művésziek, hanem köznapiak, szokványosak, viszont az már szerkesztési bravúr, hogy ugyanazok a hasonlók (*csillag; tűz; hó; méz*) kapcsolódnak az első strófában a szerelem milyenségét érzékeltető melléknevekhez (*fényes; forró; fehér; édes*), a másodikban pedig a szerelem elmúlását kifejező igékhez (*lehullott; elhamvadt; elolvadt; megromlott*). A szövegszerveződés párhuzamosága tartalmi ellentétbe fordulást jelent: *Fényes volt, mint a csillag*→*lehullott, mint a csillag; forró volt, mint a tűz*→*elhamvadt, mint a tűz; fehér volt, mint a hó*→*elolvadt, mint a hó; s édes volt, mint a méz*→*s megromlott, mint a méz*. A szerelmi érzés különlegességét (*fényes*), erősségét (*forró*), tisztaságát (*fehér*) és vonzerejét (*édes*) jelző mellékneveket felváltó igék nem csupán a szerelmi emlék hatástalanná válását, megszűnését éreztetik (*lehullott; elhamvadt; elolvadt*), hanem a *megromlott, mint a méz* hasonlat egyenesen az emlék elértéktelenedését szemlélteti. A szójelentések révén az egyszerű hétköznapi képek így válnak kifejezővé az arányos és mesteri struktúrájú, kohezív (szemantikai szintű kapcsolatot biztosító) kompozícióban, ahol a két részre: jelenre és múltra (*Emléke vissza-*

csillog↔fényes volt; Még néha visszacsillog↔Lehullott) tagolódó strófák a jelenből szemlélt múltbeli szerelmi érzés képét festik meg. Igazolódik ennek a költeménynek olvastán is: „úgy ülnek a szavak az irodalmi szöveg sajátos textúrájában, mint a bogok, a csomópontok; feltűnő részeiként, de részeiként az alapszövetnek. Az alapszövet pedig a szövegösszefüggés” (Nemes Nagy 1982, 172).

Kitűnő játéköltet az igeidők felhasználása a jelen és a jövő szembesítésére:

Most harminckét éves vagyok.	Ha haldoklom, ezt suttogom:
Nyár van.	Nyár volt.
Lehet, hogy tán ez, amire vártam.	Jaj, a boldogság máshova pártolt.
Egészséges bronzarcomat aranyfénnel veri a nap,	Egészséges bronzarcomat aranyfénnel verte a nap,
és lassan	és lassan
megyek fehér ruhában a lugasban.	mentem fehér ruhában a lugasban.
Pipámba sárgálló dohány,	Pipámba sárgálló dohány,
A füstje kékes, halovány.	a füstje kék volt, halovány.
A fák alatt egy kerti széken alszik szelíden feleségem.	A fák alatt egy kerti széken aludt szelíden feleségem.
A küszöbön fiam. A szeme kék láng,	A küszöbön fiam. A szeme kék láng,
nagy szőke fej.	nagy szőke fej.
Álmos, puha száján csiklandva csurran	Álmos, puha száján csiklandva csurran
a lanya tej.	a lanya tej.
Vad délután, a föld parázsló.	Vad délután volt és parázsló.
Részeg virágok és darázs-szó.	Részeg virágok és darázs-szó.

Kosztolányi Dezső *A bús férfi panaszai* ciklusának egyik darabjában idősíkvátással a boldogság forrásait a jelen idejű alakok jelentik, viszont halálközelségben az elmúlásra gondolva a fájdalmas visszatekintést ugyanazoknak az igéknek a múlt idejű formái jelzik (*van↔volt; veri↔verte; alszik↔aludt; csurran↔csurran*). Így bár alig változik a szöveg, ebből a két, grammatikailag párhuzamba állított szövegegységből szemantikailag és pragmatikailag is jól strukturált szövegegsz teremtődik.

A személyes névmás ragos alakjai miatt nagyon bravúros szerkesztettségű Karinthy Frigyes *A költő* című verse:

Rólam keresztelték el a világot,
Nekem zenélnek a Hét Csillagok,
Velem harcol az ördög, isten ellen
Hozzám sietnek a szép kisdedek.

Engem idéz, ki sóhajt itt e földön,
Felém rohan a parttalan dagály,
Miattam ránt kardot a büszke Bosszú
Mögöttem búzló véres bűnökért.

Bennem feszül a kék, fehéren izzó,
Belőlem buggyan aztán langyosan,
Rajtam cikázik át az úr haragja,
Teherben *tőlem* duzzadnak a fák.

Előttem köd, *helyettem* senki, semmi,
Köröttem fény, *utánam* néma csönd –
És mégis minden *nélkülem* lesz és volt
És semmi nem történik *általam*.

A versmondatok szemantikai kötését dominánsan az *én* személyes névmás toldalékos formái biztosítják (*Rólam*; *Nekem*). A mű sorainak többsége az egyes szám első személyű személyes névmás toldalékolt alakjával indul, ezzel mintegy középpontba állítva a személyiséget. A csattanóra épített alkotás befejező két sora viszont ezzel ellentétben (*És mégis*) a szubjektum jelentéktelen voltát jelzi a személyes névmások sorközépre (*nélkülem*) és sorvégre (*általam*) helyezésével is megtámogatottan.

József Attila *Két hexameterének* elgondolkodtató szövegében a versformáló erő az alig változtatott szöveg sorainak pragmatikai-szemantikai ellentéte, kérdésalakzatra építettsége és eltérő interpunkciója:

Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.

Ez a műfaj követelményeinek megfelelően végtelenül tömör epigramma látszólag csak játék a szavakkal, Szabolcsi Miklós szerint „poétikai játéknak” lehet tartani (1998, 671). De ahogy a költő állítja: „a szavaknak helyük van és helyzetük” (Nemes Nagy 1982, 34). Valójában a József Attila-vers szavainak helye és helyzete paradoxális értelmet teremt, mert az első sorhoz latensen kötődik ellentétes (*de*) értelemmel a párhuzamos felépítettségű második, és sorrendjükből teremődik meg az erkölcsös magatartás melletti költői állásfoglalás.

Mindkét azonos ritmusú hexameteres sor két részre tagolódó, majdnem azonos szavakból álló és egybevágóságot mutató grammatikai szerkesztettségű. Az első sor raciocináció típusú kérdésalakzata – amelyben a kérdés és felelet nem rejt magában ellentétet – dramatizálja az ugyanattól a lírai éntől származó kérdéssel és válasszal a szöveget. Ez a „dialogizált monológ” (Fehér 2003, 223) fatikus funkciójával bevonja az erkölcsi dilemmán való együttgondolkodásba a befogadót. Az első sor morális tartalmú, kihívó kérdésében a főhangsúly a célt tudakoló *mért* kérdőszóra esik, de közepesen erős hangsúly esik az *én* személyes névmási alanyra és az összetett állítmány névszói részét adó *tisztességes* mellék-

névre is, kiemelve ezzel a személyre vonatkoztatást és a kérdés lényegét: az elítélendő magatartásformát. Erre a magyarázó értelmű (*Mért legyek én tisztességes? [hiszen] Kiterítenek úgyis!*), bosszús válasz felkiáltó hanglejtésű. A második sor *mért*-tel induló tagadott állítmányú felkiáltása – az első sor tartalmi megfordításával – büszkén vállalt etikus magatartás kinyilatkoztatása, ezért a mondat leghangsúlyosabb eleme a tagadószó. A második sornak az elsővel azonos szavakat tartalmazó második fele pedig belenyugvást jelző, magyarázó kijelentés (*Mért ne legyek tisztességes! [hiszen] Kiterítenek úgyis.*).

Leleményes szövegalkotás szülte Marnó János *Lázár ébresztése* című epigrammáját:

Jó embernek lenni.
Jó embernek lenni rossz.
Rossz embernek lenni.
Rossz embernek lenni jó.

A sorpáronként párhuzamra és ugyanakkor ellentétre épülő szimmetrikus struktúra tudatos költői elrendezésű játékos forma. A vers jól formált mondatai kötőszó-nélküliségükben is páronként ellentétet képeznek (*Jó embernek lenni. [de] Jó embernek lenni rossz.; Rossz embernek lenni. [de] Rossz embernek lenni jó.*). A kötőszóhiányok ellenére is nyilvánvalóan koherens (pragmatikailag összefüggő) és kohezív ez a mű. Egyrészt a grammatikai viszonyokat jelölő hangsúlyeloszlások, másrészt a paradoxális jelentés teszi ötletessé ezt az epigramma tömörségű, lehangoló kicsengésű költeményt. A virtuóz struktúrájú vers minden mondatában a névszói állítmányok a hangsúlyosak (1.: *Jó*; 2.: *rossz*; 3.: *Rossz*; 4.: *jó*). A páratlan számú sorai azonos felépítettségűek: névszói Á+praedicativusi állapotH+A (*Jó embernek lenni. Rossz embernek lenni.*), de az antonim állítmányok miatt a mondatjelentések kizáró ellentétes viszonyúak. A páros számú sorok jelzővel bővítetten szintén egybevágó szerkezetűek: J+praedicativusi állapotH+A+ névszói Á (*Jó embernek lenni rossz. Rossz embernek lenni jó.*). Ezekben nem kizárólag a poláris ellentétű állítmányok képeznek feszültséget, hanem a sorokon belül a jelző és az állítmány jelentésének ellentmondássá váló oppozíciója is.

2.3. A kifejtettség redukálása

Szagatottság (style coupé) tördeli szét Pilinszky János *Kráter* című költeményének formaszerkezetét:

Találkoztunk. Találkozunk.
Egy trafikban. Egy árverésen.
Keresgéltél valamit. Elmozdítasz
valamit. Menekülnék. Maradok.
Cigarettára gyűjtök. Távozol.

Leszállsz és fölszállsz.
Fölszálllok és leszálllok.
Cigaretta. Lépkedel. Lépkedek.
Egyhelyben járunk; mint a gyilkos
A járásodban gázolok.

Egy találkozás elbeszélése ez távirati stílusban, és mégis a költő aprólékosan rögzít benne cselekvéseket igei állítmányokkal (*Keresgéltél valamit. Elmozdítasz valamit. Cigarettára gyűjtök. Távozol.*), helyszíneket határozókkal (*Egy trafikban. Egy árverésen.*), lelki folyamatot: a szándék elbizonytalanodását egy szóra redukálódó mondatokkal (*Menekülnék. Maradok.*). A költemény mégis kohezív az egymásra következő mondatok időrendi sorrendisége (*Találkoztunk. Találkozunk.; Keresgéltél valamit. Elmozdítasz stb.*) és az elképzeltetett szituációt megteremtő koherencia (pragmatikai természetű összefüggés) miatt. A szaggatott stílussal párosuló, lényegre szorító szűkszavúság rövidre, sokszor csupán egy-egy szóra tördelt szövegszerkesztéssel a megjelenített két ember közötti kapcsolatot, ugyanakkor feszültséget árulja el az ellentétes irányú és mégis párhuzamos cselekvésekkel (*Leszállsz és fölszállsz. / Fölszálllok és leszálllok.*). A versből idézett utolsó rész jelentésbeli váltással két ember összehangolt tevékenységét sejteti (*Lépkedel. Lépkedek.*), de ugyanakkor a lírai énnak a követett személyhez való erőszakos kapcsolódását és egyszersmind alárendelt szerepűvé válását is (*mint a gyilkos / A járásodban gázolok*).

Meglepő játék Tóth Krisztina *Most viszik, most viszik* című verse, amelyből nem a vonzatok maradnak el, hanem a lényeges igei formák hiányoznak a félbehagyott mondatokból, lazítva ezzel a szöveg konnexitását (szintaktikai kapcsoltságán):

Ne vidd el kérlek
a függönyt, amit együtt,
és vidd el, kérlek,
az ágyat, amin együtt,
de hagyd meg, kérlek,
a képet, ahol együtt,
– meg a létrát, mert nem érem fel
ésszel, hogy most viszik
az ágyat

szuszogva viszik
a kétszemélyes koporsót,
és alig fér ki
az ajtón. Mész utánuk
karodban a
fekvő ruhákkal: mintha
alélt mennyasszonyt
emelnél át a
kűszöbön.

A *Most viszik* kifejezés címbeli ismétlése egy magyar párbeszédes leánykérő énekes gyermekjátékot idéz fel: *Most viszik, most viszik Danikáné lányát, / Bíborba, bársonyba, gyöngyös koszorúba*. Tóth Krisztina verse viszont nem egy örömteli pillanatot örökít meg, hanem egy társas kapcsolat felbomlását. Ezért lesznek riasztók a képei: a franciaágyat, az összetartozás szimbólumát mint *kétszemélyes koporsót* látatja, vagyis a pusztulás képével azonosítja. A szakítással, az elválással együtt járó osztozkodás kínos légkörét elhallgatásokkal finomítja a költő. Tehát azzal játszik, hogy az olvasó fantáziájára bízza a szöveghiányok kitöltését. A szövegkörnyezetből kétségtelenül kikövetkeztethető pragmatikai tudásunk alapján a kihagyott szavak: *a függőnyt, amit együtt [vettünk / tettünk fel]; az ágyat, amin együtt [feküdtünk / aludtunk]* stb.; *a képet, ahol együtt [vagyunk láthatók]*. Stílusértéke lesz az elhallgatásnak: a hajdanán egymást szeretők együttes életét, cselekvését, összetartozását, magánéletét ki nem szolgáltatásnak. Különös jelentőségűvé válik a sortörés a vers egy pontján, mert az olvasó a *létra* említése miatt a *felér* igéhez a 'magasabban levő helyre feljut' jelentést köti (– *meg a létrát, mert nem érem fel*), közben az enjambement-t követően az 'ésszel felfog jelentés' aktualizálódik (*nem érem fel ésszel*).

Tandori Dezső is eljátszik azzal, hogy az olvasót olyan nyelvi játékba vonja be, amelyben neki is alkotnia kell:

Most, mikor ugyanúgy, mint mindig,
legfőbb ideje, hogy.
(*A damaszkuszi út*)

A költő mondatából konstrukció hiányában csak szavak maradtak meg, a lényeges tartalmak törölődtek. A szerkesztetlen, tagolatlan tagmondatok jelentése mégis sejthető. Ehhez többféle fogódzót nyújt az alkotó. Egyrészt könnyen folytatható közhelyfordulatokként is megfejtethők ezek a sorok: *Most, mikor* nem lehet a régi módon folytatni, *ugyanúgy* már folytathatatlan, *mint* máskor, és mint *mindig*, ha szükséges, *legfőbb ideje, hogy* változtassunk. Másrészt támpontot a hiányok pótlására a vers címe ad: *A damaszkuszi út*, amely egy bibliai történet alapján a változás szimbólumává vált. Ugyanis a Bibliának az apostolok

A nyelvi játék mint versformáló erő

cselekedeteiről írott könyvéből (9, 1–22) vált ismertté az a történet, amely szerint a Jézus híveit üldöző Saulból a damaszkuszi úton átéltek hatására vált Jézus tanainak híres hirdetője: Pál apostol.

Különös szövegszerkesztésű Weöres Sándor *Önéletrajz* című verse:

Mi történt volna: ez volt életem.
Csukott szem. Nyílt száj. Állandó csoda.
Láthatatlan hegyek. Hab. Lótetem.
Rét. Völgy. Posvány. Virágzó laboda.

Élet, mi holt. Halál, mi eleven.
Nappal homály, éjjel láng. Kaloda.
Félálom. Köd-sáv szikla-peremen.
Aggály. Közöny. Sejtés. Ide-oda.

Nap az alvást, és az árkust teríté.
Szőr. Füst. Seb. Alma. Árok széle. Égés.
Kebel. Gyanú. Dermedt kaland. A mint B.

Álló öröklét. Pillanatnak élés.
Nincs gyermek. Férfi. Nincs nő. Aphrodité.
Dülöngő évek. Sok mellébeszélés.

A mai modern, tényeket felsoroló önéletrajzoktól is elüt ez a mű. Természetesen nem véletlen, hanem költői játék, hogy az alkotó lírai alkotásban ad számot életéről. Ez az önéletrajz szonett formája miatt zárt szerkezetű. Nem tűnik olyan koherensnek ez a költemény, mint amilyenhez a klasszikus líra olvasásakor hozzászoktunk, hiszen csupán egymásra dobált szavak halmazának látszik. De ez a versszöveg a szövegösszefüggés hagyományos eszközei nélkül is betölti a feladatát: szonettformában egy egész emberi életet mutat be egy nagyon hatásos eszközzel, a style coupéval. Hiszen tömörítő eljárással, a lényegre visszametszett, alanyként valószínűsíthető köznevekkel idézi fel a költő életének meghatározó élményeit az emlékezés mechanizmusának megfelelően asszociatív módon felőlő (*Láthatatlan hegyek. Hab. Lótetem.*; *Szőr. Füst. Seb. Alma. Árok széle. Égés.*), látszólag minden logika nélkül felsorolt versmondatokban. A logikátlanságot és szerkesztetlenséget cáfolni látszik viszont a költemény több, nyilván tudatosan felállított szembeállításai (*Csukott szem. Nyílt száj; Nappal homály, éjjel láng.*; *Posvány. Virágzó laboda.*; *Álló öröklét. Pillanatnak élés.*), paradoxona (*Élet, mi holt. Halál, mi eleven.*), illetve párhuzamként ható (*Nincs gyermek. Férfi. Nincs nő.*) versmondata.

Ezenkívül ez az önéletrajz nemcsak azért nem szokványos, mivel versben íródott, hanem mert nem kíván eseményeket elbeszélni kerek, jól formált, egy-

másba logikailag és grammatikailag szervesen kapcsolódó mondatokkal, csak szerkesztetlen és tagolatlan (*Hab. Lótetem.* stb.), szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan mondattal (*A mint B.*), illetve predikatív szintagma nélküli szószervezetekkel akar lényeges életmozzanatok felvillantani (*Csukott szem. Nyílt száj. Állandó csoda.* stb.). A versmondatok szintaktikai kötése teljességgel törlődött, kohezivitása csak nyomokban érvényesül, pragmatikai szempontból is csupán a cím tartja össze a művet.

Abszurd ötletnek tűnik egy emberi életutat pusztán gyógyszerek nevével jelezni. Mégis létezik ilyen: Tamkó Sirató Károly *Pályám emlékezete* című verse:

Noszeda –

Talkum
Calomel
Kalmopirin
Birobin
Jodaceptin
Tofamid
Pepsin
Uliron
Isolanid
Penicillin
Noxiron
Bupatol
Rutasorbin
Rausedyl
Mischleron
Xavin
Sumetrolim
Prána
Morphin
– Formalin

A *Pályám emlékezete* cím kissé félrevezető, mert nem munkásságról, hanem életútról szól a mű, sőt kifejtettség nélkül a gyógyszernevekre redukált felsorolás jelentésadó szerepű: a születéstől a halálig vezető biológiai életutat, a testi egészség állapotát jelzi. Azzal játszik el az alkotó puritán versbeszéd formájában, hogy olvasója rájön-e arra: a születéstől a halálig vezető úton használt gyógyszerek neve az emberi út betegségfázisait jelzi, illetve egyfajta gyógyítási módot a Prána, a halál előtti fájdalmak időszakát a *Morphin*, a halál beállta után a rövid ideig tartó állagmegőrzést pedig a *Formalin*. Sem szintaktikai szintű

kapcsolat nem teszi konnexszé a verset, sem nem működik benne kohézió, amelynek révén az egymás alá írott szavak szemantikailag köthetők lennének. Kizárólag az életből vett tapasztalata miatt érzi a befogadó pragmatikailag koherensnek a gyógyszernevek sorából kirajzolódó testi betegségek állapotrajzát.

Különösen furcsa költői versformáló játék 14 soros verset csupán két szóból megalkotni:

Szeretőm asszonyom:
Asszonyom szeretőm?
Asszonyom szeretőm:
Szeretőm asszonyom?

Asszonyom szeretőm;
Szeretőm asszonyom!
Szeretőm asszonyom;
Asszonyom szeretőm!

Szeretőm asszonyom,
„Szeretőm asszonyom”
(Asszonyom szeretőm)

Szeretőm asszonyom...
Asszonyom szeretőm –
Asszonyom szeretőm –
(Dénes László: *Argumentum*)

Grammatikai kapcsolóelemek híján konnexitás nem jellemző erre a műre. Nemi kohézió azonban feltételezhető benne, mert a *szerető* és az *asszony* szavak jelentésmezői természetes módon egybejátszanak, részben fedik egymást, valamint ha például a kettőspontot magyarázó *azaz* vagy következtető *tehát* kötőszóval feleltetjük meg: *Szeretőm asszonyom: / Asszonyom szeretőm?* Pragmatikailag viszont a mérlegelendő érvek sora koherenciát biztosít. Értelemképzéskor a szonett-szerű versben a jelentéstulajdonítást a címből kiindulva (*Argumentum*) a teraszos ismétlésen (anadiplózison) kívül az írásjelhasználat változatossága segíti érvényre jutni. Az első quartinában az érvelés egy tételből indul ki: *Szeretőm asszonyom*. Ez azután a téziszre ellenvetésként megkérdőjeleződik antitézisként retorizáltságot fokozó kérdésalakzattal: *Asszonyom szeretőm?* Majd az „ítélkező” a megfordított tétellel játszik el az argumentálás konfrontációs szakaszában: *Asszonyom szeretőm*, amely ismét megkérdőjeleződik: *Szeretőm asszonyom?* Az argumentáció következő lépéseként a bizonyítás során a két kiindulási tétel a pontosvesszőtől

jelzetten mellérendeléssel egyenrangúsodik: *Asszonyom szeretőm; / Szeretőm asszonyom!* Így a racionális érvelés nyilvánvaló lépéseként a megfordítás is helytálló: *Szeretőm asszonyom; / Asszonyom szeretőm!* A szonett műfajnak megfelelően a két négysoros strófa után váltásnak kell bekövetkeznie, így az érvelés menetében is a két terzinában a fordulat elengedhetetlen. Ezért a *Szeretőm asszonyom* tétel idézőjelesen, egyfajta leértékeléssel: „*Szeretőm asszonyom*”, sőt zárójelbe tetten, háttérbe állítottnak, szinte elhallgatottnak értendő: (*Asszonyom szeretőm*). Az érvelés záró szakaszában viszont a szonettekben gyakran szokásos csattanószerű zárlat (kóda) következik be: az elgondolkodást szimbolizáló három ponttal jelzett induló tétel (*Szeretőm asszonyom...*) megfordítása az érzelmi színezetű állítást ismétléssel nyomatékosítja (*Asszonyom szeretőm – / Asszonyom szeretőm –*). Mondatzáró írásjel helyett gondolatjellel fejeződik be a vers, talán az argumentáció lezáratlanságát, folyamatát sejtetve. A költő nyelvi játéka nyilvánvalóan abban is tetten érhető, hogyan tudja az alkotó a retorikai érvelést és a szonett-struktúrát összekapcsolni. A szonett versforma zártságát az indító és utolsó strófa majdnem teljes egybeesése adja, csupán a quartina negyedik sora marad el, hiszen a retorikai érvelés végére már nem illik kérdés. A hagyományos lírai megszólalás-módot és versformát átformálja tehát a nem szokványos szöveg- és stílusstruktúra.

A hiány, az elhallgatás különös játék, látható ez Weöres Sándor *Egérárgta mese* című versének formájában és szerkesztettségében. Az írott, a kifejtett és a hiányzó, legfeljebb csak kikövetkeztethető szöveg közötti kontraszt feszültséget kelt az értelmezőben:

Túl a meszes hegyen,
túl a fehér folyón s nagy kanyarodóján,
a sekély tó nádas partja mellett
élt egy kis halász magában.
Fogott halat, rákot, kagylót;
hajnaltájt a Napot üdvözölte
és elköszönt tőle alkonyatkor,
aztán éjszakára.....
merve soksz.....
mert.....
álm.....
.....egyszer
.....a deszka-toronyból,
..... halak rázzák-e a hálót:
hát egy piros tündért látott
táncolni a napsütésben,
tánca szinte rengette az erdőt.

A kipontozott részekben látványosan megszakad a konnexitás és a kohézió, de az *álm* betűkapcsolat *álmában* vagy *álmodott* szóvá kiegészítve, pragmatikai tudásunk: meseismeretünk révén értelmezhetővé válik a befejezés: a halász álmában látja a piros tündért táncolni.

Az egyik Nagy Gáspár-vers is talányos a kipontozott, odagondolt, de elhallgatott mondandó miatt:

„Múzsánk a kor”
(és bölcs Júliánk)
– a kék-márvány köz-lépcső ciklusból –

... letilt (93)
.....
..... feltilt (94)
.....
..... betilt (94)
.....
..... kitilt (95)
.....
..... betelt (95)
.....
..... kitelt (96)
.....
..... eltelt (96)
.....
..... letelt (97)
.....
..... ?!?!?! ()

A növekvő hosszúságú kipontozások vizuális ritmusa azt sugallja: sok, sőt egyre több az elhallgatott felsorolnivaló. A kipontozott sorok végi igéket formai sajátosság köti össze: mindegyik egyes szám harmadik személyű. Ezekhez nem kapcsolódnak vonzatok, holott a *tilt* mellé alany és tárgy kellene kötött kötelező bővítésként, a *telt* viszont csak alannal bővíthető. Ezek a grammatikai hiányok kitöltetlen szemantikai helyeket nyitnak meg, amelyek konkrét pragmatikai tudás híján üresek maradnak, szerepük csupán a sejtetés. A zárójelbe tett, rövidített évszámjelzésekhez tartozó igei tartalmak nyilvánvalóan egy-egy szóba sűrítve a politikai korszak történéseit fedik. Ezek összesen két igével jellettek: *tilt* és *telt*. Az egyetlen magánhangzóban különböző igék hanghatása eltérő: az ajakrészesebb *i* élesebb akusztikumú, mint az *e*. A *tilt* igéhez fűzött igekötők jelentése a történelmi

időszak intézkedéseit tükrözve csak látszólag ellentétes értelemképző szerepű (*letilt, feltilt, betilt, kitilt*), mert valójában mindegyikhez ugyanaz a negatív tartalom fűződik: a tiltás, sőt a *feltilt* hapax legomenon nyilván abszurd tiltó intézkedésekre asszociáltat. A *telt* igekötős formái a befejezettséget, a lezárttságot érzékeltetik (*betelt, kitelt, eltelt, letelt*), és nyilván ennek következménye az utolsó sor írásjelhalmozása: azaz a csupa kérdő- és felkiáltójel, valamint a befejező zárójel, amely alighanem a nem ismert és kétségekre okot adó jövőt sejteti.

Ötletes nyelvi játékok Weöres Sándor *Egysoros versek* című alkotásai közül különösen az egyszavasok, hiszen már maga az játék, hogy egy költemény egyetlen szóból áll:

Remetebál.
Liliomszörny.

Ezek a versminimumok a tömörítés mestermunkái. Azt példázzák: miként lehet egyetlen összetett szóba vershez illő jelentéstartalmat sűríteni. Ezeknek a magas-mély hangrendi ellentétű összetételeknek a kreatív gondolkodásra késztető jelentéskibontása pedig a befogadó asszociációs képességére van bízva. A *Remetebál* jelentéssűrítő összetett szónak az elemei nem antonim szavak, viszont szemantikai ellentmondásba kerülnek: a *remete* 'erdőben, pusztán magányosan, többnyire vallási elmélkedésnek élő személy', a *bál* 'nagyobb szabású táncmulatság'. Tehát jelentésmezejüknek nincs közös eleme, hiszen a remete életmódú egyén kerüli a nagy tömeget, és meditációjával szöges ellentétben áll a vigadozás, a táncos szórakozás kedvelése. Ehelyett szokásos a *bál* szóval alkotott összetételekben a táncmulatság résztvevőit jelölni: *jogászbál, medikusbál, mérnökbál*, illetve a *remete* összetételi előtaghoz pedig hagyományosan a *barlang* utótag kapcsolódik. Valószínűleg az a sejtetés bújik meg a *Remetebál* összetételben, hogy a látszólagosan társas lények is végtelenül magányosak. Csupán álca a társtalan lény számára a szórakozás.

Hasonlóképp a *Liliomszörny* szó elő- és utótagja sem ellentétes értelmű, ugyanakkor furcsa módon egy pozitív és egy negatív jelentés kapcsolódik egybe összetétellé. A *liliom* szó a szép kerti dísznövény és jelképesen a tiszta, szeplőtelen szűz leány fogalmát, ezzel szemben a *szörny* a rémületet keltő, idomtalanul torz, utálatot keltő ember, állat vagy képzeletbeli lény képét idézi fel. A szép külsejű gonosz lélekre illik a *Liliomszörny* megnevezés. Ezekben az egysoros versekben tehát nem lehet konnexitásról és koherenciáról beszélni, kohéziót adó jelentésképző erő pedig alighanem a látszat (*bál, liliom*) és a lényeg, a valóság (*remete, szörny*) ellentmondása feszültségének egy szóba zártsága.

2.4. Az alkotók kitüntetett játéktere a sokféle változatú alluzív technika

Nagyon érdekes Nagy Gáspár *Három kézjeggyel* című költeménye, amely valóban három költő: József Attila, Ady Endre és Petőfi Sándor verseiből összeállított mű:

„Halált hozó fű terem
Őrizd meg jól az életed,

De künn a dal szabadító s szabad,
A mindenséggel mérd magad!

Nagyobb igaza sohse volt népnek,
Én nem bűvésznék, de mindenek jöttem.

Hunniában valami készül,
Ne legyen egy félpercnyi békességünk,

Jaj, a Tüzet ne hagyjátok kihalni,
Hadd tehessek az emberiségért valamit!

Most hódolok midőn még messze vagy,
Akasszátok föl a királyokat!

Haza csak ott van, hol jog is van,
Édes Hazám, fogadj szívedbe, hadd legyek hűséges fiad!

Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
A hősokeket egy közös sírnak adják,

Vörös, de karcsú még a nyár.
Kik érted haltak, szent világszabadság!

Fülembe forró ólmot öntsetek,
Én nem ilyennek képzeltem a rendet.

Az Óceánt mégis elérem.
Jöjj el, szabadság. Te szülj nekem rendet,

A néppel tűzön-vízen át!
Nem halhatunk meg, élnünk kell tovább.”

Nem véletlenül tette a költő idézőjelbe a versét, mert mindhárom költőelődtől betűhűen idézett sorokat rendez strófákká és verssé. Nagy Gáspár első sora József Attila *Tiszta szívvel* című verséből való: *Halált hozó fű terem*, ehhez csatlakozik második sorként *Őrizd meg jól az életed* József Attila *Biztató* című költeményéből. A második versszak Ady Endre *Kétféle velszi bárdok* című művéből vett sor: *De künn a dal szabadító s szabad*, amelynek folytatása *A mindenséggel mérd magad!* felszólítás József Attila *Ars poetica* című alkotásából. Az ötödik strófa első sorát Ady Endre *A Tűz Márciusának* felszólítása adja: *Jaj, a Tűzet ne hagyjátok kihalni*, amelyhez második sorként *Hadd tehessek az emberiségért valamit* Petőfi Sándor-idézet áll a *Sors, nyiss nekem tért...* című műből. Nyilván ezek a sorok kohéziót teremtően jól illeszkednek tartalmilag egymáshoz, és maga a versszerkezet is alaposan megkonstruált: a nyitó és a záró versszakok a halál és az élet gondolatával koherens keretet formálnak. Láthatóan a szövegek egymásra vonatkozásából adódó irodalmi allúzió formateremtő erejű ebben a műben.

A Nagy Gáspár-i magasztos hangvétellel szemben talán a legbolondosabb allúziómix a Lackfi Jánosé:

Fülembe forrón beszökött az ősz...
Megy a juhász, kin féreg foga rág.
Az emberélet, mint gyümölcs a fán,
Vak dióként a sors idebb-odább.

Hiába döngetek, csak gyöngé báb.
A négy ökörbe ólmot öntsenek!
A tél iker-fia nagy barna pók,
Kifolyt a tinta: lila dalra kelt.

Ha férfi vagy, légy alany és a tárgy
A sírok közt anyó, eső és hó szakad.
A játszótársam éppen sárga volt.
Hol a boldogság? Foltja megmaradt.
(*Hagyomán*)

A költőutód játékos alkotói technikájával nem teljes sorokat vesz át a költőelődöktől, hanem egyetlen sorában két idézetet kapcsol össze (*Ha férfi vagy, légy [férfi]+ [mert én vagyok] alany és a tárgy*). Ebből az első Petőfi Sándor *Ha férfi vagy, légy férfi* című költeményéből való, a második Babits Mihály *A lírikus epilógja* című szonettjéből. Hasonlóképpen illeszti össze Petőfi Sándor két fél sorát is

a *Megy a juhász számaron...* és az *Egy gondolat bánt engemet...* című verseiből: *Megy a juhász+kin féreg foga rág*, vagyis két hiányos sor forr össze egygyé.

Néha a fél sorokat átalakítással köti össze a költő: *Fülembe forrón beszökött az ősz*, így téve grammatikailag formálisan konnexszé. Ebben Ady Endre két sorát olvasztotta egybe. A *Góg és Magóg fia vagyok én* kezdetű mottószerű versében ez szerepel: *Fülembe forró ólmot öntsetek*, és ehhez csatlakoztatta Lackfi János a *Párisban járt az Ősz* című Ady-versből a *Párisba tegnap beszökött az Ősz* sor csonkított formáját. *A négy ökörbe ólmot öntsének!* felszólítást Petőfi Sándor *A négy-ökrös szekér* című versének *A négy ökör lassacskán ballagott* sorából írta át Lackfi János, és ezt követően Ady Endre *Góg és Magóg fia vagyok én* kezdetű költeményének *Fülembe forró ólmot öntsetek* sorát torzítottan csatolta: *öntsetek→öntsének*. Ezzel a játéktechnikával tréfás, humoros költői beszédmód teremtődött.

2.5. Zenei hatásra épülő nyelvi játék

A zenei struktúrák sokféle tudatos megvalósítását láthatjuk Weöres Sándor költészetében, hiszen a Babits Mihálynak tett vallomása így hangzik: „Zenei műfajokat próbálok behozni a költészetbe” (Lator 2000, 20). Egyik zenei szerkezetre épített költeménye címében is zenei formát jelez:

Fughetta

egy gerenda legurul
piros csörgők tündökölnek
kék tojások énekelnek
tarka csigaszarvak lengnek

piros csörgők összetörnek
egy gerenda legurul
kék tojások énekelnek
tarka csigaszarvak lengnek

piros csörgők összetörnek
kék tojások szétfreccsennek
egy gerenda legurul
tarka csigaszarvak lengnek

piros csörgők összetörnek
kék tojások szétfreccsennek
tarka csigaszarvak tűnnek
egy gerenda legurul

A vers feltételezett mondatait koherenssé, konnexszé szervező elemek nem kötik össze, de bizonyos kifejezések visszatérése kohéziót teremt benne. Illik Weöres Sándor *Fughetta* című művére a „zenei-iparművészeti nyelvi alkotástípus” megnevezés (Tamás 1978, 148), mert a négystrófájú költemény első sora (*egy gerenda legurul*) az egyenként négy soros versszakokban mindig egy sorral lentebb „gurulva” is változatlan marad, és a formakényszer miatt a negyedik versszakban már zárlattá válik. Hasonlóképp az indító versszak minden sora egy-egy „leguruló” mondatként, de módosult ismétlés formájában szervezi a vers struktúráját és jelentését. A változás negatív irányú: *piros csörgők tündökölnek*→*piros csörgők összetörnek*; *kék tojások énekelnek*→*kék tojások szétfreccsennek*. A leguruló gerenda mintegy magával rántva a dolgokat, tönkreteszi azokat. Egyedül a *tarka csigaszarvak lengnek*, majd *tűnnek*, azaz nem törnek össze. Ez a játékos struktúra nyilván összefügg a fughetta (’kis fuga’) zenei műfaj motívumismétlődésével, illetve annak variálódásával.

Weöres Sándor *Akik megtalálnak* című verse is zenei szerkesztésmódú:

Én keresem a célomat:
célom engem majd megtalál.

Én keresem a hitemet:
a hitem is majd megtalál.

Én keresem a szívemet,
a szívem is majd megtalál.

A motívumok játékos visszatérésének a strófák azonos sorainak azonos grammatikai felépítettsége felel meg: A+Á+T (*Én keresem a célomat*; *Én keresem a hitemet*; *Én keresem a szívemet*); A+T+H+Á (*célom engem majd megtalál*; *a hitem is majd megtalál*; *a szívem is majd megtalál*), a variációs ismétlődésnek pedig az első sorok grammatikai tárgyának és a második sorok nyelvtani alanyának versszakonkénti változása (*célomat*, *célom*; *hitemet*, *hitem*; *szívemet*, *szívem*), de kétsoronkénti egybeesése kohezívvé teszi a költeményt.

A kánon „összevisszaságát” idézik föl a játékos szórendi variációk Jankovich Ferenc *Kánon* című versében:

Tegnap éjjel álmomban
rózsák nyíltak ágyamban,
a zöldbékák kánonban
énekeltek a lombban.

Tegnap éjjel álmomban
a zöldbékák kánonban
énekeltek a lombban,
rózsák nyíltak ágyamban.

Tegnap éjjel álmomban
a zöldbékák ágyamban
énekeltek kánonban,
rózsák nyíltak a lombban.

Tegnap éjjel álmomban
rózsák nyíltak kánonban,
énekeltek ágyamban,
tegnap éjjel álmomban...

A kánonba az egyes szólamok nem egyszerre lépnek be, ezt jelzik az első két strófa felcserélt sorai. A kánon még bonyolultabbá váló hangzását a 3. és 4. versszakok felcserélt szavai érzékeltetik (*énekeltek kánonban — énekeltek ágyamban; rózsák nyíltak a lombban — rózsák nyíltak kánonban*). Viszont a zenemű egyértelmű kezdését és lezárását az azonos szavak változatlan sorrendje sejteti (*Tegnap éjjel álmomban — tegnap éjjel álmomban...*).

2.6. A képi formából adódó nyelvi játék

A vizuális megjelenítés gyakran szorosan összefonódik a verbálissal. Weöres Sándor *Keresztöltés* című ún. hasított versének szavai mind strófaként függőlegesen (*kövér árnyék; béka moccan*), mind vízszintes (*kövér béka tavon hintáz*), sőt keresztöltészerűen (*kövér moccan; szírom fátyol*) is összeolvasva értelmes gondolatot adnak ki:

kövér	béka	tavon	hintáz
árnyék	moccan	akác	ágán
habos	virág	szírom	ezer
csillag	mellett	felhő	fátyol

Ettől eltérően Károlyi Amy *Fonat* című alkotása, noha vizuális megjelenítést tekintve strofikusnak tűnik, valójában szavainak csak a vízszintesen történő összeolvasásához köthető jelentés:

kosaras	fonatu	kusza	fakoronák
fonatos	koronák	kusza	fakosarak
koronás	fonatu	kosaras	kusza fák
fafonatu	kusza	kosaras	koronák

Látható, hogy öt szó két képzővel (-s, -ú) és az általános többes jellel (-k) változtatott toldalékú és összetételű formájának szabott rendjéből születő verssorok játékvariációk. A költőnőt vallomása szerint a *koronák* és *kosarak* szavak hasonló hangzása „ingerelte” játékra, és a szavakat „átbújtatta” egymáson, mint a kosárfonók a fűzfavesszőt. Innen adódik a vers címe: *Fonat*.

3. A versformáló erőként működő nyelvi játékok szerepe és hatása

Láthatóan a költeményekben a nyelvi játékot alapvetően a költő struktúraalkotó képességéről valló versszerkezet hordozza. Ez a tapasztalatom egybecseng Nemes Nagy Ágnes megállapításával:

„a vers minősége megformáltságától függ, hiszen ez a művészet jegye, a bármifajta kiemeltség, rendezettség, szemben a jelenségek rendezetlenségével. A rendezettség pedig – ugyancsak nyilvánvalóan – érzékletes természetű, érzékeinkkel felfogható arány, szín, ritmus, szerkezet, dallam, hangzás, illetve az irodalom esetében másodlagos érzékletesség is, kép, asszociáció, ábrázolás [...] egy idő óta hajlok rá, hogy ezt tekintsem benne a leglényegesebbnek: szerkezetének mondanivalóját. Valahogy úgy akar felépülni a vers, ahogyan a tengeri csillag éppen öt ágat fejleszt, sem többet, sem kevesebbet. Olyan tévedhetetlenül, szinte erőszakosan alakul a vers rendje, formája, ahogyan az élő szervezetek szimmetriája” (1982, 144, 444).

A struktúra azonban nyilvánvalóan szerves összefüggésben van szemantikai, pragmatikai, grammatikai tényezők, intertextuális kapcsolatok, sőt más művészi ágak hatásával összefüggő nyelvi játékokkal. Az idézett költemények alapján nyilvánvaló, hogy szemantikai szempontból az ellentétre építkezés versegészlet formáló szerepű, és különösen a csattanóra építkezés a meglepetés miatt hatásos játék. De még bravúrosabbak a grammatikai tényezőkkel opponáló szerkezetek, amelyekben a különböző összefonódott nyelvi játékok versstruktúráló elemek. Nemegyszer a költemények szemantikai, pragmatikai és konstrukcionális felépítettsége: kifejtettsége vagy éppen kifejtetlensége válik értelemképző volta mellett versszerkezet-alkotóvá. Ilyenkor a szövegredukció grammatikai és szemantikai hiánnyal függ össze, és a hiány pótlása többnyire pragmatikai tudásunkból fakad. Ennek a felfedezésével vonja be a játékba az alkotó a befogadót. Költeményrészletek új szövegkörnyezetbe helyezésével is lehet ötle-

tes, szellemes versszerkezeteket konstruálni, és azzal játszani el, miként változtatható meg az architextus jelentése és stílushatása az átvétellel és az átírással. Ritkábban bár, de a zenei műfajok strukturális sajátosságainak követése is játékos minta lehet a versépítésben, valamint a költemények képi megjelenítése kiválóan támogathatja meg a mű értelmezését. Nyilvánvalóan a versformáló erejű nyelvi játékok itt bemutatott fajtáin kívül még sokféle különíthető el, most csupán néhány érdekes típust tárgyaltam.

Nem valószínű, hogy a költői nyelvi játékok célja tudatosan a szórakoztatás lenne, mozgatórugója sokkal inkább az alkotó játékhajlamának a kiélése. Az már csak következmény, hogy a befogadó is élvezi a költői játékot. A játék résztvevőitől: az alkotótól és a befogadótól is a költői nyelvi játékok intellektuális erőfeszítést követelnek. Verbális síkon mozgatják meg a fantáziát és a kreativitást, ezért alkotótevékenységre készítetnek. Emellett a játék mindkét szereplője számára az örömszerzés és az esztétikai élvezet lehetőségét nyújtják. Váratlanúságukkal meglepetést keltenek, aktivizálják a befogadó nyelvi képességét, fokozott figyelmet igényelnek a megfejtéshez, az értelmezéshez. A deviáns nyelvi formák stresszoldó képességükkel egyenesen felszabadító hatásúak lehetnek.

A nyelvi játékkal szoros összefüggésben van a meglepetéssel, a feltűnőséggel, a kifejezőséggel, a humorrallal. A költészet játékosságát hordozó sok eltérő stílusértékű tartalmi és nyelvi elem miközben játékvariációként épül be kontextusába, egyben ki is hat szöveggörnyezetére. A játékos készítés kihasználására számtalan nyelvi eszköz adódik, ám a játékvariációknak eltérő a stílusértéke. Az feltétlenül igaz: a költői játék az alkotói szabadság kiélése, ezért teremt sokszor nem kanonikus formákat, amelyeknek nagyobb a stílushatása a megszokottnál. Korunk költői egyrészt követik a századok óta jól bevált versformáló erőként ható nyelvi játékokat, másrészt a posztmodern költészetben meg is újítják a játékalakítási technikákat.

A játékosság kutatása azért érdemel figyelmet, mert az emberi gondolkodásban sok játékos elem van, ezért a költői nyelv játékainak felfedezésével és elemzésével az emberi tudat működési mechanizmusának megismeréséhez jutunk közelebb. A költői nyelvi játékok tanulmányozásának az a haszna, hogy a kutatót és a befogadót az általános emberi gondolkodási formák, valamint az elme kreatív képességének feltárásához, az anyanyelvünk kínálta kifejezési lehetőségek tárházának felderítéséhez segíti hozzá. Így észlelni tudja a produktív alkotóképesség mélység és hatókör szerinti szintjeit: az expresszív-ből kiindulva, a produktív, az inventív, az innovatív, az újat teremtő alkotóképességig (Taylor 1983 [1959], 135–151). Nyomon követheti, a költő miként alakítja át konstruktívan a konvencionális nyelvi szerkezeteket újszerű poétikai formákká, amelyekben a kreatív-jatékos elmék alkotásai és az elmék játécai a

homo ludens gondolkodásának tükreiként hol tréfás-humoros, hol komoly hangvételűek.

Irodalomjegyzék

- FEHÉR E. 2003. Alakzat és kompozíció. József Attila: Két hexameter. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint a MNyTT, 220–226.
- HOVÁNYI J.–SZEPES E. 1977. *irodalmi játékok* In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. V. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 177–178.
- LATOR L. 2000. *Kakasfej vagy filozófia? Mire való a vers?* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- NEMES NAGY Á. 1982. *Metszetek*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- SZABOLCSI M. 1998. *Kész a leltár. József Attila élete és pályája. 1930–1937*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZIKSZAINÉ NAGY I. 1999; 2004; 2006. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- TAMÁS A. 1978. *Weöres Sándor*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TAYLOR, I. A. 1983 [1959]. *Az alkotó folyamat természete*. (Vál. és ford. Szilágyi Lilla) In: Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. Budapest: Gondolat, 135–151.

Language Play in Poetry

Language play in poetry is basically manifested by poetic structure reflecting the creative power of the poet. However, structure is in an organic relationship with semantic, pragmatic and grammatical features, intertextual relations, visual factors, and even with the influence of other arts. From a semantic point of view, antithetical structure often characterizes the poem as a whole. The semantic, pragmatic and constructional architecture of poems, their explicitness, or lack of explicitness, create the meaning of poems, and thus become parts of poetic structure; gaps in interpretation are filled by our pragmatic knowledge. Play on grammatical elements can concern the whole construction of the poem. Non-verbal constituents can also have a role in structuring the text of the poem: structural features of certain musical genres can serve as models for poetic constructions; the pictorial elements of poems considerably help to understand their meaning. Poetic structure can also be based on intertextual relations.

9.

A posztmodern költemények szövegösszefüggés ellen ható sajátosságai

KAZAMÉR ÉVA

„s mert nem bonthattam magam senkinek
hát fölkapartam a grammatikát
feszes kötést a higgadt mondaton”
Parti Nagy Lajos

1. Bevezetés

Egy adott szövegcsoporthoz eredményes szövegtani jellemzését sokban segíti a szövegösszefüggést létrehozó sajátosságok megfigyelése. Ezért dolgozatomban a magyar posztmodern költői alkotások – mint nem prototipikus nyelvi művek – esetében a nyelvi sík összefüggőségét biztosító szövegösszefüggés-síkok, vagyis a konnexitás és a kohézió teljesülésének a vizsgálatára teszek kísérletet azzal a céllal, hogy igazoljam: a posztmodern művek szövegjellemzői sokszor a nyelvi sík jólformáltsága ellen hatnak.

Szövegelemzéseimben Petőfi S. János szemiotikai szövegtani feltevéseire és fogalomhasználatára támaszkodok, mivel elmélete kínálja a posztmodern költészetben megvalósuló jelértelmezés legtagabb modelljét amiatt, hogy a „szöveg komplex jel” állítás egy olyan jelmodellhez köthető, amelyben a jelölő és jelölt komponens megkettőződik. Petőfi S. a szöveg összefüggésének síkjait kibővíti: a szöveg nyelvi szövege összefüggőségének hordozói, azaz a szöveg nyelvspecifikus jólformáltságát biztosító konnexitás és a kohézió mellett megkülönbözteti a szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfigurációt (tényállás-együttest), vagyis a konstringencia fogalmát. Konnexitáson a szöveg szintaktikai megformáltságát érti, kohézió pedig a nyelvi-szemantikait (vö.: 2009: 25, 31). Kutatásának alapgondolatát az a feltevés adja, amely szerint a nyelvi szöveg koherenciáját csakis a konstringencia biztosíthatja a szövegösszefüggőség (egyúttal a szövegség) egyedüli feltételeként, tudniillik „egy verbális képződmény koherenciája (szövegsége) nem nyelvi szövegének összefüggőségétől – konnexitásától és/vagy kohéziójától – függ, hanem attól, hogy a nyelvi szöveg által feltehetően utalt tényállásokat szerves egységű tényállás-konfigurációnak (tényállás-együttesnek), más kifejezéssel élve konstringens képződménynek tudjuk-e elfogadni” (2009: 69). Ez az elképzelés produktívnak bizonyulhat a posztmodern költői szövegek értelmezése kapcsán is, mivel meggyőződésem, hogy a nyelvi sík töredezettsége ellenére a szöveghez egységes

tényállás-együttest képes rendelni a befogadó. Ugyanakkor fontos megjegyezni: ennek a megállapításnak a teljesüléséhez az szükséges, hogy a Petőfi S.-féle konstringencia fogalmat kiterjesszük a posztmodern szövegekre jellemző areferens jelentésképzésre. Ezzel együtt jár az, hogy a tényállás fogalmába szükség-szerűen értendő bele a referens és az areferens jelentés is.

A posztmodern költői szövegek vizsgálatának kedveznek továbbá azok a szövegtani kutatási irányok is, amelyek a szemiotikai textológia keretein belül, de nem a jólformált, hanem a nem prototipikus – vagyis a posztmodern költői szövegekhez hasonló – textusok vizsgálatának új lehetőségei (vö. Petőfi S. 1997, 2009, Dobi 2012a, 2012b, 2013, Nagy 2012).

2. A posztmodern költői szövegek mint nem prototipikus szövegek

A posztmodern szépirodalom egyik legjellemzőbb attribútuma a nyelv és a szövegalkotás iránti nagyfokú érdeklődés, amely leginkább nyelvi játékok, szójátékok, egyes metanyelvi jelenségek előtérbe kerülése, a leírás nehézségeire való reflektálás és az alkotásfolyamat reprodukálására tett kísérletek révén mutatkozik meg (vö. Fabó 1980: 195–196). Az irodalomban jelentkező nyelvi fordulat kapcsán új, sajátos formanyelvezet jellemzi a művek egy csoportját: „a lírai költemény feladhatja és – főként újabb időkben – fel is adja a végigvitt formális koherencia igényét”¹ (Kiss 2012: 20). Ezekkel a típusú lírai alkotásokkal kapcsolatban azt tapasztaljuk, hogy jelentős részük nem írható le az ismert szövegértékűség-feltételekkel: szövegformálásuk nem igazodik a normatív írásbeli szövegalkotási szokásokhoz, az olykor lezáratlannak ható művek nyelvi kifejező-elemei között nincs tartalmi-logikai összefüggés és folytonosság, a textusok leginkább csupán asszociációkat keltők, ritkán jellemzi őket egységes jelentés-struktúra, a szövegösszefüggés, vagyis a szemantikai-grammatikai összetartó erő hiánya miatt pedig gyakran szövegszerűtlen konstrukcióként hatnak a befogadóra. Amiatt, hogy a posztmodern költői művek esetében nem teljesülnek az olvasónak a prototipikus szöveg nyelvi megformáltságára – a szövegszerkezet egyenes vonalú kibomlására, térbeli, időbeli vagy ok-okozati sorrendiséget követő makro- és mikroszerkezeti szöveg egységeik megszerkesztettségére és beszerkesztettségére – vonatkozó elvárásai, az alkotások megszokottól való különbözősége kétségeket kelthet benne a szövegértékűséget illetően. Mivel a posztmodern költemények látszólag nem mutatnak megszerkesztettséget, illetve – az írásjeltelenségből adódóan – hagyományos értelemben vett szövegmondatokra többnyire nem, csak *feltételezhető szöveg egységekre* tagolhatók, ezért ezek az írásművek a textualitás vonatkozásában nem tekinthetők prototipikus szöve-

¹ A *formális koherencia* pontos definiálására bár nem tér ki a szerző, az általa használt kontextusban a lírai szöveg grammatikai-nyelvtani jólformáltságaként értelmezhető a fogalom.

geknek. De szövegértékűségüket annál az egyszerű oknál fogva sem kérdőjelezhetjük meg, hogy a befogadó világra vonatkozó tudásától, előismereteitől, szociokulturális háttérétől, nyelvi-stilisztikai műveltségétől, pillanatnyi hangulatától, a kommunikációs helyzet tényezőitől függően ezekhez a művekhez is rendelhet valamiféle szövegértelmet. Ez annak köszönhető, hogy az irodalmi szöveg „a formális grammatikai-lexikai koherencia háttérbe vonulása esetén is lehetőséget ad az elveszettnek látszó összefüggés helyreállítására. Ez persze azért lehetséges, mert a dekódoló keresi is ezt az összefüggést” (Kiss 2012: 21). A nem prototipikus lírai költemények interpretációját vizsgálva nem tekinthetünk el attól a tényről sem, hogy a művek befogadását olyan pragmatikai tényezők is irányítják, mint például a közlési közeg megválasztása (verseskötetben jelenik meg a mű, címmel vagy cím nélkül), annak módosulása, valamint hogy az inter- és intratextuális utalások révén maga az a szövegkomplexum is hatással lehet az értelmező jelentésképzésére, amelybe beágyazódnak az egyes művek.

3. A posztmodern költemények szövegösszefüggés ellen ható sajátosságai

A magyar posztmodern irodalom három meghatározó alakjának, Kovács András Ferencnek, Kukorelly Endrének és Parti Nagy Lajosnak egy-egy verse elemzése kapcsán próbálom feltárni a posztmodern verses szövegcsoporthoz formai és nyelviszemantikai összefüggőségének sajátosságait.

(a) Kovács András Ferenc: *Sztyepan Pehotnij emlékére*

Ahogy a kéz	Ahogy a kéz	Ahogy a kéz
A telt pohár	Marokra fog	Betelt pohár
Után nyúl	Vak ok vád	Az éjben
Mint aki rég	Szomjas a bűn	Alszik a fény
Csak maga	Kortyolja még	A félelem
Elé bámul	A vodkát	Van ébren
Amíg a menny	Pokloból is	Mindenki más
Maró sötétje	Vad üdvösség	Akárki más
Ráhull	Vakog rád	Te még nem

A Baka Istvánt megidéző *Sztyepan Pehotnij emlékére* című, szabadversre emlékeztető Kovács András Ferenc-mű a posztmodern szövegképzési technika esetét valósítja meg, az alkotás nem tűnik koherensnek. Ez több olyan, a szövegszerkesztést is érintő jellemzőből adódik, amely nem ad vezérfonalat a szöveg értelmezéséhez. A nyelvspecifikus összefüggőségi síkokat vizsgálva elmondható, hogy a nyelvi szöveget nem teljesen konnex (bár egyes szövegrészek

között – a tagolás hiánya ellenére – szintaktikai kapcsolatot teremtenek az igék azonos számú és személyű formái: pl. *nyúl, bámul, ráhull, marokra fog*), és nem is kohezív, mivel a formabontás szövegjellemzőjeként az írásjeltelenség és az elliptikus szerkesztés többféleképpen értelmezhetővé teszi a szöveget. Nem egyértelmű például, hogy a harmadik versszak *Az éjben* verssora a *kéz betelt pohár* metaforával képez-e tartalmi egységet vagy a 4. és 5. sorokkal, mert a szavak szemantikai jegyei alapján mindkét kijelentéssel elképzelhető helyhatározói kapcsolatban (*A kéz betelt pohár az éjben.*; *Az éjben alszik a fény.*). Az is kérdéses, hogy az *alszik* igéhez egy (*Alszik a fény. A félelem van ébren*) vagy két alany tartozik (*Alszik a fény [és a] félelem.*), esetleg ugyanez az ige a *pohár* szó állítmánya (*Ahogy a kéz, betelt pohár, az éjben alszik. A fény [és] a félelem van ébren*). A versszakok kezdő sora, az *Ahogy a kéz* kifejezés módhatározói vagy hasonlító határozói mellékmondatként is értelmezhető, viszont a főmondat hiánya miatt az elliptikus szerkesztés fragmentálttá teszi a költeményt. A kötőszóhiány szintén nem segíti a szöveg értelmi tagolását, a beszerkesztettség kifejezőeszközeinek az elhagyása még inkább implicitté teszi a nyelvi szövetet (*szomjas a bűn [ezért, és] kortyolja még a vodkát [mert, és, ahogyan] pokloból is vak üdvösség vakog rád*). Mivel a feltételezhető szövegegységek modalitása is csak gyanítható, a szöveg írásjel-nélkülisége nagyobb szabadságot ad a jelentéstulajdonításban a befogadónak az érzelmi többletre való következtetésben: míg a kijelentő mondat a nyugodt, tényszerű közlés, akár a resignált hangnem adekvát kifejezője, addig a felkiáltás nagyobb érzelmi nyomatékot, indulatot jelölhet: *Pokloból is vak üdvösség vakog rád [./!]*. Ugyancsak a nyelvi sík jólformáltságát és összefüggőségét bontja meg az a szövegjellemző, hogy a műben nem találunk hagyományos versmondatot, vagyis mondattagolás sem segíti az értelmileg összetartozó részek együttértelmezését. A verssorok első szavának nagybetűs írása mint formai elem bár végigvonul a versszakokon, szemantikailag nem támogatja a tagolást, az olvasóra bízva azt. Kétségtelenül a nyelvi szövet értelmezését megnehezíti – a tartalmi-logikai kapcsolatokat jelölő kötőszavak és az interpunkció hiányán kívül – az alany-állítmányi viszonyban a szavak szemantikai jegyeinek összeférhetetlensége (*a kéz [...] csak maga elé bámul*) és bizonyos alakzatok, képek jelenléte is. Helyettesítésen alapuló alakzat: *Szomjas a bűn / Kortyolja még / A vodkát* ti. nem a bűn, hanem a bűn elkövetője iszik; pars pro toto szinekdoché: *a kéz*, vagyis a versbeli személy *pohár / Után nyúl, maga / Elé bámul*. A szövegmondatok nélküli szövegépítkezés, az írásjelelhagyás többértelműséget erősítő szerepe és az elliptikus szerkesztés ellenére a befogadó az asszociatív képességeinek köszönhetően a nyelvi sík hiányait ki tudja tölteni, a nyelvi szövethez szövegjelentést tud rendelni, vagyis a vehikulumhoz tartozó relátumot teljesnek ítélni: a konstringenciának és a versértelem megalkotásának feltétele ebben az esetben egy olyasfajta befogadói

készség, amelynek segítségével az olvasó egy elképzelt világban összetartozónak tekinti az utalt tényállásokat. A Kovács András Ferenc-műnek azok a tulajdonságai teszik ezt lehetővé, hogy a kohézió síkján találunk szövegösszetartó erőt biztosító eszközöket: a versszakok elején az *Ahogy a kéz* szó szerinti ismétlés a visszatérő utalás nyelvi eszközeként a szemantikai folytonosságot segíti, mint ahogyan az egyes jelentésbeli kötések (*kéz, nyúl, marokra fog; pohár, szomjas, kortyolja, vodkát; menny, bűn, poklod, üdvösség*), illetve összefüggések is. Így például a *Szomjas a bűn / Kortyolja még / A vodkát* kifejezésben valóságra vonatkozó tapasztalataink alapján ok-okozat kapcsolat van (szomjasnak lenni – inni), vagyis a nyelvi sík töredezettsége ellenére a befogadóban kirajzolódhat egy, az ital után nyúló ember képe, miközben az időben való előrehaladást a kontextus is jelzi (*Ahogy a kéz a telt pohár után nyúl → Ahogy a kéz marokra fog → Ahogy a kéz betelt pohár*).

(b) Kukorelly Endre: *Mi újság a világban?* (2)

Költőt endre kukorellyt! szenteste azt
akarja hogy a családi boldogság
nagyon örülök hogy kap egy

szép karácsonyi áldás! kedves barátaim
nagyon hálás vagyok hogy magyarországot
a varázslat én törekszik arra

a helyre kezdve amikor fiatal!
én szeretem a verseket! miután
a könyv megjelenése elküldöm neked.

Kukorelly Endre művének nyelvi szövete szintén nem annyira koherens, mint a klasszikus líra szövegei. Ennek egyik oka a hagyományos mondat szerű tagolás mellőzése, bár kétségtelenül a különböző érzésekről, indulatokról árulkodó felkiáltójelek valamelyest – néhol strófákon is átívelő – közlésegyiségeire tagolják a művet (*Költőt endre kukorellyt!; nagyon örülök hogy kap egy / szép karácsonyi áldás!; én szeretem a verseket!*). A mondatrészeket elhagyó ellipszisek (*szenteste azt akarja hogy a családi boldogság ...; nagyon örülök hogy kap egy ...; nagyon hálás vagyok hogy magyarországot ...*) a kohézió nyelvi síkjának szemantikai kihagyásaiként a nyelvi szövet fragmentáltságát, egyúttal a nyelvi-szemantikai folytonosság hiányát okozzák. A szöveg nem folytatásos szövegmondatokból épül fel, az egyes feltételezhető szövegegységek tartalmi-logikai kapcsolásának hiánya laza szövést eredményez, a tartalmi mondanivaló nem li-

neárisan bomlik ki, a szövegszerkezet sem hierarchikus. A grammatizáltság torzítása, vagyis a szabálytalan grammatikai megoldások (*én töreksz[em]ik arra; nagyon örülök hogy kap egy szép karácsonyi áldás[t]; miután a könyv megjelen[ik]ése elküldöm neked*) és az igei személyragok gyors váltakozása pedig (*akarja; örülök; kap; vagyok; törekszik; szeretem*) a szövegösszefüggés nyelvi síkjai közül a konnexió teljesülését gátolja. Habár az ünnep (*szenteste; családi boldogság; karácsonyi áldás; hálás; varázslat*) és az irodalom (*költőt endre kukorellyt; verseket; könyv megjelenése*) tudáskeretébe tartozó szavak, kifejezések között kohéziórelációk fedhetők fel, önmagában csak a kohézió ebben a költeményben sem biztosíthatja a nyelvi szövet összefüggőségét. Viszont ha a befogadó a szöveg által utalt tényállás-konfigurációt a kommunikációs helyzetből adódóan (egy életképet megjeleníteni kívánó irodalmi műről van szó) egy elképzelt szövegvilág tényállasegyüttesének felelteti meg, akkor megjelenhet előtte valóságvonatkozásként egy karácsonyi találkozó, ahol az ünnepi zsvajból állandó témaváltással hiányos megjegyzések, felkiáltások szűrődnek ki, amelyek egymás mellé rendeléséből épül fel a mű. De akár a magyart idegen nyelvként beszélő nyelvhasználat adekvát kifejezőjeként is értékelhető az alkotás fragmentált – grammatikai és szemantikai kötések tekintetében is – hiányos nyelvezete. Mindkét esetben, ha az olvasó konstringensnek ítéli a költeményt, akkor a nyelvi sík megformáltságának töredezettségét, esetlegességét eredményező szintaktikai és kohéziós devianciákat olyan funkciós szöveg- és stílusalakító szövegsajátosságoknak fogadja el, amelyek célja az adott valóságvonatkozásnak megfelelő, az első esetben például az ünnepi nyüzsgésből ki-kihallatszó, fragmentált közlések hiteles megjelenítése.

(c) Parti Nagy Lajos (cím nélküli mű)

álomba szomorím magam*
 ma váltam ittam fűtőtest hideg
 kristályesők az április baromhavam
 lógó gombok az álmon valeriána
 ha alszom nem dohányzok nem iszok
 máma elváltam jogilag nehéz a szívem
 elég szenvedtem és amit meg
 az üresség csak némaság hiány

Az értelmi tagolást végző és a mondatfajta jelző interpunkció nélküli szövegépítkezésnek köszönhetően akár egymásnak ellentmondó jelentések is feltárhatók az egészen nyitottan ható Parti Nagy-szövegből (Valeriána, ha alszom. Nem dohányzok! Nem iszok! Máma elváltam. ↔ Ha alszom nem dohányzok,

nem. Iszok, [mert] máma elváltam.). Mivel az egyes feltételezhető szövegegységek nem mutatnak megszerkesztettséget, ezért a mondatszerű tagolás mellőzése a nyelvi szövetet többértelművé teszi, emellett a kötoszóhiány is csak növeli az implicitást: például a *fűtőtest hideg* szintagma értelmezhető alany-állítmányi szószerkezetként (Ma váltam, [mert, azután, ezért] ittam, [és a] fűtőtest hideg.), de elképzelhető az esők minőségjelzőjeként is (fűtőtest hideg kristályesők); a *lógó gombok* szószerkezet metaforikus viszonyban feltételezhetően a képi sík eleme, olyan azonosító, amely a havazást azonosíthatja (Kristályesők az április[i] baromhavad, lógó gombok.) a hópelyhek formája (*gombok*) és hullásuk iránya (*lógó*) alapján, de a kontextus a nyugtató- és altatószerrel való azonosítást is megengedi (Lógó gombok az álmon, valeriána.). Ugyancsak a szövegösszefüggés ellen hat az *álomba szomorím magam* verssor hapax legomenon szava, amely szóösszerántással keletkezhett (szomorú×rím, szomorúan×rí+m), jelentéstömörítő neologizmus, a sűrítés eszköze, jelentése úgy adható meg, hogy 'szomorúan álomba sírom magam' vagy 'szomorúan álomba rímeltetem magam', utalva ezzel egyúttal a versírás aktusára. Amiatt, hogy a posztmodern költemények kétségkívül figyelemfelkeltő hapax legomenon szavaihoz nehezen lehet denotatív jelentést társítani, az adott kontextusban a szavak viszonyrendszerében értelmet tulajdonítani, ezért a kohézió síkján lévő törésekként gátolják a szövegkohézió megteremtődését is. A tagolás és az írásjelezés elhagyása ellenére a szövegösszefüggés-síkokon megfigyelhető bizonyos szemantikai-szintaktikai kötések lehetővé teszik az értelemképzést: az igealakok egyes szám első személyű ragozásai és a birtokos személyjel szintaktikai kapcsolatot teremtenek (*szomorím, váltam, ittam, alszom, dohányzok, iszok, elváltam, szívem, szenvedtem*), míg a tartalmi-logikai kapcsolatok (*ha alszom, nem dohányzok; elváltam, [ezért] nehéz a szívem; elváltam, [mert] szenvedtem*), az egyes szavak szemantikai jegyeik alapján való összekapcsolhatósága (*szenvedtem, üresség, némaság, hiány*) és a visszatérő utalás nyelvi eszközeiként a variált ismétlések (*ma váltam; máma elváltam*) a kohézió síkján mozdítják elő a szöveg összefüggőségét, aminek eredményeképpen egy elvált férfi monológja bontakozik ki előttünk, a posztmodern szövegképzési technikának megfelelően kevésbé koherens formában. Ennek a szövegalkotási módnak talán a legjellemzőbb sajátossága az elliptikus szerkesztés, ez különösen az utolsó két sorban mutatkozik meg: az addig a lírai én válás utáni kedélyállapotát montázstechnikával, style coupé-szerűen megjelenített asszociatív írásmóddal – amely látszólag logika nélkül egymás mellé rendelt szövegegységek felsorolásában nyilvánult meg (*álomba szomorím magam; fűtőtest hideg; kristályesők az április baromhavad; lógó gombok; nehéz a szívem*) – nagyobb fokú szerkesztetlenséget mutatva. Ugyanakkor ez a szövegrész a szövegösszefüggés megvalósulása nélkül is betölti a szerepét: a tárgyi mondatrészt vagy talán további gondolatokat elhagyó ellipsis

(és amit meg...), a torzított, agrammatikus forma (*elég[et] szenvedtem*) és az utolsó sor aszindetonos főnévhalmozás szöveg- és stílusalakító jellemzői a válása miatt szomorú lírai én gondolatainak, érzéseinek megfogalmazhatatlanságából adódó rendezetlen, el-elakadó szövegformálásának adekvát kifejezői. A Parti Nagy-mű mint verbális kommunikátum szövegjellemzői tehát a nyelvi sík jólformáltsága ellen hatnak, az alkotás szövegösszefüggését nem biztosítja egyértelműen sem a kohézió, sem pedig a konnexitás, mivel egyik szövegösszefüggés-sík sem teljesül maradéktalanul, de mert az olvasó a nyelvi szövehez egy az előzőekben említett valóságvonatkozást rendel a szöveg feltételezhetően kifejezett relátumaként, amely a szövegjelleg sérülése ellenére számára teljes, konstingensnek tarthatja a művet.

4. Konklúzió

A posztmodern költemények különböznek a hagyományos szövegformátumú alkotásoktól abban, hogy a szövegformálás tradicionális kereteit a lehető legszabadabban kezelik, amely a nyelvi sík összefüggését biztosító szövegösszefüggés-síkok: a konnexitás és a kohézió sérülésében, a szövegszerkezet fellazulásában mutatkozik meg. Többféle szövegsajátosság együttes jelenlétekor beszélhetünk úgynevezett *posztmodern szövegképzési technikáról*, amely a művek szerkezetének, szövegalkotásának töredezettségéből adódóan nem ad vezérfonalat a művek értelmezéséhez. A költeményekben az *interpunkció elhagyása*, illetve a *mondatszerű tagolás hiánya* mint szövegösszefüggés ellen ható sajátosságok nem segítik a nyelvi szöveg tagolását: mivel nincs mondattagolás, vagyis *szövegmondatok nélküli szövegépítkezés* jellemzi a műveket, ezért az egyes szövegegységek összetartozása csak feltételezhető, mint ahogyan ezeknek a *feltételezett szövegegységeknek a mondatfajtája is csak gyanítható*. A modernség utáni nyelvhasználatra jellemző kötetlenség gyakran *mondatrészeket, vagy akár egész gondolatokat elhagyó, illetve félbehagyó szövegalkotásban, azaz elliptikus szerkesztésben* nyilvánul meg. A prototipikus szöveg folytonosságával szemben a nagyon gyakori ellipszisek a *szemantikai folytonosság hiányát* eredményezik, *többértelművé és fragmentálttá* téve így a szövegeket. A különböző típusú *szabálytalan grammatikai megoldások, a grammatizáltság torzítása* szintén a nyelvi sík jólformáltsága ellen hatnak, mert a nyelvi szöveg szintaktikai összefüggését megbontják, míg a *hapax legomenon szóalakok* a kohézió síkján okoznak szemantikai hiányt, töréseket.

A posztmodern szövegképzési technika jellegzetes ismertetőjegyei közé tartozó szöveg- és stílusalakító jellemzők gátolják a szintaktikai-szerkezeti és a szemantikai összefüggés: a konnexitás és a kohézió teljesülését a művekben, vagyis mint nyelvi-stiláris szövegjellemzők a nyelvi sík jólformáltsága és összefüggősége ellen

hatnak. Emiatt a magyar posztmodern lírát olvasót az eddigieknél talán fokozottabban jellemzi a befogadói elbizonytalanodás, ami abból adódhat, hogy valamennyi, a szövegszerkesztést érintő posztmodern sajátosságnak többértelműséget erősítő szerepet tulajdoníthatunk. Mivel a posztmodern nyelvhasználatnak jellemzően nem célja az irodalmi mű jelentéstartalmának pontos kifejtése, ezért a textusok jelentésrepresentációjának, egyúttal a szövegösszefüggés megalkotásának a feltétele a befogadó azon képességében rejlik, hogy képes-e a szöveg konnexitásának és/vagy kohéziójának sérülése, nyelvi-jelentéstani kötéseinek hiánya ellenére a nyelvi szövet által utalt tényállásokból számára megfelelő relátumot értelmezni, azaz konstringensnek találja-e az olvasott írásművet. A posztmodern költeményeket olvasó személy befogadói magatartása tehát átfőrmálódik: a művek interpretálása fokozottabb aktivitást és kreativitást követel a részéről, ilyen módon egy újfajta – a fragmentált, tagolatlan nyelvi szövet által keltett, az olvasó többirányú asszociációin nyugvó – jelentésképzés valósul meg.

Irodalomjegyzék

- DOBI E. 2012a. A szemiotikai textológiai jelértelmezés szerepe a szöveg jelentésrepresentációjában. In: Dobi E.–Hoffmann I. –Nyirkos I. –Tóth V. (szerk.) *Magyar Nyelvjárások*, 50. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 107–116.
- DOBI E. 2012b. A bekezdésnyi szöveg textualitásáról. In: Dobi E. (szerk.) *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai (=Officina Textologica, 17.)*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 98–115.
- DOBI E. 2013. A nem tipikus szövegek jelentésrepresentációjának egy kérdéséről. In: Dobi E.–Hoffmann I.–Tóth V. (szerk.) *Magyar Nyelvjárások*, 51. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 169–177.
- FABÓ K. 1980. „Nyelvi fordulat” az irodalomban. *Magyar Nyelv*, 76. 195–206.
- KISS S. 2012. A szövegösszefüggés sajátosságai lírai szövegekben. In: Dobi E. (szerk.) *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai (=Officina Textologica, 17.)*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 17–24.
- NAGY A. 2012. Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. Szövegösszefüggés-hordozók nem prototipikus párbeszédes szövegben. In: Dobi E. (szerk.) *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai (=Officina Textologica, 17.)*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 42–56.
- PETŐFI S. J. 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. (=Officina Textologica, 1.)*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- PETŐFI S. J. 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. (=Officina Textologica, 15.)*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Specific features of postmodern poems defying textual coherence

The linguistic turn observable in literature has produced a new, specific linguistic form in postmodern lyrical works. Poems – as non prototypical linguistic creations – handle with considerable freedom the traditional framework of text formation, which manifests itself in certain inadequacies of levels of textual relations, such as connexity and cohesion, on the one hand, and in the loosening of text structure, on the other. With the analysis of poems by three important figures of Hungarian postmodern poetry (one poem by each), I aim to show that textual and stylistic features of postmodern works defy the well-formed character and the coherence of their linguistic manifestation. In my textual analyses I use the assumptions and the conceptual apparatus of János S. Petőfi's semiotic textology, since I consider it as the most adequate model for the interpretation of the sign as it functions in postmodern poetry.

10.

A komplex anaforák koherenciateremtő szerepéről*

HAASE ZSÓFIA

1. Elöljáróban

A szövegekben fellelhető anaforák vizsgálata, az anaforikus relációk elemzése és magyarázata minden koherenciaelmélet magját képezi. Ez azért van így, mert az anaforák – olyan határozott kifejezések, amelyek egy korábban már megemlített referensre nyelvileg visszautalnak – mint a lokális koherencia legfontosabb eszközei ahhoz járulnak hozzá, hogy a referenciális kontinuitás mondatokat átívelően fennmaradjon. Már az anafora fentebbi meghatározásából is kiderül, hogy az anaforikus kifejezések antecedensükkel korreferenciális viszonyban állnak, ami annyit tesz, hogy az anafora referense és az antecedens referense azonos.¹

(1) Tegnap találkoztam EGY RÉGI ISMERŐSÖMMEL. **Az idős hölgy** nagyon kedves és érdeklődő volt.²

Hagyományosan a szakirodalomban olyan anaforákat vizsgáltak, amelyekkel a beszélők egy-egy személyre vagy dologra utalnak vissza. Ezen anaforák antecedensei tehát főnévi csoportok. Az anaforák összetettebb típusairól talán kevesebb szó esik, pedig az úgynevezett

- többes számú anaforák (*Pluralanapher*³),
- kombinációs anaforák (*Kombinationsanaphern*⁴), ill.
- a komplex anaforák különösen (*Komplexanaphern*⁵)

legalább olyan hatásos és hatékony eszközei a szövegösszefüggés létrehozásának és fenntartásának, mint az egy korábbi tanulmányban már tárgyalt indirekt anaforák általában.⁶

*Az itt olvasható tanulmány a *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* c. folyóirat 26. évfolyamában megjelenő "Komplexe Anaphern als textkonstituierende Phänomene" címet viselő német nyelvű tanulmány magyar nyelvű változata.

¹ Lásd Schwarz-Friesel & Consten (2014: 110)

² A példákban az anaforá(ka)t félkövér betűk, az antecedens(eke)t általában kis kapitális jelölik. Ahol a példánál nincs forrásmegjelölés, ott a szerző maga alkotta a példát.

³ Ld. Schwarz-Friesel & Consten (2014: 122)

⁴ Ld. Schwarz-Friesel & Consten (2014: 123)

⁵ Ld. Schwarz-Friesel & Consten (2014: 123)

2. A többes számú és a kombinációs anaforákról röviden

Tekintsük a következő példát:

- (2) TRISZTÁN és IZOLDA, a játszmák vesztesei – Wagner-napok 2011 MüPa – Herlitzius katartikus Izoldája értette meg velem, hogyan és miért játsz-mázta magát halálba ez a jobb sorsra érdemes **szerelmespár**. [...]⁷

A példában a nyelvileg TRISZTÁN és IZOLDA által jelzett referensek először egyenként jelennek meg a szövegvilágban mint egymással koordinatív viszony-ban álló főnévi csoportok. A szöveg írója mindkettőre visszautalhatna egy direkt anaforával külön-külön, úgymint *hogyan és miért játsz-mázta magát halálba a jobb sorsra érdemes Trisztán és Izolda / hős és hősnő / férfi és nő stb.*, de ehe-lyett *a szerelmespár* főnévi csoporttal egyetlen egységes referenst hoz létre az eredetileg két különálló referensből. Az újonnan létrejött referens a szövegvilág-modellben immár mint új csomópont kezelendő, amelyre már egyetlen névmási anaforával (*ő/az*) is visszautalhatnánk. Az anaforák ezen típusát hívjuk többes számú anaforának (*Pluralanapher*). Az anaforikus kifejezés állhat egyes számban (*szerelmespár, csoport, család, banda*) és többes számban (*a szerelmesek, a testvérek, mindketten*) is, lényeges azonban, hogy egyetlen anafora fogjon össze több referenst egyetlen csomóponttá a szövegvilág mentális reprezentációjában.⁸

Most vessünk egy pillantást a következő rövid szövegre:

- (3) A mandulát forró vízbe tesszük, majd az újraforrástól számított 2-3 perc múlva leszűrjük, s a fellazult, barna héjából könnyedén kicsúsztatjuk. A tiszta mandulákat egy napig szétterítve szárítjuk, majd diódarálólal leda-ráljuk. Felét 10 dkg szitált porcukorral összedolgozzuk. 10 dkg cukrot a

⁶ Ld. Haase (2012). Mint ahogy később szó esik róla, a komplex anaforák kategóriáján belül is elkülöníthetünk direkt és indirekt típusokat (lásd ehhez Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 97skk.).

⁷ http://opera-vilag.blog.hu/2011/06/14/trisztan_es_izolda_a_jatszmac_vesztesei_wagner_napok_2011_mupa [2015.04.10.]

⁸ Léteznek névmási (a magyarban inkább igei személyrag formájában megjelenő) többes számú anaforák is, amelyek használata azonban konceptuálisan korlátozott: A referen-seknek vagy ugyanabba az ontológiai kategóriába kell tartozniuk (2a), vagy a befo-gadónak képesnek kell lennie a referenseket egyetlen fogalomhoz tartozóként kezelni (2b): (2a) Peti Julival és Zsuzsival ment le a játszótérre. (**Ők**) Jól érezték magukat együtt. DE: Peti a labdájával és a rollerével ment le a játszótérre. ***(Ők)** Jól érezték magukat együtt. (2b) Pali még egyszer átölelte a kutyust. (**Ők**) Elválaszthatatlan barátok lettek. A példákhoz lásd Schwarz-Friesel & Consten (2014: 123).

A komplex anaforák koherenciateremtő szerepéről

fél dl vízzel sziruposra főzzük, és kissé lehűtve, elegyítjük a cukros mandulával. A maradék mandulát **a massa** igényének megfelelően adjuk hozzá fokozatosan, és simára gyúrjuk.⁹

Ebben a példában egy kombinációs anaforát (*Kombinationsanapher*) látunk, amennyiben *a massa* által nyelvileg megnevezett referens a szövegelőzményben megemlített hozzávalók (*mandula, szitált porcukor, víz* stb.) és az azokkal végzett műveletek (*tesszük, leszűrjük, kicsúsztatjuk, szárítjuk, ledaráljuk* stb.) eredményeként létrejött entitásként értelmezhető, következtethető ki. A kombinációs anaforák esetében tehát valamivel többről van szó a szövegelőzményben megjelenő referensek puszta összegzésénél: az anafora által jelzett referens létrejöttéhez szükség van egy dinamikus elemre is, ami lehet történés (*újraforrás*) vagy cselekvés (*elegyítjük, hozzáadjuk*). Ennek megfelelően a kombinációs anaforák gyakran instruktív szövegtípusokban találhatók, úgymint receptekben, vagy különböző útmutatókban.¹⁰

A fent említett három összetett anaforatípus közül jelen tanulmány a komplex anaforákkal (*Komplexanaphern*) kíván részletesen foglalkozni. Az itt következő fejezetek célja egyrészt a fogalom definiálása, illetve illusztrálása példák segítségével, másrészt olyan idevágó kutatások és azok eredményeinek rövid bemutatása, amelyek hozzájárultak ennek az érdekes szövegszintű jelenségnek a megértéséhez. A tanulmány végezetül fel kívánja hívni a figyelmet olyan új kutatási irányokra, amelyek a meglévő kutatásokat alapul véve gyarapíthatnák a jelenséggel kapcsolatos ismereteinket. Ezenfelül arra is rá kíván mutatni, hogy a szóban forgó jelenség, csakúgy mint az indirekt anafora, talán több figyelmet is kaphatna úgy a szövegnyelvészeti bevezetőkből, mint az anyanyelvoktatásban.

3. A komplex anaforák szövegalkotó szerepéről

3.1. Fogalommeghatározás

Az itt tárgyalt anaforatípust a szakirodalomban több névvel is illetik, úgymint pl. *abstract object anaphora* (Asher 1993, 2000), *labelling* (Francis 1994), *extendend reference* és *reference to fact* (Halliday/Hasan 1976), *sentence related reference* (Koeppel 1993), *proposition-related anaphora* (Greber 1993), *situational anaphora* (Fraurud 1992, Dahl/Hellmann 1995), *discourse deixis* (Webber 1991, Eckert 1998), ill. *shell nouns* (Schmid 2000).¹¹ Itt a német nyelvű szakirodalmat (német nyelvű szövegnyelvészek munkáját) alapul véve a *komplex anafora* megjelölést használ-

⁹ <http://www.tortaimado.hu/2009/01/marcipn-massa-ksztse.html> [2015.04.10.]

¹⁰ Lásd Schwarz-Friesel & Consten (2014: 123)

¹¹ Lásd Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 82sk.)

lom, egyetértve azzal a meglátással, hogy ennek az anaforatípusnak a komplexitás a meghatározó jegye.¹²

Definícióként álljon itt Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007) ide vágó tanulmányából a következő idézet:

”**Complex anaphors** are nominal expressions referring to propositionally structured referents (such as propositions, states, facts and events) while introducing them as unified entities into a discourse. Additionally, they can classify and evaluate the referent. [...]”¹³

Például szolgáljanak a következők:

- (4) Manapság a nőknél egyre inkább kitolódik a gyermekvállalás időpontja.
Ezt / Ezt a tényt / Ezt a felismerést / Ezt a hazugságot gyakran tárgyalják manapság különböző fórumokon.

Látható, hogy a példában szereplő komplex anaforák mindegyike (*ezt, ezt a tényt, ezt a felismerést, ezt a hazugságot*) egy propozicionálisan megjelenő referensre, az első mondat propozíciójára utal vissza, miközben a komplex referenst mint egy egységes entitást vezeti be a szövegvilágba. Kognitív-procedurális elméleti keretben értelmezve a jelenséget azt mondhatjuk, hogy a komplex anafora használatával a szövegvilág-modellben egy új konceptuális reprezentációs csomópont jelenik meg egy absztrakt referenst jelölendő. Az új absztrakt referens lehet esemény, folyamat vagy állapot attól függően, hogy a nyelvhasználó milyen ontológiai kategóriába sorolja a szintaktikailag komplex antecedensben megjelenő propozíció(ka)t. Látjuk tehát, hogy a komplex anaforák amellett, hogy megkonstruálnak egy új referenst, kategorizál(hat)ják is azt, sőt mi több, értékelhetik (evaluálhatják) is valóságtartalmát olyan nem-neutrális kifejezések formájában, mint például a fenti *ezt a hazugságot*.

A komplex anaforák, mint ahogy ezt a (4) példa is mutatja, lehetnek névmási (*ezt*) és lexikális (*ezt a tényt, ezt a jelenséget* stb.) anaforák is. Hogy egy további csoportosítást is felvessünk a kategórián belül, tekintsük a következő két példát:

- (5) [All at once we were in a big room of freedom in which we unconsciously got the impression that life is unlimited.]_s I often compare [**this state**]_s with the mood of someone who got set free suddenly after a long period of arrest.¹⁴

¹² Lásd Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 83)

¹³ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 82) – kiemelés tőlem. (H. Zs.)

¹⁴ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 90) – Az eredeti jelölést megtartottam. (H. Zs.) Az itt jelölt szerzőktől származó példákat jelen írásban (a minél szélesebb körű

- (6) FBI-Agent Anderson knows his homeland only too well. In the summer of 1964 he and his colleague Ward are searching for three missing civil rights activists at Yessup County. There he faces a wall of silence. At the face, the Klu Klux Klan rules and is supported even by the sheriff and his men. Only Mrs. Pells, the deputy's wife, is willing to cooperate. Thus, she doesn't make herself popular... On 2005-06-21, 41 years after **the deed**, 80 years old Edgar Ray Killen [...] was found guilty of three homicides and sentenced to 60 years imprisonment.¹⁵

Az (5) példában a komplex anafora (*this state*) egy olyan propozicionális referensre utal vissza, amelyet a szövegelőzményben már megneveztek, tehát az anaforának van egy explicit antecedense, amellyel korreferenciális viszonyban áll. A (6) példában nem találkozunk ilyen korreferenciális viszonytal: Az anafora referensét ki kell következtetnünk egy előzőleg fellépő horgonyból konceptuális stratégiákat alkalmazva. Ez utóbbi esetben (inferencián alapuló¹⁶) indirekt komplex anaforával van dolgunk, míg az (5) példában egy direkt komplex anaforát találunk.

Már az eddig tárgyaltak alapján is sejthető, hogy a komplex anaforák nagy jelentőséggel bírnak a szövegkoherencia létrehozásában és fenntartásában, mint arra már korábbi kutatásokban is rámutattak (ld. pl. Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007)). Az indirekt anaforákhoz¹⁷ hasonlóan a komplex anaforák is kettős funkcióval bírnak a szövegalkotás terén: egyrészt a kontinuitást szolgálják a szövegen belül, tehát tematikusak, másrészt viszont előre is mozdítják a szöveget, ami a progresszív aspektust, tehát rematikus voltukat jelzi. Hogyan értelmezhető ez a kettős (téma-réma) szerep a komplex anaforákat tekintve? Egyrészt azáltal, hogy ezek az anaforák korábban már megemlített referenciális struktúrákat sűrítene, stabilizálják a szöveg már létrejött koherenciastruktúráját, azaz tematikusak. Másrészt viszont azáltal, hogy a szövegvilág szintjén új entitásokat hoznak létre, hozzájárulnak az információáramlás progressziójához, illetve a szövegvilág-modell fokozatos kiépüléséhez. Ezáltal rematikusak is.¹⁸

megértés végett) angolul adom meg, habár az eredeti példák a legtöbb esetben német nyelvűek (mivel a német Tiger-Korpuszból származnak).

¹⁵ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 98)

¹⁶ Az indirekt anaforák különböző típusaihoz lásd Haase (2012).

¹⁷ Lásd Schwarz (2000), ill. Haase (2012)

¹⁸ Lásd Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 96). Megjegyzendő, hogy a kettős (tematikus-rematikus) szövegalkotó szerep nem csak a komplex, ill. az indirekt anaforák tekintetében értelmezhető (ld. Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 99)). Bármely anaforatípus szolgálhatja mind a kontinuitást, mind a progressziót egy szövegben, mint ahogy ezt az (1) példa is mutatja. Abban a példában az anafora új információval szolgál

A most következőkben olyan kutatásokat, illetve azok eredményeit kívánom röviden bemutatni, amelyek nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a komplex anaforák mint érdekes, kutatásra teljességgel érdemes szövegszintű jelenség tételeződjének a nyelvészeti kutatások terén.

3.2. A komplex anaforák kutatásáról

3.2.1. Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007) és Kocsány (2012)

Consten & Knees & Schwarz-Friesel 'The function of complex anaphors in text. Evidence from corpus studies and ontological considerations' című tanulmánya a következőket tűzi ki célul: Egyrészt természetes nyelvi korpusz adatok alapján kívánják megmutatni, hogy a komplex anaforáknak központi szerep tulajdonítható a szöveg koherenciájának létrehozásában. Másrészt megkülönböztetnek egymástól anaforikus komplexálási folyamatokat (*anaphoric complexation processes*), amelyek ontológiai alapú korlátozások alá esnek. A korlátozásokat, mint írják, az általuk végzett korpuszelemzés megerősíti, így azok használhatóak az anaforaértelmezés leírására egy általuk alkotott értelmező modellben. A tanulmány foglalkozik még az indirekt komplex anaforákkal, illetve azzal, hogy a komplex anaforák szövegalkotó szerepüket tekintve mind a kontinuitást, mind a progressziót hivatottak szolgálni (lásd fentebb).

A szerzők által az adatelemzéshez használt korpusz a Tiger-Korpusz, amely körülbelül 40.000 mondatot tartalmaz különböző német nyelvű újságszövegekből (*Frankfurter Rundschau*). A Tiger-Korpusz egy szintaktikailag annotált korpusz, ami lehetőséget teremtett arra, hogy a szerzők szisztematikusan meghatározzanak más-más grammatikai típushoz tartozó komplex anaforákat. A névmási komplex anaforákat tekintve megkülönböztették egymástól a *das*, *dies*, *dem*, *dessen* ('az', 'ez', 'annak', 'aminek') mutató névmásokat, a *beides*, *letzteres*, *solches* ('mindkettő', 'utóbbi', 'ilyen') határozatlan névmásokat és az *es* ('ez', 'az') személyes névmást. A lexikális komplex anaforák esetében nem voltak jelen speciális szófaji jelölések, hiszen ezek az anaforák teljes szintaktikai egységek formájában jelennek meg. Így az elemzendő adatmennyiség hatalmas lett volna, hiszen a korpuszban szereplő bármely határozott főnévi csoport értelmezhető lett volna komplex anaforaként. A kutatók azonban feltételezték, hogy azok a főnévi csoportok, amelyek determinánsa egy demonstratívum (mutató névmás) mint a *diese Aktion* ('ez az akció'), nagyobb valószínűséggel funkcionálnak komplex anaforaként, mint más határozott főnévi csoportok. Emellett azt is megvizsgálták, hogy bizonyos lexémák mint például a *Problem* ('probléma')

az ismerős kilétét tekintve, tehát rematikus, mindamellett, hogy visszaatal egy előzőleg már megemlített referensre, azaz tematikus is.

vagy az *Entwicklung* ('fejlődés') gyakrabban fordulnak-e elő komplex anaforaként szemantikai tartalmuknak köszönhetően, mint más lexémák.

Az eredmények azt mutatják, hogy a névmási csoporton belül a *dies* ('ez') ill. a *das* ('az') gyakran fordulnak elő komplex anaforaként, míg az *es* ('ez', 'az') alig található meg ilyen szerepben.¹⁹ Megjegyzendő még, hogy a kutatók csak olyan eseteket vizsgáltak, ahol az *es*, *dies* és *das* alanyi szerepben fordul elő.

A lexikális csoportot tekintve az eredmények megerősítették a kutatók feltevéseit, amennyiben a demonstratív determinánst tartalmazó főnévi csoportok minden esetben anaforikusnak bizonyultak, és nagyobb valószínűséggel jelentek meg komplex anaforaként, mint más határozott főnévi csoportok. A korpuszelemzés ezen felül azt is megmutatta, hogy bizonyos lexémák (pl. *Aktion* – 'akció', *Prozess* – 'folyamat', *Entwicklung* – 'fejlődés', *Zustand* – 'állapot', *Problem* – 'probléma', *Erkenntnis* – 'felismerés', *Sache* – 'dolog') gyakrabban fordulnak elő komplex anaforaként, mint mások.²⁰

A tanulmány sem a korpuszelemzés részletezésekor, sem később nem tér ki arra az érdekes kérdésre, hogy vajon miért van az, hogy a komplex anaforák nagyon gyakran olyan főnévi csoportok, amelyek demonstratív determinánst tartalmaznak.²¹ Nagyon gyakran, de nem mindig, mint ahogy ezt a (6) példa is mutatja, ahol indirekt komplex anaforával van dolgunk, és ahol a főnév előtt a határozott névelő (*the* – 'a', eredetiben *der*) áll. Többek között ezzel a problémával is foglalkozik Kocsány 2012-es írása, amely a 'Zur textkonstitutiven Rolle des Demonstrativpronomens im Ungarischen' címet viseli. A szerző tanulmánya egyik alfejezetében a jelzőként használt mutató névmásról értekezik akkor, amikor az komplex anaforákkal együtt fordul elő.²² Kocsány is azt írja, hogy a komplex anaforákat, amelyek összefoglaló kommentárként értelmezhetők, legtöbbször mutató névmás vezeti be. A komplex anaforák összefoglaló kommentár jellegét mint beszélői szándékot a mutató névmás használata megerősíti, amennyiben a mutató névmás megjelenéséért felelős 'kognitív közelség' (*kognitive Proximität*) értelmezhető az adott kontextusban.²³

Előfordulhat azonban, hogy a mutató névmás használata nem lehetséges egy komplex anaforikus kifejezésben. Vö. a következő példákat:

¹⁹ A német névmások magyar megfelelői fejtörésre adhatnak okot, hiszen mind a *dies/das*, mind az *es* magyar megfelelője az 'ez'/'az'. Ezen a ponton nem bocsátkoznék ezt a nyelvhasználati-, ill. ekvivalencia-problémát érintő fejtegetésekbe, egyrészt, mert ez szétfeszítené jelen írás kereteit, másrészt későbbi munkák kutatási tárgya lehetne ennek az érdekes nyelvi jelenségnek a korpusz alapú vizsgálata.

²⁰ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 83sk.)

²¹ Ezúton is köszönöm Kocsány Piroska megjegyzéseit a tárgyalt témával kapcsolatosan.

²² Lásd Kocsány (2012)

²³ A 'kognitív közelség' fogalmához lásd Averintseva-Klisch & Consten (2010).

(7a) *Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkölve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről mindenki úgy tudta, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. A jelenet (*Ez a jelenet) új fordulatot vett. Hirtelen mindenki elhallgatott.*

„Akos schrie, Judit weinte laut, das Kind wartete winselnd auf die Fortsetzung, als die Wohnungstür geöffnet wurde und in der Tür die Großmutter erschien, von der alle wussten, dass sie ihre Wohnung seit Jahren nicht mehr verlassen hatte. Die Szene (*Diese Szene) schlug um. Plötzlich wurde es ganz still.”²⁴

(7b) *Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkölve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről mindenki úgy tudta, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. Ez a jelenet (?A jelenet) még évek múlva is eszébe jutott, valahányszor elment a régi ház előtt.*

„Akos schrie, Judit weinte laut, das Kind wartete winselnd auf die Fortsetzung, als die Wohnungstür geöffnet wurde und in der Tür die Großmutter erschien, von der alle wussten, dass sie ihre Wohnung seit Jahren nicht mehr verlassen hatte. Diese Szene (?Die Szene) fiel ihm auch nach Jahren immer ein, wenn er an dem alten Haus vorbeiging.”²⁵

A példák alapján Kocsány azt feltételezi, hogy a komplex anaforáknak két típusa létezik: Egyrészt beszélhetünk az indirekt anaforákkal rokon komplex anaforákról, amelyek esetében a mutató névmás használata nem lehetséges. A másik típushoz a direkt anaforákkal rokon komplex anaforák tartoznak, amelyeknél a mutató névmás használata lehetséges, mi több, szükséges.

Tekintsük a (7a) példát: A *jelenet* mint alany mellett álló állítmány (*fordulatot vett*) a kogníció szintjén az őt megelőző tényállás (= a nagymama megjött) közvetlen folytatásaként értelmezhető. Amit tehát a beszélő a hallgatóhoz „közelebb” akar hozni, az éppen az időbeli és/vagy az ezzel összefüggő ok-okozati összefüggés. Éppen az időbeliség, illetve az ezzel összefüggő ok-okozatiság az, amit mint virtuális horgonyhelyzetet anaforikusan megragadhatunk, hogy ha a mondatot egy időhatározóval vagy egy okhatározóval kiegészítjük:

(7c) *Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkölve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről mindenki úgy tudta, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. A jelenet **ekkor/ezzel** új fordulatot vett.*

²⁴ Kocsány (2012) – Az eredeti jelölést megtartottam. (H. Zs.)

²⁵ Kocsány (2012) – Az eredeti jelölést megtartottam. (H. Zs.)

„Akos schrie, Judit weinte laut, das Kind wartete winselnd auf die Fortsetzung, als die Wohnungstür geöffnet wurde und in der Tür die Großmutter erschien, von der alle wussten, dass sie ihre Wohnung seit Jahren nicht mehr verlassen hatte. Die Szene schlug **nun/dadurch** um. Plötzlich wurde es ganz still.”²⁶

Ahogy fentebb már szó esett erről, a komplex anaforák összefoglaló kommentár jellegét a mutató névmás használata még inkább kiemeli. Az indirekt anaforákkal rokon komplex anaforák esetében (ld. (7a) példa) azonban éppen az időbeli/ok-okozati összefüggés az, ami nem teszi lehetővé egy közbeékelte kommentár megjelenését, ugyanis általa törés következne be a tényállások időbeli, ill. ok-okozati egymásutánjában. A (7b) példában azonban egy tipikus kommentárral van dolgunk, tehát egy direkt anaforával rokon komplex anaforával. Ebben a példában nincs olyan elsődleges időbeli vagy ok-okozati összefüggés, ami blokkolná a mutató névmás használatát. Kocsány összefoglalásképpen tehát a következő megállapításokat teszi a mutató névmás használatáról a komplex anaforikus kifejezésekben: Kötelezően megjelenik a demonstratívum olyan direkt anaforákkal rokon komplex anaforák esetében, amelyek magyarázó funkcióval bírnak, kiváltképp, mert a visszautalás egy olyan referensre történik, amelynek megértése a szövegvilágban veszélyeztetett. Nem lehetséges viszont a mutató névmás használata minden olyan esetben, ahol a mondatok egymásutánjában fellelhető időbeliség, ill. kauzalitás nem enged megszakítást. Ez az eset áll fenn például az indirekt anaforákkal rokon komplex anaforáknál, amelyek épp a horgonykifejezés vagy az időbeli, kauzális összefüggések alapján értelmezhetők. Ezekben az esetekben az anaforahasználat mint alapvető szövegalkotó eljárás csak az időbeliségre és a kauzalításra vonatkozhat. A kognitív közelséget azonban ilyen esetekben is el lehet érni például anaforikus határozók használatával (lásd fentebb (7c) példa).²⁷

Visszatérve Consten & Knees & Schwarz-Friesel 'The function of complex anaphors in text. Evidence from corpus studies and ontological considerations' című tanulmányára, a szerzők az általuk végzett korpuszelemzés lefolytatásának és eredményeinek bemutatása után rátérnek az anaforikus komplexálási folyamatok (*anaphoric complexation processes*) különböző típusainak tárgyalására.²⁸ A komplexálás az a folyamat, melynek során az előzőleg megemlített propozicionálisan strukturált referens mint egy egységes diskurzusentitás jön létre. A

²⁶ Kocsány (2012) – Az eredeti jelölést megtartottam. (H. Zs.)

²⁷ Kocsány (2012)

²⁸ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 86skk.)

komplexálási folyamatok különböző típusai ontológiai korlátozások alá esnek, amelyeket, mint fentebb már szó esett erről, a szerzők által végzett korpuszelemzés megerősít, így ezek használhatóak az anaforaértelmezés leírására egy általuk alkotott értelmező modellben.

Essen most néhány szó az ontológiai típusokról/kategóriákról. Komplex referensek esetében propozicionálisan strukturált entitásokról van szó, amelyek ontológiai szempontból különböző kategóriákba sorolhatók. Beszélhetünk így például eseményekről (*events*), állapotokról (*states*), folyamatokról (*processes*) és helyzetekről (*situations*) (ld. Vendler 1967, Dowty 1979, Kim 1969, stb.). Habár a komplex referensek ontológiai kategorizációjával kapcsolatban nincs teljes egyetértés, lássunk itt mégis egy klasszifikációt, amely a javasolt ontológiai típusok növekvő absztrakcióját hivatott szemléltetni:

degree of abstractness ontological category

high	proposition (_{pp})	
	fact (_f)	[dependent on world]
↑	state (_s)	[-dynamic, -telic/dependent on world and time]
	process (_p)	[+dynamic, -telic]
low	event (_e)	[+dynamic, + telic]

1. ábra (Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 86))

Az, hogy ezek a propozicionálisan strukturált referensek mennyire hozzáférhetők, elérhetőek anaforikusan, kritériuma ontológiai státuszuk meghatározásának.²⁹ Események, folyamatok, illetve állapotok elkülönítésére például a következő tesztet alkalmazhatjuk: Ha egy komplex anafora kombinálható a *történik* igével, akkor eseményről/folyamatról, ha nem, akkor inkább állapotról beszélhetünk:

(8) Arthur played the piano. This happened while...³⁰

(9) Arthur owned a bike. / The apples cost 3 Euro. *This happened while...³¹

A szerzők továbbá arra is hoznak példát, hogy egy komplex referens ontológiai státusza sok esetben csak a komplex anaforával történő visszautalás révén válik világossá:

²⁹ Lásd Maienborn (2003: 59–62) in Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 86)

³⁰ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 86) – az eredeti jelölést megtartottam. (H. Zs.)

³¹ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 86) – az eredeti jelölést megtartottam. (H. Zs.)

(10) Arthur sleeps / lies in bed. This shows / proves that he played the whole afternoon...

(11) Arthur sleeps. This has already lasted for the whole morning.³²

A (11) példában a referens a komplex anafora révén állapotként tételeződik, míg a (10) példában a komplexálási folyamat egyfajta absztrakcióval jár együtt, és így a referens ontológiai szempontból (temporális dimenzióját elvesztve) már tényként kategorizálódik.

A komplexálási folyamatokat tekintve a szerzők három típust különítenek el egymástól. Ezek a következők:

1. Ontológiai státusz megtartása neutrális (semleges) anaforák segítségével

Ennél a típusnál az anafora ontológiai szempontból semleges, ezért az anaforikus folyamat révén létrejött diskurzusentitás megtartja az antecedens ontológiai típusát, amelynek természetesen kompatibilisnek kell lennie az anafora kontextusával. A legtöbb ilyen esetben az anafora egy mutató névmás, amely szemantikai ürességének/gyengeségének köszönhetően 'semleges'.³³ Vannak azonban lexikális főnévi csoportok, mint például *az egész dolog* ('the whole thing'), amelyeket úgy használunk, mint a névmási komplex anaforákat, hiszen ezek olyan flexibilis kifejezések, amelyeknek deskriptív tartalmuk homályos. Tekintsük a következő példát, ahol ontológiailag mind az antecedens, mind a komplex anafora állapotot jelöl:

(12) [There were also people among my acquaintances who didn't say hello to me any longer.]_s [This]_s has already begun in 1990 when I was responsible for the termination of the Stasi archive in Potsdam.³⁴

³² Lásd Maienborn (2003: 111–113) in Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 87) – az eredeti jelölést megtartottam. (H. Zs.)

³³ Előfordulhat, hogy annak ellenére, hogy a komplex anafora ontológiailag semleges, a kontextus révén mégis egy olyan ontológiai típust jelöl, amely eltér az antecedens által jelölt típustól. Ez a helyzet áll fenn a (12a) példa esetében, ahol az antecedens egy eseményt, a semleges mutató névmási anafora viszont egy tényt jelöl: (12a) [The Americans tried to invade the building but were forced back by shots from the top floor.]_s [This]_s proves that the situation in Bagdad isn't under control yet. (Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 88)) Az ontológiai típus megváltozása az anafora kontextusában szereplő ige (*prove*) lexikális jelentésének köszönhető: ha egy entitás egy másik entitás bizonyítékául szolgál, akkor az az entitás biztos, hogy faktuális.

³⁴ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 88) – az eredeti megjelölést megtartottam. (H. Zs.)

2. Ontológiai státusz megtartása lexikális anaforák segítségével

Itt az antecedens és az anafora ugyanazt az ontológiai típust jelöli, a referens ontológiai státusza tehát nem változik az anaforikus folyamat során. Számos főnév már lexikális jelentésénél fogva egy bizonyos ontológiai kategóriát jelöl, így például az olyan főnévi csoportok, mint a *this event* ('ez az esemény'), *this incident* ('ez az eset'), *this action* ('ez az akció/a lépés'), *this accident* ('ez a baleset') valószínűleg eseményt jelölnek, hiszen szemantikai struktúrájuk része a dinamikus elem, mint ahogy az egy bizonyos aktorhoz, időhöz, illetve helyhez való kötöttség is. A legtöbb főnév esetében azonban korántsem egyszerű meghatározni, hogy milyen ontológiai típust jelöl, hiszen ez legtöbbször csak a kontextusból derül ki. A (13) példában mind az antecedens, mind az anafora folyamatot jelöl:

- (13) [After a long period of oppression by the communistic powers, the churches are looking for their "own roots in the new situation of liberty" and they do not want to arrange their way following the western example.]_p The EKD has to face up to [this development]_p urgently, Peter Beier, chairman of Rhineland Evangelic Church, reminded.³⁵

Az antecedens mondat egy folyamatot jelöl, mivel a referens (idő)tartama fókuszált, és mint még nem befejezett jelenik meg. Ez összhangban van a *development* ('fejlődés') anaforikus kifejezéssel.

3. Ontológiaváltó komplexáció

Ez a típus annyiban hasonlít az előzőhöz, hogy itt is olyan anaforákkal van dolgunk, amelyek teljes főnévi csoportok formájában jelennek meg, és lexikális jelentésükénél fogva jelölnek bizonyos ontológiai kategóriákat. Az előző típustól eltérően azonban az anaforikus kifejezés itt egy másik ontológiai típust jelöl, mint az antecedens. Az anaforikus folyamat során következésképpen megváltozik a referens ontológiai típusa, és így egy újfajta diskurzusentitás jön létre. A szerzők több példát is hoznak erre a típusra (is), így például olyanokat, ahol eseményből lesz állapot vagy éppen tény, ahol folyamatból lesz tény vagy proposíció, illetve ahol állapotból lesz proposíció. Álljon most itt egy olyan példa, ahol az antecedens egy állapotot, az anafora viszont egy tényt jelöl ontológiai szempontból:

- (14) [Anyhow: Industrial and trade policy has not to be inherently criticised and from Northrhine-westphalian point of view it can be said: It is not only

³⁵ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 90) – az eredeti megjelölést megtartottam. (H. Zs.)

essential because of the goal of balanced industrial structures but also because of reasons of strong social solidarity.]_s [This insight]_f is neither new nor inventive and anyone who wants to practise structural changes knows from experience that social democratic economic policy has to be much more than industrial and trade policy.³⁶

Mint látjuk tehát, az anaforikus komplexációs folyamat megváltoztathatja a korábban már megemlített referens ontológiai státuszát, így létrehozván egy új-fajta diskurzusentitást. Ez a folyamat azonban bizonyos *korlátozások* alá esik, amit a következő példa is jól szemléltet:

- (15) [The earth turns around the sun.]_p [This process]_p / [This state]_s will presumably last for 7-10⁹ years. [This fact]_f is well known since the Middle Ages. Researchers of the Vatican were not allowed to examine [this possibility]_{pp} / *[This event]_e...³⁷

A (15) példa arra hívja föl a figyelmet, hogy az anaforikus komplexáció bármely ontológiai típusú referenst átalakíthat egy olyan diskurzus-entitássá, amely vagy ugyanolyan típusú, mint az antecedens referense, vagy annál absztraktabb típusú. Az nem fordulhat elő, hogy az újonnan létrehozott diskurzusentitás kevésbé absztrakt ontológiai szempontból, mint az antecedens referense. Az anaforikus komplexációt tehát a növekvő absztrakció folyamatának is tekinthetjük. Ez az „absztrakciós korlát” (*abstractness-constraint*) magyarázatul szolgálhat a kétértelmű komplex anaforák ontológiai alapú értelmezéséhez:

- (16) [Schröder promoted Mehdorn;]_e [after all, Mehdorn is Schröder’s buddy]_s.
(a) [This crude act]_e distressed the Opposition. /
(b) [This friendship]_s distressed the Opposition.³⁸

A (16) példában az antecedensnek mind az első, mind a második tagja strukturálisan hozzáférhető egy komplex anafora számára. A referencia egyértelműsítése a komplex anafora lexikális jelentésén alapszik: Az (a) mondatban a *this crude act* egy eseményt jelöl, míg a (b) mondatban a *this friendship* egy állapotot. Így az absztrakciós korlátnak köszönhetően az (a) mondatban szereplő

³⁶ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 92) – az eredeti megjelölést megtartottam. (H. Zs.)

³⁷ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 93) – az eredeti megjelölést megtartottam. (H. Zs.)

³⁸ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 93sk.) – az eredeti megjelölést megtartottam. (H. Zs.)

komplex anaforát az antecedensként szolgáló első tagmondatához rendeljük, amely szintén eseményt jelöl, és nem a második antecedens-tagmondatához, amely állapotot jelöl, és ezért egy ontológiailag absztraktabb típust.

Azt, hogy a komplexálási folyamatok ontológiai korlátozás (ld. absztrakciós korlát) alá esnek, a szerzők által végzett (fentebb már tárgyalt) korpuszelemzés is megerősíti. Az imént tárgyaltakat a szerzők fel is használták egy az anafora-értelmezés leírására szolgáló értelmező modellhez. Ennek a modellnek a rövid bemutatása következik most.

Amint a szerzők írják, a referensek ontológiai jegyei fontos szerepet játszanak a komplex anaforák értelmezésében. Értelmező modelljükben fellelhetők tehát ontológiai megfontolások, úgymint procedurális aspektusok is, és mindezek egy olyan keretben, amely a (egyszerűsített) DRS (*Discourse Representation Structures*) és a kognitív Szövegvilág-Modell (Schwarz 2000, 2001) kombinációjából jött létre.

A fentebb olvasható definíciónak megfelelően (lásd 13. lábjegyzet) a szerzők felteszik, hogy a komplex anaforák propozicionálisan strukturált referenseket sűrítene, és ezáltal új diskurzusentitásokat hoznak létre a szövegvilág szintjén. Így a komplex anaforák különböznek a direkt (nominális) anaforáktól, mivel az utóbbiak olyan dolgokra vonatkoznak, amelyek már korábban be lettek vezetve diskurzusentitásokként. A DRT-megközelítések nem tételezik ezt a különbséget, hiszen szerintük minden anafora megjelenésével új diskurzusreferens épül be a DRS szintjén. A DRT-hez hasonlóan azonban Consten & Knees & Schwarz-Friesel is két szintet különböztet meg modelljében: a szövegsemantika és a szövegvilág szintjét. A szövegstruktúrák a szövegsemantika szintjén kerülnek bevezetésre. Ezek a szövegvilág szintjén diskurzusentitásokat hoznak létre azáltal, hogy aktiválják a megfelelő fogalmakat a hosszú távú memóriában. Ez a folyamat tekinthető az anaforaértelmezés első lépésének (1. fázis). Kezdetben az anaforák nem hoznak létre diskurzusentitásokat a szövegvilág szintjén, hanem szövegsemantikai szinten értelmezzük őket, ahol a szövegstruktúra megfelelő része (az absztrakciós korlátot figyelembe véve) aktiválódik (újra). A komplex anaforák esetében ezek a szövegrészek propozicionálisan strukturáltak (2. fázis). A 3. fázisban a komplex anafora mint új komplex diskurzusentitást hozza létre a referenst a szövegvilág szintjén. Ha a komplex referens már létrejött mint egységes diskurzusentitás, akkor az már elérhető egy személyes névmás számára (*it* a (17) példa harmadik mondatában). A személyes névmás komplex anaforaként való megjelenése azonban nem lehetséges a Vorfeld-ben (*it* a (17) példa második mondatában), mint ahogy ezt a szerzők korpusvizsgálatai is mutatták. Mindezek illusztrálására álljon itt a (17) példa:

- (17) [The earth turns around the sun.]_p [This process]_p / [This]_n / *[It] will presumably last for 7-10⁹ years. [It] might, however, terminate a few years earlier.³⁹

A szerzők ezen túlmenően feltételeznek még egy 3'. fázist is az anafora-értelmezés folyamatában. Ebben a fázisban az újonnan létrejött diskurzusentitás értékelésére kerül sor az anafora deskriptív tartalmának megfelelően.⁴⁰

Összefoglalva: Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007) munkája több szempontból is hozzájárult a komplex anaforák mint szövegszintű jelenség megértéséhez. Egyrészt a szerzők definíciója szerint a komplex anaforák propozicionális referenseket sűrítene, és azokat mint egységes diskurzusentitásokat hozzák létre a szövegvilágban. Ezáltal a komplex anaforák kétféle funkcióval is bírnak a szövegben: Egyfelől a referenciális kontinuitást és stabilitást szolgálják a szövegben, másfelől pedig hozzájárulnak az információ kibontakozásához, tehát a progresszióhoz, mivel új diskurzusentitásokat hoznak létre azáltal, hogy a referens ontológiai státuszát megváltoztatják vagy értékelik és kategorizálják azt. Az anaforikus komplexációt a szerzők olyan folyamatként írták le, amely az absztrakciós szint növekedésével jár együtt, ami az ontológiai kategóriákat illeti. Megkülönböztettek egymástól semleges és ontológiaváltó komplexációt, és javaslatot tettek egy ún. „absztrakciós korlát” (*abstractness-constraint*) bevezetésére, amely magyarázatul szolgálhat bizonyos kétértelmű komplex anaforák értelmezésére. Az általuk kidolgozott anaforaértelmezés modellje képes integrálni a nyelvi feldolgozás kognitív aspektusait egy szemantikai keretbe. Kiegészítve a szerzők munkáját Kocsány (2012) fejtegetéseivel arra is magyarázatot kaptunk, hogy miért jelenik meg (kötelezően) egy demonstratívum (mutató névmás) egyes komplex anaforák előtt, míg más komplex anaforák esetében nem lehetséges ezek használata. A kérdés megválaszolásához a szerző különbséget tesz direkt illetve indirekt anaforákkal rokon komplex anaforák között, és rámutat arra, hogy a mutató névmás használata az utóbbi típus esetében nem lehetséges. Itt a mondatok egymásutánjában fellelhető időbeliség ill. kauzalitás nem enged megszakítást, hiszen ez az anaforatípus épp a horgonykifejezés vagy az időbeli, kauzális összefüggések alapján értelmezhető.

3.2.2. Marx & Bornkessel-Schlesewsky & Schlewsky (2007)

Marx & Bornkessel-Schlesewsky & Schlewsky (2007) 'Resolving complex anaphors. Evidence from online comprehension.' c. írása azt a kérdést vizsgálja,

³⁹ Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 95) – az eredeti megjelölést megtartottam. (H. Zs.)

⁴⁰ Az értelmezői modell részletes leírását, illetve az anaforaértelmezés folyamatát szemléltető ábrát lásd Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007: 94–96).

hogy a komplex anaforák feldolgozására tett kognitív erőfeszítés nagyobb-e az NP-anaforák feldolgozásához szükséges kognitív erőfeszítésnél. Mint ahogy azt Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007) tanulmánya kifejti (lásd 2.1.1. fejezetet), a komplex anaforák propozicionális referenseket sűrítene, és létrehoznak egy új diskurzusreferenst, azaz motiválják egy új absztrakt referens integrációját a mentális diskurzus reprezentációba. A szóban forgó folyamatot Consten és mtsi. (2007) komplexációs folyamatnak nevezik. Marx & Bornkessel-Schlesewsky & Schlewsky (2007) arra tesznek kísérletet, hogy megvizsgálják, EKP-vizsgálattal (*Eseményhez Kötött Potenciál*)⁴¹ nyert adatokban leképeződik-e az új referens létrehozását eredményező mentális folyamat, azaz az ún. komplexációs folyamat.

A szerzők kétféle anafora között tesznek különbséget: Direkt, főnévi csoportként megjelenő anaforák (NP-anaforák) és komplex anaforák között. Ezt a különbségtételt egyrészt azzal magyarázzák, hogy az NP-anaforák jellemzően konkrét referensekre utalnak vissza (lásd Cornish 1986, Schwarz 2000), míg a komplex anaforák (lásd Schwarz 2000, Schwarz-Friesel és mtsi. 2004) absztrakt dolgokra (úgy mint propozíciókra, tényekre és eseményekre). Másrészt az NP-anaforák olyan entitásra utalnak, amelyet már bevezettek a szövegbe egy főnévi csoporttal (NP), míg a komplex anaforák mondatokra vagy hosszabb szövegrészekre utalnak, és ezzel párhuzamosan létrehoznak egy referenst a diskurzus reprezentációban, amely sűríti (esetleg értékeli, kategorizálja) a propozicionálisan strukturált referenst. A (18) és (19) példa szemlélteti a most tárgyalt két anaforatípust:

(18) THE BMW crashed into a tree. **The car** got totally damaged.

(19) THE BMW CRASHED INTO A TREE. Fortunately there were no casualties in **this accident**.⁴²

A (18) példában egy NP-anaforával, a (19) példában pedig egy komplex anaforával van dolgunk: Az előbbi esetben *az autó (the car)* referense már jelen van az anafora megjelenése előtt a mentális diskurzus reprezentációjában. Nem így az utóbbiban, ahol a *baleset (this accident)* mint anafora referense nem jelenik meg az első mondatban, kizárólag a komplex anafora hozza létre azt.

⁴¹ Az 'Eseményhez kötött potenciálok' (EKP) olyan elektromos agyi aktivitást képeznek le, amely szenzoros, motoros vagy pszichológiai esemény előtt, közben vagy után jelentkezik az elektroencefalogramban (EEG). Az EEG tehát olyan elektrofiziológiai mérőeszköz, amely a neuronok elektromos aktivitásának regisztrálására szolgál valós időben. Az EKP-k lehetővé teszik annak vizsgálatát, hogy az agy hogyan reagál bizonyos nyelvi stimulusokra. Lásd még <https://hu.wikipedia.org/wiki/Elektroencefalogram%C3%A1fia> [2015.06.30.]

⁴² Marx & Bornkessel-Schlesewsky & Schlewsky (2007: 260).

Ahogy a szerzők is hangsúlyozzák, az anaforák fontos koherenciajelölők egy szövegben, hiszen képesek arra, hogy aktivált állapotban tartsanak egy referenst egy mentális diskurzus reprezentációjában. Amint egy referenst bevezettek, további kifejezések utalhatnak rá vissza.

A tanulmányban bemutatott kísérlet kiinduló hipotézise az, hogy az ún. komplexációs folyamat komplex anaforák feldolgozásánál nagyobb kognitív erőfeszítést igényel, mint az NP-anaforák feldolgozása. A nagyobb kognitív erőfeszítés azzal magyarázható, hogy komplex anaforák esetében *létre kell hozni* egy új referenst, míg NP-anaforák esetében egy már létező referens *reaktiválódik*. A kutatók a következő kérdést teszik fel: Megmutatkozik-e fiziológiailag a komplexációs folyamat?

A kísérlet – amelynek részletekbe menő tárgyalásától ehelyütt eltekintek – eredményei visszaigazolták a kiinduló hipotézis egy módosított változatát, ti. azt, hogy a komplex anaforák feldolgozására tett kognitív erőfeszítés nagyobb, mint az NP-anaforák feldolgozásához szükséges kognitív erőfeszítés, de csak abban az esetben, ha az NP-anafora az előző mondat *alanyára* és nem a tárgyára utal. A komplex anaforák feldolgozása azért igényel nagyobb kognitív erőfeszítést, érvelnek a szerzők, mert együtt jár egy új referens létrehozásával a mentális diskurzus reprezentációjában.⁴³

4. Összefoglalás és kitekintés

Jelen írás célja a komplex anaforák mint szövegszintű jelenség bemutatása volt, különös tekintettel azok koherenciateremtő, tehát szövegalkotó szerepére. Külföldi és hazai szerzők tollából származó ide vágó kutatásokat tanulmányozva azt láthattuk, hogy a komplex anaforák, csakúgy, mint a korábban általánosságban bemutatott indirekt anaforák (lásd Haase 2012), egyszerre tematikusak és remarkusak, egyszerre tartják fenn a diskurzus reprezentációban már jelen lévő referensek aktiváltságát, és hoznak létre új referenseket, tehát bővítik az adott diskurzusreprezentációt. A szövegben megjelenő kontinuitás és progresszió egyidejű szolgálata az, ami a komplex anaforák egyik legjellemzőbb sajátága, és ami lehetővé teszi, hogy ez az anaforatípus az egyik leghatásosabb eszközként lépjen

⁴³ Azokat az NP-anaforákat, amelyek az előző mondat alanyára utalnak vissza, könnyebb értelmezni, mint azokat, amelyek az előző mondat tárgyára utalnak. A kutatók nem is találtak különbséget a komplex anaforák és a tárgyra utaló NP-anaforák között a feldolgozásukhoz szükséges kognitív erőfeszítést tekintve. Ez azért lehet így, mert a kognitív erőfeszítés, ami a tárgyra vonatkozó NP-anaforák értelmezéséhez szükséges, és egy új diskurzus referens létrehozásának a folyamata (komplexációs folyamat) feltételezhetően hasonló neurofiziológiai háttérrel rendelkeznek (lásd Marx & Bornkessel-Schlesewsky & Schlewsky (2007: 275).

fel a szövegalkotás terén. Ugyanakkor, mint ahogy ezt Marx & Bornkessel-Schlesewsky & Schlewsky (2007) írása tárgyalta, a feldolgozásukhoz szükséges kognitív erőfeszítés nagyobb, mint az előző mondat alanyára vonatkozó NP-anaforák feldolgozására tett erőfeszítés. Ez a tény azonban meglátásom szerint nem csökkenti a komplex anaforák hatékonyságát, illetve hatásosságát koherenciateremtő és fenntartó eszközként, sőt azt gondolom, hogy az intellektuális diskurzusban széles körben használt szövegszintű jelenséggel van dolgunk. Ez utóbbi feltevés ellenőrzésére érdemes lenne korpuszelemzést végezni, melynek során többféle szövegtípusban kellene ellenőrizni a komplex anaforák megjelenését, megjelenésének gyakoriságát, illetve azt, hogy a komplex anaforák mely típusa (névmási vagy lexikális, esetleg direkt, indirekt) milyen szövegtípusban vagy regiszterben a leggyakoribb (lásd még Koeppel 1993). A korpuszelemzés alapjául szolgálhatna itt a Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007) tanulmányában leírt hasonló elemzés, ahol szintaktikailag annotált korpusz részeként megjelenő újságszövegekkel dolgoztak a kutatók. Érdekes lenne megvizsgálni továbbá, hogy az ott vizsgált nyelvtől (német) struktúrájában egészen eltérő nyelvben (pl. a magyarban) hogyan jelentkezik ez az anaforatípus; a lexikális altípus esetében ugyanazok a lexémák jelennek-e meg hasonló gyakorisággal, mint a németben (pl. *Problem* ('probléma') vagy az *Entwicklung* ('fejlődés')); illetve hogy a névmási csoporton belül szintén hasonló tendenciák mutatkoznak-e meg a magyarban, mint a németben.

Végezetül még egy a témával kapcsolatos aspektusra kívánok rámutatni. A tárgyaltak alapján talán érdemes lenne fontolóra venni, hogy az olyan szövegszintű jelenségek, mint a komplex anaforák vagy az indirekt anaforák talán nem olyan marginálisan kezelendő eszközei a koherencia létrehozásának, illetve fenntartásának, mint ahogy ezt a szövegnyelvészeti bevezetők, illetve a közoktatásban használt tankönyvek sugallhatják. Meglátásom szerint érdemes lenne ezekkel a jelenségekkel akár elsődlegesen foglalkozni a közoktatásban, amikor az anyanyelvi órákon a szöveg tárgyalására kerül sor (ha egyáltalán sor kerül rá), hiszen szövegszervező erejüket tekintve hatásosabbak és hatékonyabbak a legtöbb ún. direkt anaforánál, miután nem csak a kontinuitást, hanem a progressziót is hivatottak szolgálni egy szövegben. Ez a látásmód természetesen merőben új alapokra helyezné a grammatika oktatását, azon belül is a szövegek recepciójának és produkciójának a tanítását.

Irodalomjegyzék

ASHER, N. 1993. *Reference to Abstract Objects in Discourse*. Dordrecht: Kluwer.

- ASHER, N. 2000. Events, facts, propositions and evaluative anaphora. In: Higginbotham, J. & Pianesi, F. & Varzi, A. C. (eds.) *Speaking of Events*. Oxford: OUP, 123–150.
- AVERINTSEVA–KLISCH, M. & CONSTEN, M. 2010. 'Nahe Referenten'. Ein integrativer Ansatz zur Funktion demonstrativer Referenz. In: *Sprachtheorie und Germanistische Linguistik (SuGL)* 20.1, 1–34.
- CONSTEN, M. & KNEES, M. & SCHWARZ-FRIESEL, M. 2007. The Function of Complex Anaphors in Texts. In: Schwarz-Friesel, M. & Consten, M. & Knees, M. (eds.) *Anaphors in Text. Cognitive, formal and applied approaches to anaphoric reference*. New York/Berlin: Benjamins, 81–102.
- CORNISH, F. 1986. *Anaphoric Relations in English and French – A Discourse Perspective*. London: Croom Helm.
- DAHL, Ö. & HELLMANN, C. 1995. *What Happens When We Use An Anaphor?* Ms. Dept. of Linguistics, Stockholm.
- DOWTY, D. R. 1979. *Word Meaning and Montague Grammar: The semantics of verbs and times in generative semantics and in Montague's PTQ*. Dordrecht: Reidel.
- ECKERT, M. 1998. The German topic position and null anaphora. In: Botley, S. & McEnery, T. (eds.) *Proceedings of the 2nd Colloquium on Discourse Anaphora and Anaphor Resolution*. Lancaster: University of Lancaster.
- FRANCIS, G. 1994. Labelling discourse: An aspect of nominal-group lexical cohesion. In: Coulthard, M. (ed.) *Advances in Written Text Analysis*. London: Routledge, 83–101.
- FRAURUD, K. 1992. Situation reference. What does 'it' refer to? In: Fraurud, K. *Processing Noun Phrases in Natural Discourse*. PhD dissertation, Stockholm University.
- GREBER, E. 1993. Zur Neubestimmung von Kontiguitätsanaphern. In: *Sprachwissenschaft* 18 (4), 361–405.
- HAASE Zs. 2012. A névmás mint indirekt anafora. In: Dobi E. (szerk.) *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió* (= Officina Textologica 17.). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 116–138.
- HALLIDAY, M. A. K. & HASAN, R. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- KIM, J. 1969. Events and their descriptions. Some considerations. In: Resher, N. et al. *Essays in Honor of Carl G. Hempel*. Dordrecht: Reidel, 198–215.
- KOCSÁNY P. 2012. Zur textkonstitutiven Rolle des Demonstrativpronomens im Ungarischen. In: Brdar-Szabó, R. et al. (Hrsg.) *Deutsch – grenzenlos : Festschrift für Elisabeth Knipf zum 60. Geburtstag*. ELTE Germanistisches Institut, 216–229. [Kézirat]
- KOEPEL, R. 1993. *Satzbezogene Verweisformen: Eine datenbankgestützte Untersuchung zu ihrer Distribution und Funktion in mündlichen Texten*,

- schriftlichen Texten und schriftlichen Fachtexten des Deutschen*. Tübingen: Narr. [= Tübinger Beiträge zur Linguistik 386]
- MAIENBORN, C. 2003. *Die logische Form von Kopula-Sätzen*. Berlin: Akademie-Verlag.
- MARX, K. & BORNKESSEL-SCHLESEWSKY, I. & SCHLESEWSKY, M. 2007. Resolving complex anaphors. Evidence from online comprehension. In: Schwarz-Friesel, M. & Consten, M. & Knees, M. (eds.) *Anaphors in Text*. New York/Berlin: Benjamins, 259–277.
- SCHMID, H.–J. 2000. *English Abstract Nouns and Conceptual Shells. From corpus to cognition*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- SCHWARZ, M. 2000. *Indirekte Anaphern in Texten. Studien zur domänengebundenen Kohärenz und Referenz im Deutschen*. Tübingen: Niemeyer. [=Linguistische Arbeiten 413]
- SCHWARZ, M. 2001. Establishing coherence in text. Conceptual continuity and text-world models. In: *Logos and Language* II(1), 15–24.
- SCHWARZ-FRIESEL, M. & CONSTEN, M. & MARX, K. 2004. Semantische und konzeptuelle Prozesse bei der Verarbeitung von Komplex-Anaphern. In: Pohl, I. (ed.) *Flexibilität und Stabilität*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 67–86.
- SCHWARZ-FRIESEL, M. & CONSTEN, M. 2014. *Einführung in die Textlinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- VENDLER, Z. 1967. *Linguistics in Philosophy*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- WEBBER, B. 1991. Structure and ostension in the interpretation of discourse deixis. In: *Language and Cognitive Processes* 6, 107–135.

On the coherence creating potential of complex anaphoric expressions

The present paper aims to present complex anaphors as having a central function in establishing coherence in texts. On the basis of three relevant studies (Consten & Knees & Schwarz-Friesel (2007); Kocsány (2012); Marx & Bornkessel-Schlesewsky & Schlewsky (2007)) research concerning the phenomenon under discussion is summed up and further aspects of complex anaphoric reference worthy of investigating are touched upon. Finally, the paper also mentions the relevance of dealing with such and similar textual phenomena in native and foreign language teaching.

11. Koherencia és multimodalitás

CSÜRY ISTVÁN

1. Multimodális vizsgálatok lehetősége szemiotikai textológiai keretben

Bár Petőfi a szöveget multimediális kommunikátumnak tekinti, az orális diskurzus hagyományosan nem kitüntetett vizsgálati tárgya a szemiotikai textológiai kutatásoknak. Magának Petőfinek a megfogalmazásai sem bátorítanak a szöveg-tani kutatásba való extenzív bevonására, amikor az írott szöveget szembeállítja a rögtönzött *beszéddel* vagy a spontán *beszélgetéssel* (2004: 28), illetve a „*lehetséges* akusztikai manifesztáció(k) figyelembe vételét” az „írott vagy nyomtatott manifesztáció *mellett*” tartja elengedhetetlenül szükségesnek a szöveg meghatározásához (2004: 29; minden kiemelés tőlem – CsI). Az akusztikai manifesztáció ily módon sokkal inkább a komplex jelként felfogott szöveg egyik „arca”, mint a szövegek egy sajátos fajtájának az alapjellemezője. A beszéd (a beszélgetés) bizonyos sajátosságai, mint például a diskurzus tagolásának vagy az interakció szervezésének multimodális eszközei, következőképpen kimaradhatnak a szöveg-tan tárgyköréből.

Az *Officina Textologica* (OT) történetében ugyanakkor több tanulmány is született, melyek az írott szöveg korlátain kívül eső problémákat vetnek föl (így Csüry A. 2005, 2008; Csüry I. 2005, 2008, 2012; Furkó 2012). Amint e munkák illusztrálják, és korábban (2012: 27) meg is jegyeztük, a szemiotikai textológia sem a dialógus vagy a társalgás szövegproduktumainak, sem pedig az élőszó közegében létrejövő kommunikátumoknak a szöveggént, szövegtani kutatási tárgyként való tekintetbe vételét nem zárja ki. A jelen dolgozat azonban nem annyira ezeknek a határoknak a feszegetését, a (pár)beszéd egyes szövegsajátosságainak a vizsgálatát tűzi ki célul, mint annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy milyen haszon remélhető a (pár)beszéd bizonyos sajátosságainak vizsgálatától a szövegek (t. i. a Petőfi által meghatározott értelemben vett írott szövegek) koherenciaviszonyainak megismerésében.

A jelen tanulmány tárgyát a szöveg koherenciaviszonyait jelző elemekhez (s azokon belül a konnektorokhoz) kapcsolódó vagy kapcsolható multimodalitás-jegyek képezik.¹ Először képet alkotunk arról, hogy ezeknek az elemeknek a

¹ Az *Officina Textologica* keretében megjelent munkáim tematikai és terminológiai hagyományából a *konnektor* elnevezés következik, de ugyane keretek között többféleképpen utaltam az ezt magába foglaló legtágabb kategóriára is. A szakirodalom ezt a kategóriát az e téren uralkodó terminológiai (és interpretációbeli) különbségek zavaró voltával szem-

vizsgálatában a kezdeti íráscentrikus és monomodális megközelítések után hogyan jelent meg és nyert teret a beszédre (is) fókuszáló, multimodális elemzés. Ezt követően a szakirodalomból vett példákkal mutatjuk be, hogy milyen ismeretekkel gazdagíthatja a diskurzusréleációkat jelző nyelvi eszközök leírását ez a fajta megközelítésmód. Harmadik lépésként megfogalmazzuk a multimodalitás-jegyek rendszerbeli státuszával kapcsolatos kérdéseket (vagy akár kételyeket), és kísérletet teszünk a szemiotikai textológiai felhasználásuk lehetőségeinek megjelölésére.

2. A multimodalitás térnyerése a DRD-vizsgálatokban

Ha (a konnektorok terén nagy intenzitást mutató) francia kutatások példáját tekintjük, azt látjuk, hogy azok kezdetben (az 1980 körüli évektől, lásd mindenk előtt Anscombre és Ducrot munkásságát) az írott nyelvre koncentrálva, kitalált és/vagy elszigetelt példákkal operáló szó- és mondatcentrikus elemzésekre támaszkodnak. Ez néha kiegészül kvázi-korpuszvizsgálattal (korpusz-szerűségek elemzésével), ami azonban megmarad az írott szöveg monomediális-monomodális megközelítésénél (vö. Csúry I. 2011: 98–99). Az ebbe a vonulatba tartozó tanulmányok csak alkalmasszerűen tartalmaznak utalást valamely konnektor használatához kapcsolódó sajátos fonetikai jelenségekre (így García-Negroni 1995).

A '90-es évek végétől tanúskodnak a publikációk a beszédelemzés megjelenéséről a francia diskurzus kutatásban. Morel, Danon-Boileau és Bouvet munkáira kell utalnunk. Morel (1996) a koherenciaviszonyként meghatározott megengedés típusainak vizsgálata során a fő kategóriák – logikai, helyesbítő és argumentatív megengedés – meghatározásában a distinktív jegyek között prozódiai jelenségeket is figyelembe vesz. Később (1998) az intonáció „grammatikáját” írják le, azaz a beszéd mondat fölötti egységeinek kohézióját biztosító és belső struktúrájukat jelző szupraszegmentális jelenségeket, figyelemmel olyan szegmentális elemek szerepére is, melyeket más szakirodalmi hagyomány szerint leginkább a *diskurzusjelölő* terminussal illetnének. A szóbeli „bekezdésnek” végül (2002) teljes multimodális elemzését adják, mely már nem pusztán fonetikai, hanem a tekintet- és gesztusjelenségekre is kiterjedő megfigyeléseket rögzít és rendszerez.

besülve egyre inkább igyekszik elméletsemleges, általánosan alkalmazható és ambivalenciától mentes megnevezéssel illetni. Így az angol nyelvű szakszövegekben a DRD-ként rövidített *discourse-relational devices* (diskurzusréleációs eszközök) elterjedését tapasztaljuk. Itteni átvétele mellett e közkeletűségen (és a rövidítés praktikusságán) kívül a mi *szövegstrukturáló elem* terminusunkkal mutatkozó rokonsága is szól, ezért most az OT 16. számában (Csúry 2011) jelzett lehetőség: a korántsem egyértelmű *diskurzusjelölő* ebben a jelentésben való használatának célszerűbb alternatívájaként alkalmazzuk.

A kutatás tárgyának ilyenfajta kibővítése és anyagának más médiumok dimenziójába történő kiterjesztése természetesen több okból fakad. A diskurzusra irányuló vizsgálatok világszerte tapasztalt fellendülése és ezzel együtt új kutatási irányok megjelenése a nyelvtudományban nem választható el a korpuszok fejlesztésében és vizsgálatában végbement (és folytatódó) mennyiségi és minőségi változásoktól, ez pedig a technikai eszközök és a technológiák fejlődésétől. Amit az első multimodális kísérletek során korlátozott lehetőségek birtokában, ad hoc módon, elszigetelten fejlesztett eszközökkel, mai szemmel nézve heroikus erőfeszítésekkel sikerülhetett csak elvégezni csekély mennyiségű anyagon, az mára gyakorlatilag bárki számára elérhetővé vált, fejlett, sztenderdizált, könnyen hozzáférhető, egymással kompatibilis eszközökkel, csaknem korlátlan tárhelykapacitás mellett. Ez is magyarázza, hogy az ezredfordulót követően a francia szakirodalomban is módszeres multimodális korpuszvizsgálatok alapján született, esetenként szintézisre törekvő munkák jelennek meg, melyek áttekintése már külön tanulmányt kívánna.² Csak néhány jelentősebb példa: Lacheret-Dujour (2003) a francia mondat struktúráját helyezi új (szövegsemantikai) megvilágításba diskurzus szintű prozódiai vizsgálataival (ami – lévén a két nyelv tipológiai különbségei és az információstruktúra szintaktikai szerepe a magyarban – különösen figyelemre méltó olvasmánnyá teszi számunkra). Simon monográfiája (2004) a diskurzus prozódiai strukturálását írja le a francia nyelvben, többdimenziós megközelítésben, külön fejezetet szentelve a koherenciarelációk prozódiai jelölésének.

3. A multimodális vizsgálatokból nyert ismeretek: néhány példa

Lássuk mármost, hogy a diskurzus vizsgálati dimenzióinak ez a kiterjesztése milyen eredményekre vezethet a koherenciaviszonyokat jelző szövegelemek használatának és interpretációjának a megismerésében. Ebből a célból két – egy francia és egy magyar anyagra vonatkozó – kutatás példáját idézzük.

Ferré (2011) a CID elnevezésű francia multimodális korpusz alapján vizsgált három – diskurzusjelölőként besorolt – lexikai elemet. A *donc* 'tehát' (fátiкус szerepben, afféle töltelékszóként is használt) mellérendelő kötőszó, az *alors* 'akkor' (kötőszóként/diskurzusjelölőként is használt) határozószó, az *en fait* 'valójában' (hasonló funkcióban használatos) adverbális kifejezés. Amint látjuk, a következtető-konkluzív jelentéstani-pragmatikai érték rokonítja, közös lexikai mezőhöz rendeli őket. Mindegyikük poliszémikus vagy inkább polivalens, többértékű elem is ugyanakkor, de alapjelentésükön kívüli funkcióikban is párhuzamosságot mutatnak. A *donc* alapvetően következtetést jelöl. Az *alors* elsősorban időviszonyt: egyidejűséget vagy egymásra következést jelez, ebből származó

² A prozódia kutatásra vonatkozó viszonylag friss áttekintésért ld. Lacheret cikkét (2013).

lehetséges funkciója a következtetés jelölése is. Az *en fait* alapjelentése és fő használati funkciója az elvárástörlés jelzése. Emellett mindhárom bevezethet explicitálást tartalmazó mondat- illetve szövegegységet is, jelezheti a visszatérést egy szövegtopikához, sőt akár önkorrekciót is, de lehet szerepe pusztán a diskurzus tagolása is. Ezeknek a procedurális jelentéseknek a használatban való előfordulása, gyakorisága, kontextuális jellemzői persze jelentősen árnyalják ennek az elemcsoportnak a látszólagos homogenitását.

Ferré megállapítja, hogy minél többféle interpretációt enged meg valamely elem egy adott kontextusban, annál nagyobb szerepet kapnak az egyértelműsítésben a multimodális jegyek. Az, hogy a DRD szintaktikai pozíciója meghatározó a lehetséges funkcióinak aktiválódásában, ismert tény, ugyanakkor belátható, hogy ezzel prozódiai jellegzetességek is együtt járnak. Nincs azonban minden esetben ilyen szintaktikai-kontextuális distinkció, s ekkor az egyértelműsítésben döntővé válhat a multimodális jegyek szerepe. A hangsúly, a hangmagasság és az intonáció a Ferré által vizsgált korpusz adatai szerint ebből a szempontból egyértelműen meghatározó. Bizonyos funkciók aktualizálása pedig a tekintet irányításában és/vagy gesztusokban is megnyilvánul.

Abuczki (2014) a HuComTech adatbázisán³ három magyar diskurzusjelölő: a *mondjuk*, az *ugye* és az *amúgy* különböző funkcióinak multimodális jegyekkel való együttes előfordulási tendenciáit vizsgálja. A *mondjuk* lehet annak a jele, hogy a beszélő keresi a megfelelő kifejezést, jelezhet lexikai approximácót és ellentétet is. Az *ugye* kétfajta funkciót tölthet be, jelezve, hogy a bennfoglaló megnyilatkozás milyen beszédaktust valósít meg: az lehet kérdés mint direktívum, illetve magyarázat mint asszertívum. Az *amúgy* szintén kétértékű: vagy témaváltást jelez, vagy pedig a téma kidolgozásának részeként megfogalmazott kommentárt. A szerző megállapítja, hogy a *mondjuk* és az *ugye* esetében igazolódik a multimodális jegyek distinkatív-egyértelműsítő szerepe. Korrelációs tendenciák mutatkoznak ezeknek a diskurzusjelölőknek a különböző értékei és a hozzájuk kapcsolódó beszédidőtartam, illetve a kísérő gesztusok között.

4. Ellenpróba az ellentétjelző konnektorok használatának köréből

Korábbi munkáimban megkísértem átfogó leírást adni a francia nyelv ellentétjelző konnektorainak – a *mais* 'de' szó lexikai mezőjébe tartozó elemeknek – a rendszeréről, nyelvi és nyelvhasználati sajátosságairól (Csúry I. 2001, 2005b). Ehhez – a tárgykör különböző aspektusaival foglalkozó más kutatókhoz hasonlóan – írott nyelvi anyagot használtam fel, mely a szóbeli nyelvhasználatot indirektnek tekinthető minták révén reprezentálta valamelyest. Ha az így elért ered-

³ Ld. Pápay (2011).

ményeket olyan mintán teszteljük, mely a szóbeli kommunikációt multimodálisan reprezentálja, minimálisan azt várhatjuk, hogy a szóbeliség és a multimodalitás dimenzióinak relevanciájára utaló jelenségek vagy – ellenkezőleg – az ilyenek hiánya formájában kapunk támpontot annak eldöntéséhez, hogy a szövegtani koherenciakutatást célszerű lehet-e ezekre a dimenziókra kiterjeszteni.

Lássunk evégett egy véletlenszerűen kiválasztott minikorpuszt⁴, s abban a főt említett lexikai mező – nagy használati gyakoriságú – központi elemét: magát a *mais*-t. A minta több szempontból is jó választásnak tekinthető:

- Beszélgetőpartnerekhez és közönséghez intézett, de monológális beszéd, amely a társalgás és az egyszemélyes megnyilatkozás jegyeit is magán viseli.
- A szituáció formális volta a beszélőt erősebb kontrollra készíti, aki azonban nem hagyja el megszokott kommunikációs közegének normáit, a kollokvialis diskurzus spontaneitását. Így szövege mentes a stiláris torzulásoktól, sem nem mesterkéltene merev és formális, sem nem egyoldalúan familiáris vagy populáris. A beszélő idiolektusa a művelt franciaországi „sztenderd” francia nyelvhasználók átlagát tükrözi.
- A megszólalás szövegtani szempontból nem „széteső”: a beszélő láthatóan átgondolta és eltervezte mondandóját, melyet (logikai-argumentációs tekintetben) strukturáltan ad elő, azonban a mondandó nyelvi formába öntése rögtönzött, így a mintában a spontán élőbeszéd szintaktikai és fonetikai jegyei érvényesülnek.
- A megszólalásban a tárgy és idő korlátai ellenére is változatos tematika jelenik meg.

A minta terjedelme 6 perc, melyet a szerkesztett átirat 675 szóban ad vissza, 27 mondatra, illetve 8 bekezdésre osztva a szöveget. A valóságban a szöveg hosszabb: több szóból, illetve mondategységből, de – a prozódiai jegyek szerint – kevesebb mondategységből áll, azaz a szerkesztés minimális tömörítést jelent, valamint a tartalom szempontjából irrelevánsnak ítélt élőbeszéd-fordulatok kihagyását.

⁴ Az elemzett anyag Jean-Baptiste Friot fiatal francia építész megszólalása a 2012-ben Franciaország és Kanada által Párizsban közösen rendezett *Culture – Développement Durable* (Kultúra – fenntartható fejlődés) című nemzetközi konferencia *Pluralité culturelle et développement urbain* (Kulturális pluralitás és városfejlesztés) témájú kerekasztal-beszélgetésének *Regards croisés France / Québec* (Franciaország / Québec egymás szemében) elnevezésű szakaszában. A konferenciáról készült videofelvételeket és az elhangzottak megszerkesztett átiratát a konferencia honlapján lehetett elérni (2013-ban), a jelen tanulmány nyomdába adásának idején már csak az átirat érhető el a francia Kulturális és Kommunikációs Minisztérium honlapján (http://www.culturecommunication.gouv.fr/content/download/75489/575632/version/1/file/09_transcription_colloque_cultured12_developpement_urbain.pdf).

Jellemző, hogy míg a videofelvétel a *mais* 9 előfordulását rögzíti, az átiratban mindössze 4 (!) *mais* szerepel. E különbséget közelebbről megvizsgálva a következőket találjuk:

- Két ízben a *mais*-t tartalmazó mondat(egység) teljes egészében elhagyásra kerül.
- Egy ízben a mondat (s egyúttal a makroegység) élén álló *mais* tűnik el.
- Egy ízben a *mais* elhangzását megtorpanás és a mondat újrakezdése követi, ezúttal már a *mais par contre* konnektorszekvenciával. Ezt a szerkesztett változat – érthetően – egy konnektorról adja vissza (azonban elhagyja a szekvencia második elemét, a *par contre*-ot, ami az eredetihez képest alulspecifikált viszonyjelölést eredményez).
- Két ízben más szintaktikai szerkezetet alkalmaz a leíró (mellérendelő viszony helyett vonatkozó alárendelést, illetve mellérendelt tagmondatok különálló, egymással jelöletlen viszonyban álló mondatok egymásutánjává történő szétbontását – mindkét megoldás alulspecifikálást eredményez).
- Egy helyen azonban a leíró betold egy *mais*-t oda, ahol eredetileg nem volt, a maga interpretációja szerint explicitálva két mondat egység jelöletlen viszonyát.

Azaz voltaképpen csak három szöveghely van, ahol az átirat fedi az elhangzott beszédet, ami – a betoldással együtt – a felsorolt egyéb szerkesztői döntéseket is figyelembe véve több mint 50%-os eltérés az eredetihez képest. Ez a tény – noha önmagában nem mond sokat a két szövegváltozat értelemszerkezeteinek, koherenciarelációinak egymáshoz való viszonyáról – indokoltnak mutatja azt az igényt, hogy a koherenciaviszonyok jelölőit az élőbeszéd anyagán is vizsgáljuk.

Amikor az ellentétjelző konnektorokat jobb/új/más megvilágításba helyező multimodalitás-jegyeket keresünk⁵, a következő – a korábbi vizsgálatokból kitűnően – lényeges problémákra kell koncentrálnunk:

- az általunk artikulált jelentésszerkezet egészének és egységeinek szintaktikai-szövegszerkezeti behatárolása (s ezen belül az általunk bal oldali konnektor-pólusnak nevezett egységnek a lokalizálása);
- a jelentésszerkezetben szerepet kapó kifejtetlen (nem explicitált) tartalmak, illetve az azokra utaló jelenségek, eszközök, szövegegységek azonosítása;
- a konnektorról jelzett szemantikai-pragmatikai viszony típusának és változatainak (mint interpretációs instrukcióknak, procedurális jelentésnek) a feltárása.

Lássuk, hogy ennek fényében a francia minikorpusz mutat-e a multimodális szempontú koherenciakutatás lehetőségeire utaló jegyeket.

Általánosságban megállapítható, hogy a mintában a fonetikai jelenségek és a tekintet irányának változásai hordozhatnak számunkra releváns információt, míg a mimikát és a gesztusokat visszafogott dinamika jellemzi (a vizsgált artikuláci-

⁵ A felvétel elemzéséhez az ELAN és a Praat programokat használtam (ld. az irodalom-jegyzéket).

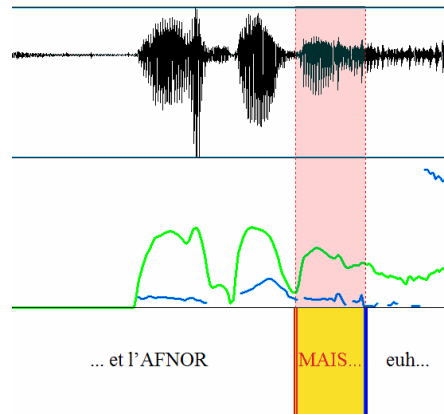
ós pontok tekintetében mindenképpen). Az első kategóriában mindenekelőtt a *mais* kiejtésének *időtartama* mutat sajátos variációt. Az eseteknek abban a csekély számában, melyekben a *mais* mondategészen belül kifejezett ellentétviszonyt jelez, gyorsan hangzik el (max. 145 msec), s ezekben az esetekben direkt megengedő relációként hajlunk értelmezni az általa összekapcsolt szövegelemek jelentésviszonyát. Azokban az esetekben, amikor másfajta – indirekt megengedő vagy kontrasztív – jelentésváltozatában interpretálható, és/vagy makroszintű szövegegységek artikulációjára szolgál, 200 msec körüli, illetve afölötti időtartamértékeket találunk. *Nyögés* is csak a makroegységeket artikuláló *mais*-k környezetében tapasztalható, ezzel szemben a *mais*-t követő *szünet* rövid, leginkább mondathatárok közé fogott, de jobbról mindenképpen „rövidre zárt” jelentésszerkezetek esetében fordul elő. A beszélő által jobban kontrollált jelentésszerkezeteket megvalósító – rövidebb, jellemzően mondatnyi – szövegegységeket (s azokon belül bizonyos esetekben a konnektort külön is) összességében élesebb kontúrok jellemzik, melyeket a beszédtempó, a szünetek, az intonáció és a hangsúly összjátéka teremt. Ez azonban nem jár együtt azzal, hogy a többi esetben ne lehetne feltárni az ellentétre épülő jelentésszerkezeteket, s a *mais*-nek csupán aféle töltelék szerepe volna.

Megfigyelhető egyébként, hogy a prozódiai jegyek a szövegszerkezet nagyobb tömbjeit, értelmi-funkcionális egységeit jelölik ki, úgy láthatjuk, hogy a mondatok nemegyszer eléggé hosszúak, sok tagmondatból állnak, mint (1), illetve a mondat-határokat bizonytalanabbnak érezzük, mint az ennek második tömbjébe ágyazott (2) esetben, mely heterogén szövegelemeket (egy idézet alárendelt mellékmondatát és az idéző szöveg záró mondategységét) kapcsol össze:

- (1) ensuite... euh... il y a l'AFNOR, bien sûr, l'AFNOR qui... euh... qui est chargé de... de... donc d'édicter les normes de la construction, et l'AFNOR, **MAIS**... euh... il faut quand même bien voir que... euh... il y a de gros représentants industriels en son sein; donc c'est-à-dire qu'en fait évidemment que Saint-Gobain qui... euh... qui produit des mètres cubes de... de laine de verre, ne va pas non plus se tirer une balle dans le pied, euh... en disant «ben il faudrait quand même être propre; peut-être arrêtons de poser ce type de matériau, qui éventuellement, euh, posera un jour le même... euh... type de scandale que l'amiante»; mais ça, on verra, on n'est pas encore arrivé là⁶

⁶ aztán... ööö... ott van persze az AFNOR, az AFNOR, melynek... ööö... melynek a feladata a... a... tehát az építőipari normák meghatározása, és... ööö... az AFNORról viszont látni kell, hogy az ipar nagy képviselői vannak benne jelen, azaz tehát valójában persze hogy a Saint-Gobain, amely... ööö... köbméterszámra gyártja az... üveggypapotot, nem fogja saját maga alatt vágni a fát ööö... azt mondván: „hát azért” mégiscsak tisztának kéne lenni, talán hagyjunk fel ennek a fajta anyagnak a beépítésével, amely

- (2) qui éventuellement, euh, posera un jour le même... euh... type de scandale que l'amiante»; **MAIS** ça, on verra, on n'est pas encore arrivé là

A *mais* az (1) példában⁷

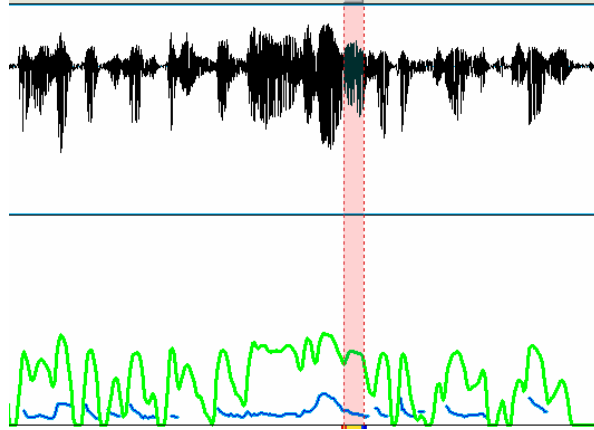
A makroszintű szövegegységeket artikuláló *mais* az előbeszédbeli példában nem okvetlenül mondat élén áll, hanem ugyanúgy tagmondatén, mint a mondat határain belül működő *mais*. Mindez azért érdemel figyelmet, mert a konnektorok vizsgálata hagyományosan rövidebb, markánsan strukturált szintaktikai (és szöveg-) egységeket vesz tekintetbe. A jelentésszerkezetek szempontjából két főbb csoportot alakíthatunk ki a beszéd szakaszaiból: a 10 másodpercnél rövidebbekét s az ennél hosszabbakét. Az előbbi csoportba tartozó szakaszok nemcsak a bennük megvalósuló jelentésszerkezet okán, hanem multimodális jellemzőik révén is többé-kevésbé élesen elkülönülnek a környezetüktől. Ezen a csoporton belül két alcsoport különül el, mindkettő kételemű halmaz. Az elsőbe egy 3,6 mp és egy 5,92 mp hosszú beszédszakasz tartozik, melyekben a *mais* hangsúlytalan, hangtani környezetének rákövetkező részével kontinuumot alkot, szintaktikailag pedig két tagmondatból álló egységet artikulál, az ellentétviszony direkt megengedő. Ezek a fent leírt „rövid” *mais*-k. Példa rá (3):

- (3) par exemple, on peut faire du passif avec de la laine de verre **MAIS** ça n'a pas forcément beaucoup de sens⁸

esetleg, ööö..., ugyanolyan... ööö... botrányhoz vezet majd egy napon, mint az azbeszt”, de hát ezt majd meglátjuk, ott még nem tartunk

⁷ A diagram Praattal készült, az alsó görbe a hangmagasság, a felső az intenzitás változásait jelzi.

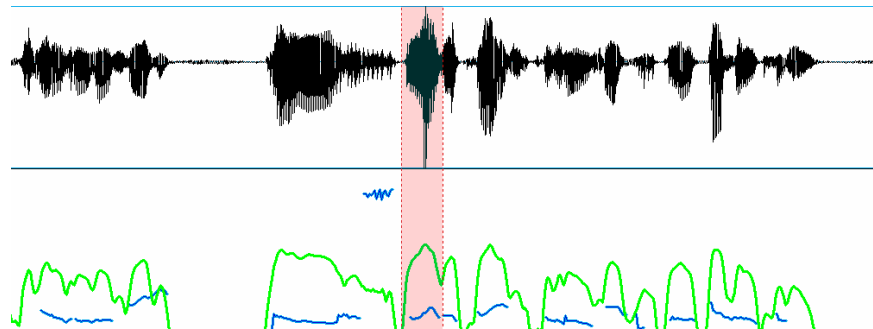
⁸ például lehet passzívat építeni üveggyapattal, de annak nem igazán van értelme

Par exemple, on peut faire du passif avec de la laine de verre mais ça n'a pas forcément beaucoup de sens – a kiemelt sáv a mais-nek felel meg.

A második alcsoport beszédszakaszainak hossza 9,9 mp, illetve 8,72 mp, s ezekben a konnektor fonetikailag jobban elhatárolódik a környezetétől: erős hangsúlyt kap, nyögés vagy szünet előzi meg, és – a rá eső erős hangsúlynak köszönhetően – a folytatásba sem olvad bele, mint (4)-ben.

- (4) par exemple, euh, on peut quand même essayer de capitaliser justement sur les grands ensembles, euh..., **MAIS** le problème, c'est que les grands ensembles n'ont pas bonne presse du tout⁹

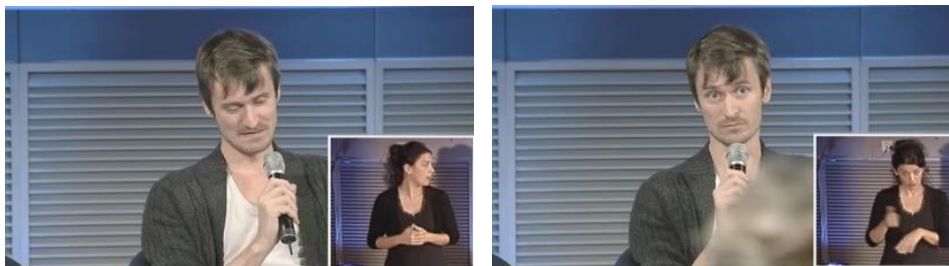

sur ... les grands ensembles, MAIS le problème, c'est que les grands ensembles n'ont pas bonne presse – a kiemelt sáv a mais-nek felel meg.

⁹ például, ööö, mégiscsak meg lehetne próbálni az újonnan épített lakónegyedekből ilyen tőkét létrehozni, ööö, de az a probléma, hogy az újonnan épített lakónegyedeknek nincs jó sajtója egyáltalán.

A megengedő ellentétviszony indirekt jellegű. A második fő csoport hosszabb egységeit a jelentésszerkezetek szerint nehezebben lehet elhatárolni környezetüktől, mindenekelőtt ami a jobb oldalukat illeti. Ezekben a közepesen hangsúlyos konnektort valamilyen fonetikai demarkációs jegy mindkét oldalon elkülöníti a környezetétől, s az nem direkt típusú megengedést jelez, mint fentebb, (1) esetében (ezek a fent leírt „hosszú” *mais*-k). Sajátos és kiemelendő körülmény, hogy míg a terjedelmes és változatos írott korpuszon végzett vizsgálatok alapján a *mais* használatát elsősorban mondategész-szintűnek találtam, és hatótávolsága szűk körűnek mutatkozott (azaz nem látszott megengedni a bal oldali pólust szolgáltató szövegegység és saját maga közé ékelődő szövegelemet), addig ez az orális minikorpusz mindkettőnek az ellenkezőjét látszik demonstrálni. Nemcsak igen gyakori ugyanis a használata makroszintű szövegegységek közötti reláció jelzésére is, hanem a most tárgyalt második jelentésszerkezet-csoport egy olyan példát (1) is tartalmaz, amelyben a *mais* és a bal oldali pólusát szolgáltató szövegegység közé egy külön – tematizáló funkciójú – szövegelem is beékelődik.

A beszélő tekintetének iránya a *mais* kiejtésékor kettős mintázatot követ. Az esetek egy részében (3 esetben) *lefelé* irányul, vagy *balra* elnéz. A többi esetben (5 vagy 4 esetben, lásd alant) *egyenesen előre*, a hallgatóság középvonalában elhelyezkedő kamera irányába tekint, vagy a *jobbán* ülő – a beszélgetést vezető – személyre. Az előbbi esetekben makroszintű szövegegységek, az utóbbiakban mondatok tartalmazzák a konnektor által artikulált jelentésszerkezetet. (Tanulásgosznak tűnik a beszédnek az a pontja, ahol a *mais*-t megtorpanás követi, és a mondatot a *mais par contre* konnektorszekvenciával kezdi újra a beszélő: az átmenetileg félbemaradt szakasz végén álló konnektor elhangzásakor a tekintet előre irányul, az időtartam és a fonetikai jegyek alapján a mondat közeli lezárását várjuk. Az újrakezdéskor azonban a tekintet elvándorol bal felé, és egy hosszabb szövegszakasz kibontakozása veszi kezdetét. – A *mais* elhangzását *követő* pillanatokban egyébként következetesen megfigyelhető a tekintet irányváltása.)

A beszélő tekintete a *mais* kiejtésének pillanatában makroszintű szövegegységeket (bal oldali kép) és mondategységeket (a fentebbi (2) példa elemeit) kapcsoló konnektor esetén¹⁰

¹⁰ A jobb alsó sarokban jelnyelvi tolmács látható.

A minta elemzéséből tehát azt látjuk, hogy noha megfigyeléseink statisztikai relevanciája meglehetősen korlátozott, bizonyos – írott szövegeken nem vizsgálható, a további multimodális kutatás indokoltságára mutató – jelenségek és tendenciák jól kirajzolódnak.

5. Kérdések és lehetőségek a multimodalitás szövegtani felhasználásával kapcsolatban

A statisztikailag szignifikáns vizsgálati adatokból úgy tűnik, hogy az orális médiumú diskurzusok esetében a multimodális jegyeknek szerepe van többértékű DRD-k egyértelműsítésében, azaz a koherenciarelációk interpretálásának irányításában. Ezek a jegyek (összefoglalva és illetően funkciójuknak a különböző munkák alapján feltételezhető súlya/gyakorisága szerinti sorrendben) a következők:

- A DRD és hangzó környezete közötti *szünet* jelenléte/hiánya, időtartama és időtartam-variációi.
- A nyomaték, azaz a DRD *hangsúlyos* vagy *hangsúlytalan* volta.
- A *hangmagasság* és annak változásai: a DRD *intonációs* jellemzői, pozíciója a bennfoglaló beszédegység intonációs kontúrja szerint.
- A DRD hangzó megvalósulásának *időtartama*, különböző időtartam-variációi.
- A *tekintetnek* a DRD elhangzásával egy időben megfigyelhető iránya.
- A DRD elhangzásával egy időben megfigyelhető *mimika*.
- A DRD elhangzását kísérő *gesztusok*.

Ezek a jegyek – főként az egyazon modalitásba tartozók – gyakran szoros egységben jelentkeznek; így a szünet, a hangsúly és az intonáció között korreláció figyelhető meg. – A főttebb bemutatott példák a hangsúly, a hangmagasság, az intonáció, a beszédidőtartam, valamint a tekintet, mimika és a gesztusok szerepére mutattak rá. Hogy a szünetnek (melynek sajátos disztribúciójára a főttebbi minta-elemzés során is felfigyeltünk) milyen jelentős funkciója lehet a koherencia-viszonyok jelzésében, azt például Simon és Grobet tanulmánya (2002) világítja meg. Ők éppen a *mais* 'de', illetve a *parce que* 'mert' kötőszókat vizsgálják, melyek mondaton belüli operátorként és diskurzusviszonyokat jelző konnektorként egyaránt előfordulnak. Prozódiai vizsgálatukból kitűnik, hogy hol a fonetikai környezetükbe integrálódnak, hol pedig elválnak attól, és önállósulnak. Nem csupán ez jelez funkcionális különbséget, hanem az is tovább finomítja az előfordulásukhoz kapcsolható interpretációs instrukciókat, hogy a prozódiai jegyek – mindenekelőtt a szünet – a diskurzus őket megelőző vagy utánuk következő részéhez képest működnek-e demarkációs jegyként. A mondottak azonban kérdések sorát vetik fel, általában és a szemiotikai textológia sajátos szempontjából is.

Az első kérdés az, hogy vajon minden egyes DRD esetében jelentésmegkülönböztető szerephez jutnak-e a multimodalitás dimenzióiban azonosítható jegyek,

vagy csupán az ilyen elemek egy szűkebb köre mutat speciális viselkedést ebből a szempontból (még ha több ilyen van is, mint a korábbi leírásokból kitűnt).

E kérdéssel összefüggésben megjegyzendő, hogy egy-egy diskurzusreláció (pl. megengedés vagy következtetés) jelzésére lexikai elemek kész tárháza áll rendelkezésünkre, melyek közös – általános – szemantikai-pragmatikai alapértékéhez különböző speciális értékek társulhatnak. Egyes elemek így teljes mértékben specifikált procedurális jelentéssel járulnak hozzá a kotextusuk interpretációjához, míg mások egyértelműsítésre szorulnak, amihez ko(n)textuális jegyeket kell keresnünk. Nem meglepő módon a kevésbé specifikus elemek használati előfordulásai gyakoribbak, míg a specifikusabb (s adott esetben szigorú és összetett beszerkesztési szabályok szerint alkalmazandó) elemeknek nemcsak kisebb a frekvenciája, hanem – e sajátosságaikkal nyilvánvaló összefüggésben – korlátozódik is a használatuk az írott szövegek (sőt akár azon belül egyes szövegfajták vagy -típusok) körére.

Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, hogy – egyrészt – nem minden DRD-nek van dialogális (azaz a párbeszédet artikuláló) használata, míg a „médiumfüggetlen” DRD-k bizonyos használati értékei csak a (pár)beszédben jelennek meg, másrészt viszont vannak (jellemzően vagy kizárólag) a beszédben használatos DRD-k is. Ahhoz tehát, hogy a koherenciaviszonyokat jelző lexikai elemeket kimerítően, azaz szükség esetén a hozzájuk kapcsolódó multimodális jegyeket is figyelembe véve leírjuk, először is meg kell határoznunk az egyes elemek írott/beszélt nyelvi használati jellemzőit, megoszlását. Nyilvánvaló, hogy (a bevezetőben leírt szempontból) a szemiotikai textológia számára mindenekelőtt (az írott nyelvek mellett) a „médiumfüggetlen” DRD-k, még közelebbről ezek „médiumfüggetlen” értékei lesznek érdekesek.

Ezekkel kapcsolatban meghatározandó, hogy vannak-e (illetve mindegyikük esetében vannak-e) a beszédben hozzájuk szabályszerűen kapcsolódó multimodális egyértelműsítő jegyek, olyanok, amelyeket a fentebbi példák illusztrálnak. Kérdés az is, hogy az írott szöveg ezek hiányában kétértelműbb-e, azaz ott kevesebb támpontja van-e a koherenciarelációk interpretációjának, vagy pedig más – kotextuális – jegyek segítenek, melyekhez képest a multimodális jegyek szerepe csupán kiegészítő vagy alternatív.

Alapvető kérdés annak a tisztázása is, hogy a DRD-k egyértelműsítésében szerepet játszó multimodális jegyek mennyire az egyes elemek sajátosságaiként, vagy inkább az elemtípus, a funkciótípus vagy a diskurzus általános jellemzőiként veendőek tekintetbe. Nyilvánvaló kontraszt van ugyanis egyfelől a megfigyelt multimodális jegytípusok körének behatárolt volta, másfelől pedig a DRD-k sokasága és sokfélesége között.

Végül pedig azt is észre kell vennünk, hogy milyen jelentős a szóban forgó jelenségek kontrasztív megközelítésben való vizsgálata. Míg a koherencia-relá-

ciók alaptípusai nyelvfüggetlennek tűnnek, a jelzésükre szolgáló eszközök köre nyelvenként számottevő különbségeket mutat, főképp, ha a kifejezett/kifejezhető sajátos jelentéskomponensekre, használati és interpretációs szabályokra, ezek megoszlására is tekintettel vagyunk. A DRD-k multimodális sajátosságainak (potenciálisan) univerzális jelenségeként való vizsgálatára példa Elordieta & Romera tanulmánya (2002), melyben a kasztíliai spanyol *entonces* 'akkor' használatának tendenciáival szembesítik azokat a szakirodalomban elterjedt fonetikai-fonológiai megállapításokat¹¹, melyeket az ilyen típusú (általuk DFU-ként – *discourse functional unit*ként – jelölt) egységek más nyelvű anyagon végzett megfigyeléséből szűrt le a kutatás.

Foglaljuk ezek után össze, hogy milyen elméleti lehetőségeket rejthet a DRD-k multimodális vizsgálata, s attól milyen szövegtani tanulságokat várhatunk?

Tudjuk, hogy a koherenciarelációkban meghatározó szerepe van a diskurzusban explicit módon jelen nem lévő, látens tartalmaknak is. Az interpretáció egyik döntő eleme, alaplépése ezért az, hogy az ezekre a tartalmakra vonatkozó információk forrásait a ko(n)textusban azonosítsuk. Evégett a szöveg formai tagolásán, a szöveg- és a mondat szerkezet hierarchikus viszonyrendszerén túl különféle lexiko-szemantikai és grammatikai jegyek előfordulás-mintázataihoz is folyamodunk. A multimodális jegyek tekintetbe vétele ugyancsak hozzásegíthet ezeknek az interpretációs (és diskurzusépítési) folyamatoknak a megismeréséhez.

A diskurzusrelációk adekvát értelmezéséhez szükség van továbbá a diskurzusegységek behatárolására és – ami, lévén a szövegbeli viszonyrendszer-hálók összetettsége, gyakran nem egyszerű feladat – relációelemként való azonosításukra is. Abban, hogy megismerjük és modellezni tudjuk a koherenciarelációk tagjainak e minőségükben történő azonosításáért és (pozíciójuk és terjedelmük tekintetében való) behatárolásáért felelős interpretációs mechanizmusokat, a multimodális vizsgálódásnak szintén fontos szerepe lehet.

Ahogy a fent idézett tanulmányok is mutatják, támpontokat remélhetünk emellett a koherencia-relációk egyértelműsítő mechanizmusainak, a DRD-k és aktuális értékük azonosítását lehetővé tévő diskurzussajátosságoknak a megismeréséhez is (természetesen, ahogyan arra utaltunk, az egyes DRD-k nyelvhasználati paramétereinek és procedurális jelentéselemeinek függvényében).

Végül pedig azt is remélhetjük, hogy a multimodális jelenségeknek a vizsgálata hozzásegít az explicit módon (DRD-vel) nem jelzett (de a beszédben esetleg multimodális jegyekkel is indikált) diskurzusrelációk azonosításához, illetve annak a megértéséhez, hogy mi teszi lehetővé ezt az azonosítást az emberi kommunikációban.

¹¹ A kérdéses elemek prozódiai elkülönülésére és fonológiai redukciójára vonatkozó nézeteket.

6. Konklúzió

Megállapítható, hogy az orális médiumú diskurzus koherencia-viszonyait jelző lexikai elemeknek legalább egy része esetében az interpretáció nemcsak lexiko-szemantikai és grammatikai, hanem multimodalitás-jegyekre is támaszkodik, melyek szóbeli kommunikációban egyébként is a diskurzusreláció-értelmezés szükségyszerű támpontjai közé tartoznak. E jegyek bizonyos esetekben valóban az egyébként polivalens DRD-k egyértelműsítését szolgálják, és szemlátomást az értelemszerkezeti viszonyok egyéb sarkalatos tényezőinek a meghatározásához is hozzásegítenek. A multimodális jelenségek azonban nem feltétlenül egyes DRD-k saját jellemzői, így az ezekkel való együttes előfordulásaik szélesebb perspektívába helyezve vizsgálándók, ami a kontrasztív nyelvészeti megközelítést is implikálja.

A kutatások fényében bizonyos, hogy a DRD-k vagy bármilyen megnevezéssel illetett osztályuk (mint a konnektorok) leírásának ki kell terjednie a használatukkal összefüggésben megfigyelhető multimodális (prozódiai, mimikai, gesztusbeli) jelenségekre is. Korábban (Csúry I. 2011:105) amellet érveltünk, hogy a szemiotikai textológia kutatási programjának magába kell foglalnia a diskurzusrelációk jelzésére szolgáló eszközök átfogó vizsgálatát, és ki kell terjednie az írott nyelvi szövegeken túl az orálisakra, a monologálisakon túl pedig a dialógálisakra is, később pedig (2012: 40) azt szorgalmaztuk, hogy ez kvantitatív megalapozottsággal történjék. A jelen tanulmány ezt a gondolatmenetet egyrészt azzal folytatja, hogy ráirányítja a figyelmet az ezen a téren mutatkozó eredményekre és kiaknázandó lehetőségekre, az e célra rendelkezésre álló eszközökre, másrészt – és főleg – azzal, hogy a DRD-knek a szóbeliség és az írásbeliség határán, a két médium szembesítése révén megmutatkozó problémáira emlékeztet. A szerző szerint amennyiben a szemiotikai szövegtani kutatóprogram a koherencia tényezőit fel kívánja térképezni, még akkor is elkerülhetetlen ilyen irányú kiterjesztése, ha az tárgyát, a szöveget a (pár)beszédnek mintegy ellentettjeként, a Petőfi által meghatározott értelemben vett írott szövegben határozza is meg.

Irodalomjegyzék

- ABUCZKI Á. 2014. On the Disambiguation of Multifunctional Discourse Markers in Multimodal Interaction. In: *J. Multimodal User Interfaces* 8 (2), 121–134.
- ANSCOMBRE, J.-Cl.–DUCROT, O. 1983. *L'argumentation dans la langue*. Liège: Mardaga.
- BERTRAND, R.–BLACHE, P.–ESPESSER, R.–FERRÉ, G.–MEUNIER, C.–PRIEGO-VALVERDE, B.–RAUZY, S. 2008. Le CID – Corpus of Interactional Data – Annotation et Exploitation Multimodale de Parole Conversationnelle. *Traitement Automatique des Langues*, vol. 49, no. 3.

- BOERSMA, P.–WEENINK, D. 2014. *Praat: doing phonetics by computer* [szoftver]. Version 6.0.21, <http://www.praat.org/>
- BOUVET, D.–MOREL, M.-A. 2002. *Le ballet et la musique de la parole. Le geste et l'intonation dans le dialogue oral en français*, Paris: Ophrys.
- CSÜRY A. 2005. Korreferencia-viszonyok vizsgálata magyar és francia dialógális szövegben. In: *Officina Textologica* 12. 19–34
- CSÜRY A. 2008. A félreértés szövegalkotó forgatókönyvei. In: *Officina Textologica* 14. 59–69
- CSÜRY I. 2001. *Le champ lexical de mais: Étude lexiko-grammaticale des termes d'op position du français contemporain dans un cadre textologique. Studia Romanica de Debrecen, Series Linguistica* 7. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- CSÜRY I. 2005a. Gázspray, bilincs és egy füstölgő szenátor (Komplex szövegösszetevők a dialógális szövegek korreferencia-hálójában). In: *Officina Textologica* 12. 35–71.
- CSÜRY I. 2005b. *Kis könyv a konnektorokról. Officina Textologica* 13. Debrecen: Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- CSÜRY I. 2008. Kapcsolóelemek a dialógus szövege és forgatókönyve között. In: *Officina Textologica* 14. 37–48.
- CSÜRY I. 2011. A konnektor mint diskurzusjelölő-osztály tárgyalásmódjai. In: *Officina Textologica* 16. 95–107.
- CSÜRY I. 2012. A szövegösszefüggést jelölő/jelző elemek a társalgásban és a monológális szövegekben. In: *Officina Textologica* 17. 25–41.
- ELAN [szoftver] Version 4.9.4., Max Planck Institute for Psycholinguistics, The Language Archive, Nijmegen, The Netherlands, <http://tla.mpi.nl/tools/tla-tools/elan/>
- ELORDIETA, G.–ROMERA, M. 2002. Prosody and meaning in interaction: the case of the Spanish discourse functional unit *entonces* 'then'. In: *Proc. Speech Prosody*, Aix-en-Provence, 263–266.
- FERRÉ, G. 2011. Multimodal Analysis of Discourse Markers 'done', 'alors' and 'en fait' in Conversational French. In: *ICPhS VXII, Dec 2010*, Hong Kong, China. 671–674.
- FURKÓ B. P. 2012. A diskurzusjelölők funkcionális spektruma angol nyelvű forgatókönyvekben. (Az angol *of course* és a magyar *persze* kontrasztív elemzése). In: *Officina Textologica* 17. 139–151.
- GARCÍA-NEGRONI, M. A. M. 1995. Scalarité et réinterprétation: les modificateurs surréalisants. In Anscombre, J.-C. *Théorie des topoï*. Paris: Kimé, 86–101.
- LAGHERET-DUJOUR, A. 2003. *La prosodie des circonstants en français parlé. Collection Linguistique de la Société de Linguistique de Paris* 85. Leuven: Peeters Publishers.

- LACHERET, A. 2013. Les développements récents en prosodie du français parlé: approches fonctionnelles. In: *Le Français moderne*, vol. 81, n° 2. 230–241.
- MOREL, M.-A. 1996. *La concession en français*. Paris: Ophrys.
- MOREL, M.-A.–DANON-BOILEAU, L. 1998. *Grammaire de l'intonation, l'exemple du français*. Paris: Ophrys.
- PÁPAY K. 2011. Designing a Hungarian Multimodal Database – Speech Recording and Annotation. In: Esposito, A.–Esposito, A.M.–Martone, R.–Müller, V.C.–Scarpetta, G. (eds.) *COST 2102 Int. Training School 2010. LNCS*, vol. 6456. Heidelberg: Springer, 403–411.
- SIMON, A.-C. 2004. *La structuration prosodique du discours en français: une approche multidimensionnelle et expérientielle. Sciences pour la communication* 74. Berne: P. Lang.
- SIMON A.-C.–Grobet, A. 2002. Intégration ou autonomisation prosodique des connecteurs. In: *Proc. Speech Prosody*. Aix-en-Provence, 647–650.
- WITTENBURG, P.–BRUGMAN, H.–RUSSEL, A.–KLASSMANN, A.–SLOETJES, H. 2006. ELAN: a Professional Framework for Multimodality Research. In: *Proceedings of LREC 2006, Fifth International Conference on Language Resources and Evaluation*, 1556–1559.

Coherence and Multimodality

This paper deals with the semiotic-textual relevance of studying multimodal features of so-called discourse relational devices (DRDs, including categories like connectives or discourse markers). In fact, since, obviously, such phenomena are observable only in oral discourse, textology might disregard multimodal means of structuring discourse or organizing interaction in dialogues, given its focus on written discourse, even though Petőfi himself considers text as a multimediatic communicational product. The author tries to answer the question whether the study of certain peculiarities of (dialogic) oral discourse could contribute to a better understanding of coherence relations in written texts. By showing the expansion of multimodal approaches in research on DRDs, Csúry points out that the interpretation of coherence relations in oral discourse follows multimodal clues as well, at least in the case of several DRDs, in a non-complementary way. Therefore, the extension of semiotic-textological research to multimodal aspects of marking coherence relations seems unavoidable.